

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 1 • 1999

Це число журналу присвячується 10-літтю від часу його заснування. У ньому вміщено статті з різних питань давньої історії та археології України від первісності до середньовіччя, публікуються нові знахідки, дискусійні та біографічні матеріали, рецензії, хроніка. Започатковано нову рубрику «До історії стародавнього виробництва», у якій викладатимуться можливості природничо-наукових методів у вивченні археологічного матеріалу.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 10-летию от начала его основания. В нем помещены статьи по различным вопросам древней истории и археологии Украины от первобытности до средневековья, публикуются новые находки, дискуссионные и биографические материалы, рецензии, хроника. Введена новая рубрика «К истории древнего производства», в которой излагаются возможности естественно-научных методов в изучении археологического материала.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254655, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Злано до набору 02.10.98. Підп. до друку
15.02.99. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,50.
Ум. фарб.-відб. 17,80. Обл.-вид. арк. 18,20.
Тираж 700 прим. Зам. 189
Оригінал-макет виготовлено редакційно-видав-
ничим центром ІА НАН України.
Тираж видрукувано Спеціалізованою друкар-
нею наукових журналів при Президії НАН
України
252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.
Редактор О. В. КРАВЧЕНКО
Коректор Н. В. БЛАЖЕВИЧ
Художній редактор М. М. ІСВЛЕВ
Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 Десять років журналу «Археологія»
- Статті
- 5 НУЖНИЙ Д. Ю. Мікролітична металева зброя
фіналнопалеолітичних і мезолітичних мисливців
Гірського Криму
- 25 ЗУБАР В. М. Про атрибуцію пам'яток сільської території
 античних держав Північного Причорномор'я
- 34 СКИБА Л. Є. Про культурну принадлежність поховань
 Корчуватівського могильника
- 47 КОЛИБЕНКО О. В. Про походження Переяславля Руського
 Публікації археологічних матеріалів
- 60 СПІЦІНА Л. А. Поселення репінської культури на сході
 України
- 64 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Комплекс пізньоелліністичних амфор
 з Ольвії
- 76 ГАВРИЛОВ О. В. Античне поселення Новопокровка-І у
 Південно-Східному Криму
- 94 СКОРИЙ С. А., ХОХОРОВСЬКІ Я., ГРИГОР'ЄВ В. П.,
 РИДЗЕВСЬКІ Я. Центральна могила Великого
 Рижанівського кургану
- 106 СИМОНЕНКО О. В. Сарматське поховання з тамгами на
 території Ольвійської держави
- Дискусії
- 119 ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Питання реконструкції соціального
 ладу катакомбного суспільства
- 131 ЖИТНИКОВ В. Г., ЦИМІДАНОВ В. В. Поховання зрубної
 спільноти з булавами

- 142** ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я. Литі монети та ливарництво в Нижньому Побужжі
- 148** БЕССОНОВА С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація
До історії стародавнього виробництва
- 161** Від редколегії
- 161** НЕДОПАКО Д. П. Обробка заліза на Матронинському городищі
Нові відкриття і знахідки
- 173** БОЛГОВ Н. Н. Крымское Приазовье – локальная микрозона позднего Бопора (конец III – VI вв.)
- 177** ДИАТРОПТОВ П. Д. Пифосы городища Беляус сграффити
Рецензії
- 184** ЧЕРНЕНКО Є. В. Скорий С. А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье. – К., 1997. – 173 с.
- 185** ПЕТРАУСКАС О. В. Wolagiewich R. Lubowidz. Ein birituelles gräberfeld der Wielbark-kultur aus der zeit vom ende des. – Krakow, 1995 та Jaskanis Ja. Cecele. Ein gräberfeld der Wielbark-kultur in Ostpolen. – Krakow, 1996
- Хроніка**
- 190** БАРАН В. Д. Галичу 1100 років
- 191** КУХАРЧУК Ю. В. Науковий семінар з питань гравету України
- 193** Пам'яті Сергія Олександровича Висоцького
- 195** Пам'яті Ірини Петрівни Русанової
- 195** Пам'яті Василя Івановича Бідзілі
- 198** Наші автори
- 199** Список скорочень

Десять років журналу «Археологія»

У березні 1999 р. виповнилось десять років від часу заснування Інститутом археології НАН України наукового журналу «Археологія». Значення цієї події в археологічному житті України було винятково важливим.

Шлях до появи журналу був довгим. Він почався ще у далекому 1947 р., коли в галузі археології та давньої історії, поряд з окремими монографіями, стали виходити збірки статей під назвою «Археологія». Це були щорічники, що видавались до 1970 р. За цей час опубліковано 24 томи, в яких вміщено статті та повідомлення з усіх розділів археології України. Малий обсяг (блізько 20 обліково-видавничих аркушів кожний том), а також рідка періодичність видань обмежували оперативність введення нових матеріалів у науковий обіг і їх теоретичне осмислення. Проте це було перше більш-менш регулярне видання з археології України, яке давало змогу українським ученим публікувати результати своїх праць українською мовою*.

У 1971 р. на зміну цьому виданню прийшов Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць — «Археологія», який видавався до 1988 р. і мав 64 випуски. Збільшення обсягів (кожен із 4-х щорічних випусків вміщував близько 10 обліково-видавничих аркушів) та підвищення оперативності видання створили сприятливі умови для розширення рубрикації квартальника, залучення широкого кола авторів, своєчасної публікації найбільш цікавих відкриттів українських археологів. Збірник наблизився до журналу, але здобути йому цей статус так і не вдалося.

Біля витоків цього видання на різних його етапах стояли такі відомі вчені, як академік АН УРСР П. П. Єфименко, члени-кореспонденти АН УРСР Л. М. Славін, С. М. Бібіков, В. Д. Баран, І. І. Артеменко. Серед авторів були відомі фахівці у різних галузях археології — М. Я. Рудинський, В. Й. Довженок, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, В. М. Даниленко, В. П. Петров, В. Ф. Генінг, І. Г. Шовкопляс, Ю. М. Захарук та ін.

У 1989 р. Інститут археології АН УРСР нарешті отримав дозвіл на видання наукового журналу «Археологія». З цього часу він виходить під редакцією академіка НАН України П. П. Толочка. Як зазначалося у вступі «Від редакції» до першого номеру, журнал мав стати насамперед органом оперативного введення до наукового обігу найновіших досягнень археологічного вивчення території України і суміжних з нею районів Росії, Білорусі і Молдови. Малось на меті також широке обговорення значного кола актуальних проблем стародавньої історії, зокрема, антропогенезу і початкового заселення Східної Європи, індоєвропейської спільноті, скіфської державності, античної цивілізації, етногенезу слов'ян, Київської Русі та ін. Йшлося також про вдосконалення методів дослідження, відновлення пам'яті несправедливо забутих або репресованих учених та їх ідей. Завданням журналу була також публікація хронікальних матеріалів. У руслі цих завдань, зокрема, широко обговорювались на сторінках журналу проблеми стародавньої історії України, підготовка до друку якої впродовж років була основним завданням Інституту археології НАН України.

Журнал «Археологія» виходить чотири рази на рік обсягом 14 обліково-ви-

© С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ, 1999

* Інститут археології НАНУ у ці часи започаткував також кілька серійних видань: «Археологічні пам'ятки УРСР» (1949—1963; 13 т.), «Краткие сообщения Института археологии» (1952—1962; 12 випусків), «Археологические исследования на Украине» (1967—1972; 4 випуски). Проте продовження цієї видання з різних причин не мали.

давничих аркушів кожен номер. У ньому, крім двох історично-традиційних рубрик — «Статті» та «Публікації археологічних матеріалів», зайняли постійне місце такі, як «Нові відкриття і знахідки», «Археологія за рубежем», «Дискусії», «Рецензії», «Пам'ять археології», «Охорона пам'яток археології», «Хроніка». З метою тематичного розширення на пропозицію читачів були введені такі тимчасові рубрики — «Першоджерела», «До методики археологічних досліджень», «На допомогу вчителеві». Позитивного схвалення набули також тематичні випуски окремих номерів журналу, присвячені певній проблемі, культурі або події.

Серед авторів журналу відомі дослідники — працівники Інституту археології НАН України: В. Д. Баран, І. А. Баранов, С. С. Березанська, М. Ю. Брайчевський, С. О. Висоцький, В. Ф. Генінг, В. М. Гладилін, Л. Л. Залізняк, В. М. Зубар, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов, В. Л. Миц, О. П. Моця, В. Ю. Мурзін, А. Л. Нечитайло, Г. О. Пашкевич, О. М. Приходнюк, А. С. Русєєва, М. В. Скржинська, С. В. Смирнов, О. В. Сухобоков, Д. Я. Телегін, Р. В. Терпиловський, П. П. Толочко, Є. В. Черненко та ін.

Слід також зазначити суттєве розширення авторського колективу за рахунок як зарубіжних учених, так і фахівців, які працюють у науково-дослідних і навчальних закладах України. Серед них відомі вчені — Рената Ролле, Д. Браунд, Х. Хайнен, К. Штіцель (Німеччина), І. Гарлан (Франція), І. Ерделі та К. Сіладі (Угорщина), З. О. Абрамова, П. Й. Борисковський, Ю. Г. Виноградов, Г. А. Кошеленко, А. В. Кропоткін, К. К. Марченко, О. О. Масленников, В. М. Массон, Е. О. Молев, В. С. Ольховський, В. А. Ранов, С. Ю. Саприкін, Е. О. Симонович, Г. І. Смирнова, В. П. Толстіков, М. Ю. Трейстер, А. А. Формозов, А. Х. Халіков, О. М. Щеглов, З. В. Янушевич (Росія), В. В. Ауліх, І. С. Винокур, М. І. Гладких, В. І. Кадесев, В. П. Коваленко, В. Г. Котигорошко, М. Ф. Котляр, М. М. Кучінко, О. М. Мальований, А. О. Моруженко, М. О. Пелещишин, О. М. Пошивайло, І. К. Свешніков, Е. І. Соломонік, С. Б. Сорочан, В. Н. Станко, О. П. Черниш, Б. О. Шрамко та ін.

Звичайно, для наукового журналу десять років — вік досить короткий. Не все, що планували, вдалося втілити у життя. Зокрема, на більшу увагу заслуговують деякі спірні проблеми стародавньої історії України. Кращим хотілося б бачити документально-ілюстративний блок видання, його поліграфічне оформлення. І все ж, журнал живе, надходить до бібліотек і читачів з визначеню регулярністю, продовжує лишатись основним друкованим органом, котрий засвідчує високий розвиток археологічної науки в Україні.

С. Д. Крижицький

СТАТТІ

МІКРОЛІТИЧНА МЕТАЛЬНА ЗБРОЯ ФІНАЛЬНОПАЛЕО- ЛІТИЧНИХ І МЕЗОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ ГІРСЬКОГО КРИМУ

Д. Ю. Нужний

Випробування копій мікролітичних вкладеневих наконечників стріл гірсько-кримських культур на тілах свіжозабитих тварин (кабанів, кіз) і зіставлення їх експансивної дії з іншими типами кам'яних і кістяних вістер стріл, що побутували в кам'яному віці, підтверджує високу ефективність перших. Аналізуються характерні види макропошкоджень на вкладнях у різноманітні за конструкцією композиційні наконечники мисливської зброї та відповідність їх вимогам морфологічних особливостей мікролітів, що використовувались населенням цих культур протягом фінального палеоліту і мезоліту.

Пізнавальні проблеми експериментального вивчення метальної мисливської зброї та стародавніх знарядь праці

Експериментальні дослідження стародавніх знарядь праці, визначення й зіставлення ефективності їх використання, а також уживання слідів зносу на них, як еталонів для порівняння із археологічними зразками, мають цілу низку серйозних методичних і пізнавальних проблем. По-перше, сучасна людина, і навіть фахівець у галузі вивчення давніх технологій, не володіє у повному обсязі тією сумою технологічними прийомів і навичок, які були у розпорядженні стародавнього майстра. З іншого боку, й останній, значно детермінований певними етнічними традиціями, не розумів більшості об'єктивних законів природи і відповідно не був обізнаний із сучасними технічними знаннями, що значно розширяють межі пошуків альтернативних технологічних рішень. З цієї точки зору важко не погодитись із поглядами деяких фахівців про сумнівність цілковитої об'єктивності висновків щодо відновлених прийомів виготовлення та зіставлення ефективності стародавніх знарядь. Так, на цілком слушну думку В. Е. Щелінського, цей метод, не може враховувати всіх конкретних умов використання знарядь оскільки вони просто невідомі сучасному досліднику, тим більше за умов вивчення знарядь архантропів — істот із ще не остаточно сформованою розумовою діяльністю¹.

На наш погляд, принципова проблема експериментального вивчення знарядь полягає саме у різній меті та кінцевих цілях використання знарядь сучасними дослідниками-експериментаторами і стародавньою людиною. Фігулярно висловлюючись, метою експериментаторів є насамперед експеримент, тоді як трудова діяльність давньої людини мала ціллю отримання певної конкретної продукції із мінімальними витратами часу, зусиль і сировини. Якщо використання знарядь першими полягає, наприклад, у «виготовленні» певної кількості слідів зносу на знарядді, згідно з конкретним матеріалом і протягом певного часу, то метою останнього було виконання цілком конкретної трудової операції пов'язаної із виготовленням іншого знаряддя, добуванням ресурсів, їхі тощо.

Сліди використання є основною метою експерименту і ставлення до знаряддя у процесі роботи дослідника принципово відрізняється від аналогічного від

ношення у давньої людини, де воно сприймалося лише як засіб для виконання цілком конкретної роботи. Наприклад, за свідченням А. К. Філіппова у разі виконання комплексу конкретних трудових операцій пов'язаних із виготовленням певного виробу із кістки або рогу, час активного використання робочих країв крем'яного знаряддя через затуплення складає всього від 3 до 20 хвилин².

Саме тому спроби виготовлення, на підставі таких експериментів, загальних «атласів еталонного макрозносу» для певних функціональних категорій знарядь із різним терміном їх використання, на наш погляд мають досить сумнівну наукову і пізнавальну цінність³. Так, термін утворення зносу, загальні обриси макрофасеток зносу і ризик повного пошкодження одних і тих же за параметрами робочих країв, наприклад скобеля для обробки кістки, будуть дуже відмінними у разі: скобління рівної, пласкої і вже обробленої поверхні, необроблених країв зламів трубчастих кісток, прорізання жолобів і отворів різної глибини і конфігурації тощо. При цьому, на згаданий процес сильно впливають, як індівідуальні навички майстра, досвід і сила його рук, так і терміновість роботи, наявність запасу вже готових напівфабрикатів для заміни зламаних знарядь і таке інше.

Виходячи з вищеокреслених методичних підходів, експерименти, пов'язані із використанням металевої зброї, повинні були максимально відтворювати умови стрільби давньої людини в об'єкти полювання. Одноактність цієї «трудової операції», що мала на меті «виготовлення» лише одного поранення на тілі об'єкту полювання полегшує цю справу. Експериментальні наконечники використовувались до тих пір, доки вони не отримували пошкодження, яке унеможливлювало їх подальше застосування. Після попадання, вони не вирізались обережно з рани, а просто висмикувались разом із древком або навіть проштрикувались навиліт із протилежного боку тіла тварини, як це напевно здійснювалось і стародавніми мисливцями.

Попередні експерименти автора у 1988—1992 роках зі стрільби із лука стрілами із мікролітичними наконечниками у мішенні з дерева, різних кісток і трупи померлих тварин засвідчили значне збільшення (у 2—3 рази) щільноті і міцності м'яких тканин через задубіння їх уже після 8—10 годин після смерті, залежно від хутра, наявності жиру й температурно-погодних умов⁴. Через незначне заглиблення наконечників, такі експерименти дозволяли досліджувати процес пошкодження лише власне передньої бойової частини металевої зброї, а не їх різних допоміжних елементів — зубців, шипів, бокових лез тощо, розташованих позаду них іноді на значній відстані. Крім того, дослідження ефективності та порівняння експансивної дії різних їх типів, було також практично неможливим. Саме тому експерименти повинні були проводитись безпосередньо після смерті тварини й у якомога стислий термін.

Іншою проблемою функціонально-трасологічного методу на сучасному етапі є нерозробленість питань, пов'язаних із вивченням слідів використання на металевих мисливських знаряддях. Внаслідок цього із поля зору фахівців практично випала ціла функціональна категорія знарядь праці, що посідає чільне місце у комплексах знарядь оскільки обслуговувала мисливство — одну з провідних галузей первісної економіки. Більшість трасологів «петербурзької школи», у разі відсутності в комплексах морфологічно визначених наконечників стріл або списів практикує вже традиційний, «спрощений» підхід, відносячи до категорії елементів металевої зброї лише вкладні без будь-яких слідів ужитку взагалі⁵. Некоректність таких визначень щодо геометричних мікролітів уже неодноразово обґрунтовувалась автором⁶. Разом з тим і деякі з фахівців вищезгаданого напрямку трасології визнають, що специфічні пошкодження, властиві виключно кам'яним елементам металевої зброї, такі існують, але є просто дуже складними для ідентифікації⁷.

Така ситуація, насамперед, була пов'язана із фактично повним припиненням експериментів у сфері вивчення ефективності дії та характеру пошкоджень металевої зброї, які здійснював С. А. Семенов у 50—60-ті роки⁸. У розпорядженні трасологів були фактично відсутні якісні еталони кам'яних елементів дистанційної зброї пошкоджених унаслідок зіткнення з тілами тварин, що є вкрай необхідними для зіставлення із археологічними зразками. Так, за останні два десятиліття, серед опублікованих трасологічних визначень комплексів кам'яного віку, де фігурують «вкладні мисливської зброї», здійснених фахівцями «петер-

бурзької трасологічної школи», не наведено жодного опису макро- чи мікрозносу притаманного цим знаряддям⁹. Як уже зазначалося, тут звичайно фігурує відсутність на знаряддях будь-яких слідів спрацьованості взагалі. Але для кам'яних вкладнів металевої зброї властивий цілком діагностичний та специфічний комплекс макро- і мікрозносу, заснований на вивчені експериментальних зразків подібних знарядь.

Саме такий напрямок функціонально-трасологічного методу, починаючи з 70-х років, став інтенсивно розроблятись деякими фахівцями, насамперед США і Канади. Тоді ж на підставі експериментів та реальних еталонів пошкоджених кам'яних наконечників була запропонована перша загальновизнана система опису макрозносу металевого походження (рис. 1, 1), так звана Хо-Хо класифікація¹⁰. Протягом останніх років численні серії кам'яних виробів із подібними пошкодженнями (як серед морфологічно визначених наконечників або різноманітних мікролітів, так і просто призматичних сколів) було виявлено в комплексах багатьох різночасових пам'яток кам'яного віку Старого світу і Америки¹¹.

Загальні умови здійснення експериментів

Експерименти по відтворенню процесу пошкоджень і отримання еталонів на вістрях стріл здійснювались із наконечниками властивими пізньопалеолітичним і мезолітичним культурам Гірського Криму: епіграветській, шан-кобинській, свідерській, шпанській, кукрекській та мурзак-кобинській¹². Як наконечники стріл були також використані окрім зразки такої зброї з культур суміжних територій Європи (оріньякської, солютрейської, мадленської та бутовської). Необхідність застосування такого розмаїття типів металевої зброї пояснюється другою метою експериментів, пов'язаною з порівнянням експансивної дії та ефективності принципово різних за конструкцією наконечників стріл (рис. 1—6).

Експерименти здійснювались у два етапи і відбувались відповідно: у грудні 1991 — січні 1992 р. у Загорському районі Московської області (Росія) та у січні 1993 р. в містечку Трене, провінції Валоні (Бельгія). Під час першого експерименту використовувались тіла виключно свіжозabitих тварин: підсвинка дикого кабана (*Sus scrofa*) 7—8 місячного віку і вагою до 30 кг та дорослого сікача кабана, 3—4 літнього віку й вагою близько 100 кг. За мішень у другому експерименті правило тіло також свіжозabitої молодої домашньої кози (*Capra hircus*) вагою до 30 кг. Необхідність у використанні тіл саме свіжозabitих тварин, виникла після першої серії аналогічних експериментів автора із тілами шойно забитих тварин і вже задубілих трупів, коли було підтверджено значне зростання щільноти останніх, що значно впливало на процес пошкодження зброї та оцінку її експансивної дії¹³. Саме тому під час останніх експериментів з метою корекції попередніх даних і оцінки впливу будови тіла дичної на процес пошкодження металевої зброї були використані й дуже різні (за вагою, віком, розмірами та щільністю верхніх покровів) види свіжозabitих тварин — підсвинка, сікача та домашньої кози.

Експерименти з свіжозabitими кабанами відбувались при температурі -10°C через 20 хв. після смерті підсвинка та при температурі +2 — +4 і за 4 год. 30 хв. після загибелі сікача. Показово, під час стрільби в останнього (що мала місце приблизно протягом 3 год. 30 хв.), напевно через густе хутро і товстий шар жиру, процес задубіння кінцівок почав простежуватись лише приблизно через 7 годин, а м'які тканини тіла через досить потужний калкан товщиною 1—1,5 см, були ще теплими навіть вранці наступного дня, майже через 20 год. після його смерті. Експерименти з тілом домашньої кози здійснювались близько 2 год при температурі +12 — +14°C й були розпочаті через 3 години після її смерті.

Під час експериментів з дикими кабанами постріли здійснювались автором із пластикового спортивного лука потужністю 20 кг, а у випадку стрільби у кіз — П'єром Каттленом (Музей Малгр-Ту, Бельгія) за допомогою тискового лука простого типу потужністю 22 кг¹⁴. Останній був точною копією відомих знахідок такої зброї з мезолітичної стоянки Холмегард 4 у Данії. Постріли здійснювались з дистанції 5—8 м, головним чином сосновими та березовими стрілами оформленими ще й трьома або двома пір'яними стабілізаторами у хвостовій частині. У випадках застосування суцільнодерев'яних стріл із крем'яними вкладнями, для виготовлення бойової частини використовувалась деревина буку. Кістяні елементи наконечників були виготовлені автором в основному із свіжих рогів пів-

діагностичний макрознос у початковій фазі	діагностичний макрознос у заключній фазі
невизначений або відсутній	пір'ястий
конічний	східчастий
зігнутий	петлястий
	зламний

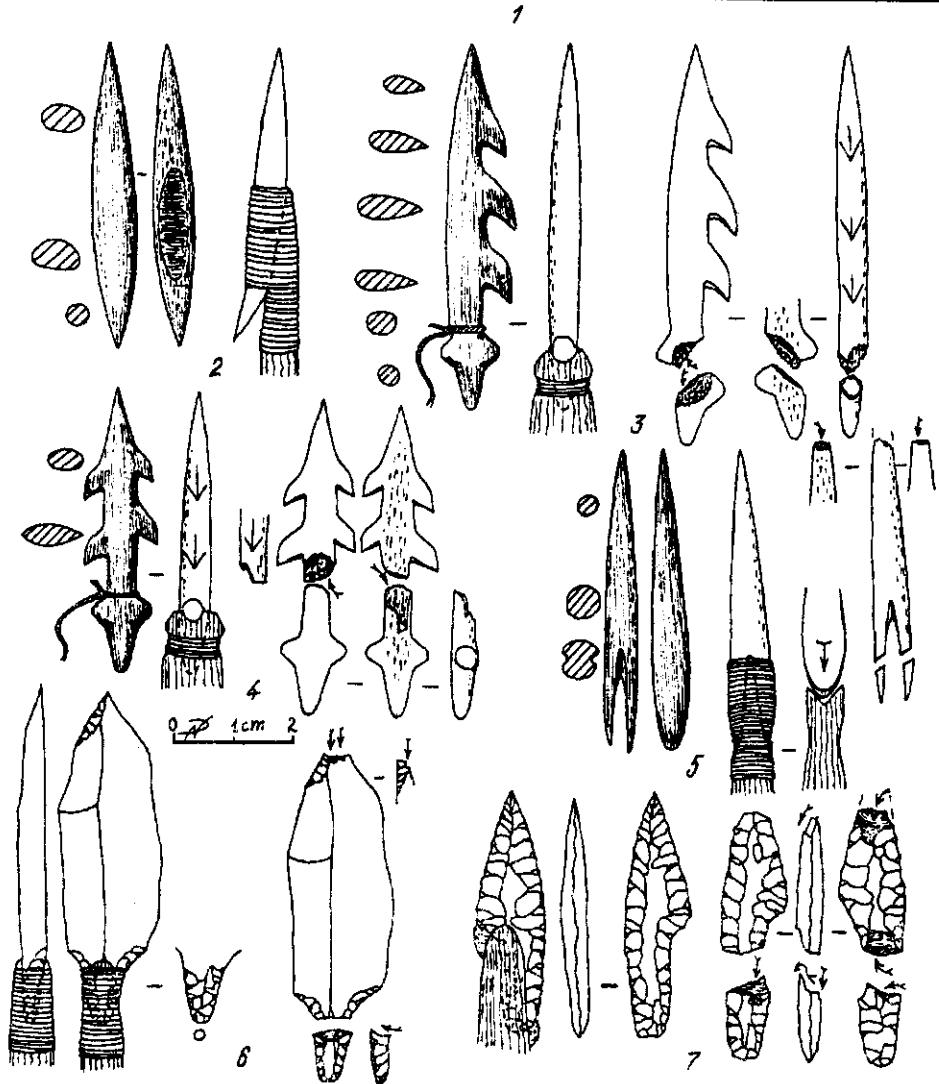

Рис. 1. Класифікація діагностичного металевого макрозносу на кам'яних наконечниках зброї, «Хо-Хо класифікація» (1). Експериментальні кістяні, рогові та крем'яні наконечники стріл (2—7) до і після пострілів.

нічного оленя і лося, а частково із стінок трубчастих кісток кінцівок лося та великої рогатої худоби. За сировину для передревків використовувалась деревина глоду та буку, поширені на теренах Гірського Криму.

Копії крем'яних елементів давніх наконечників були виготовлені із відтисків платівок сколотих автором та Є. Ю. Гирею (співробітником лабораторії первісної техніки ІІМК РАН у С.-Петербурзі) з високоякісного свіжого донецького, кримського і дністровського кременю. Крем'яні вкладні закріплювались у пазах кістяних оправ або передніх бойових частин древок стріл, а також просто на їх сплощений чи загострений поверхні за допомогою сплаву соснової живиці і воску у пропорціях, що варіювали між 1:3 та 1:2. Тим же самим розчином, зміцненим ще й обмоткою конопляною мотузкою, фіксувались і черешкові частини кістяних та крем'яних наконечників у розщепах або конічних отворах древок стріл.

Характер експансивної дії наконечників стріл різних типів та залежність їх руйнування від конструкції вістер та специфіки вживаних мішень

Протягом експериментів із тілами кабанів було відстріляно 60 стріл різних конструкцій, які озброювали: 6 суцільнокістяних, 25 суцільнокрем'яних наконечників та 29 композиційних вкладеневих вістер з кістяними (23 екз.) й дерев'яними (6 екз.) оправами. Загалом у трьох останніх категоріях наконечників було використано 239 крем'яних вкладнів у вигляді розмаїтих геометричних мікролітів, платівок і вістер із затупленою спинкою і мікроплатівок, а також 3 наконечники стріл на платівках із бічною віймою або черешком. Під час експериментів із тілом домашньої кози було відстріляно ще 23 стріли, оснащених — 1 суцільнокістяним, 1 крем'яним наконечниками та 21 композиційним вкладеневим вістрям із кістяними (17 екз.) та дерев'яними (4 екз.) оправами. Загалом у трьох останніх категоріях наконечників було випробувано 147 різноманітних мікролітів і мікроплатівок, з яких 19 вкладнів застосовувались удроге у сікача. Ці вкладні були застосовані у 4 наконечниках, що частково або повністю збереглися після попередніх випробувань. Під час експериментів з козою були використані також уже випробувані на кабані кістяні та дерев'яні пазові оправи, озброєні новими мікровкладеневими елементами на місцях тих, що були зрушенні зі свого місця під час попереднього використання.

Загалом після двох пострілів у підсвінка двома стрілами з трансверсальним наконечником стріли, озброєні двома боковими шипами (у вигляді трьох трапецій) та кістяним голкоподібним вістрям із розщепом, один шип першого було вибито у внутрішню порожнину тварини після значного загиблення власне наконечника, а кістяне вістря оріньякського типу, що пробило ребро наскрізь, отримало невелику зім'ятість бойової частини. Значно більші пошкодження, через наявність калкану, були отримані під час стрільби по сікачу. Так, після 60 пострілів з 6 суцільнокістяних вістер абсолютно цілими залишились 3, серед 25 суцільнокрем'яних наконечників — лише 5, а між 23 кістяними і 6 дерев'яними композиційними пазовими — відповідно 3 і жодного. Показово, що серед зламаних суцільнокістяних — 2 були гарпуни, характерні для мурзак-кобинської культури (рис. 1, 3, 4), та вже згадане голкоподібне оріньякське вістря із розщепом (рис. 1, 5).

Характерно, що основним методом руйнування вкладеневих композиційних наконечників і дерев'яних, і кістяних (загалом 29 вістер) було або їх повне вибивання у рану чи внутрішню порожнину кабана (23 екземпляри), або, рідше, втрата одного-двох мікролітів, що допускало їх подальше використання (2 зразки). З іншого боку, серед 23 відстріляних композиційних наконечників із рогу та кістки всього три оправи дістали серйозне пошкодження (рис. 4, 5; 5, 1). Показово й те, що всі дерев'яні оправи залишилися цілими. Загалом з 54 композиційних та крем'яних наконечників стріл лише 8 залишились цілими вже після першого пострілу у сікача.

Певну тенденцію до зменшення питомої ваги зруйнованих наконечників засвідчили експерименти із домашньою козою, де, як зазначалось, застосовувались і вже колись використані цілі наконечники (що збереглися після попередніх експериментів) і ті самі пазові оправи, озброєні новими вкладнями. Показово й те, що в обох експериментах випробувались практично однакові типи наконечників, як за конструкцією та уживаними смолистими речовинами, так і за

морфологічними особливостями крем'яних вкладнів. Слід відзначити і те, що з 4 вторинно використаних тут наконечників — 2 екземпляри також залишились цілими, а 2 інших отримали аналогічні за характером пошкодження.Хоча потужність лука під час експериментів з козою була більшою, що напевно і знайшло своє відбиття у невеликому зростанні відносної кількості зламаних кістяних оправ — 3 з 17 уживаних виробів, загальна чисельність абсолютно цілих наконечників (композиційних і крем'яних) склала вже 9 зразків із усього загалу 23 відстріляних вістер.

Згадана тенденція зберігається і щодо зменшення відносної кількості мікролітів, які після пострілу у козу було вибито з оправ чи передревків або вкладнів, що отримали макропошкодження. Перші становлять всього 30 з усього загалу 147 відстріляних мікролітів, коли вкладні, що не зберегли своє первинне положення після пострілу в сікача нараховують 180 з 242 зразків, тобто переважну більшість. Відносна кількість мікролітів з макрозносом у наконечниках відстріляних у козу складає всього 13 з усього загалу 147 вкладнів, тоді як вони налічують 90 з 242 зразків, що мали контакт із тілом кабана. Таким чином, наші експерименти не підтверджують висновки А. Фішера та інших про тенденцію зниження відсотка наконечників пошкоджених макрозносом під час стрільби у більш масивні об'єкти полювання через зменшення ймовірності його зіткнення із кістками більшої тварини¹⁵.

На наш погляд, це пояснюється специфікою конструкції випробуваної ними зброї, а саме, лише двох різновидів наконечників стріл — черешкових на платівках лінгбійського типу і трансверсалних трапецій культури Ертебелле. У ході наших експериментів було з'ясовано, що пошкодження мікролітів у вкладеневих наконечниках здебільшого відбувається не через їх безпосередній контакт із кісткою, а за рахунок виламування з пазів та зіткнення із іншими вкладнями під час просування оправи або передревка у м'яких тканинах. У цьому випадку жорсткість хутра та щільність і товщина шкіри тварини (особливо у випадку наявності калкану у сікача, розрахованого на сексуальні бійки періоду гону) значно більше впливають на збереження мікролітів у первинній позиції під час удачу вістря і його проходження у м'яких тканинах. Показово, що вперше виділений А. Фішером та його колегами характерний мікрознос, властивий крем'яним наконечникам металевої зброї (у вигляді специфічних довгих подряпин, які визначають траекторію руху знаряддя), на їх думку, також утворювався внаслідок сильного, але нетривалого контакту власне вістря із його вже вже відламаними дрібними фрагментами безпосередньо у рані¹⁶.

Суцільнокістяні та рогові вістря стріл (6 екз.), що були випробувані під час експериментів з кабанами та козами (8 пострілів) складалися з 3-х стрижнеподібних наконечників із розщепленим насадом оріньякської культури (рис. 1, 5), різної масивності і довжини, 1 асиметричного голкоподібного вістря, загостреного з обох боків, що побутувало у багатьох культурах кам'яного віку починаючи з часів європейського мадлену і до сучасних етнографічних суспільств тропічної зони (рис. 1, 2) та 2 гарпунів із одним та двома рядами зубців і виступами на черешковій частині (рис. 1, 3, 4), характерних для мурзак-кобинської культури Гірського Криму. Стрільба у кабана стрижнє- і голкоподібними вістрями показала трохи меншу (порівняно з наконечниками, озброєними ще й крем'яними вкладнями) глибину проникнення, але більшу міцність.

Під час експериментів із козою різниця в експансивній дії таких наконечників майже не спостерігалась, а от перевага у міцності в цілому залишилась. Характерно, що і одне з таких кістяних вістер, яке залишилось практично цілим, лише кінець трохи зламався під час попадання у підсвинка (воно пробило йому ребро майже наскрізь), повністю зруйнувалось після зіткнення із тазовою кісткою сікача (рис. 1, 5). Таким чином, фактор міцності кісток тварин, пов'язаний із їх віком, досить серйозно впливає на процес руйнування навіть кістяних наконечників. Останній висновок підтвердили й експерименти бельгійських учених на тілах молодих кіз із використанням лука і списометалки, але зі стрілами та дротиками, озброєними масивними граветськими вістрями та стрижнеподібними кістяними наконечниками¹⁷. За характером дії та глибиною проникнення останні майже не відрізнялися від крем'яних вістер, але діставали пошкодження значно рідше.

Значно нижчими виявились міцність та експансивна дія гарпунів мурзак-кобинського типу, що заглибились у тіло сікача всього на 5 см (попадання у живіт та задню частину) і зламались у м'яких тканинах вже після першого ж пострілу у районі черешка (рис. 1, 3, 4). На наш погляд, це наочно свідчить про низьку ефективність їх можливого застосування для полювання на копитних згідно з гіпотезою, запропонованою Л. Л. Залізняком та О. О. Яневичем¹⁸. З іншого боку, це підтверджує традиційну думку про зв'язок цих знарядь насамперед із биттям риби¹⁹. Під час експериментів було також підтверджено високу ефективність кріплення оріньякських вістер до древків у розщеплених насадах, а також принципову можливість асиметричного закріплення голкоподібних вістер мадленської культури безпосередньо на поверхні передревків металної зброї за допомогою смоли та конопляної обмотки (рис. 1, 2).

Випробувані під час експериментів 25 суцільно крем'яних наконечників стріл (28 пострілів) були озброєні: 2 пізньосолютрейськими наконечниками із бічною віймою, 1 черешковим наконечником на платівці свідерського типу і 54 геометричними мікролітами та вістрями із затупленим краєм, властивими для шан-кобинської, шпанської і мурзак-кобинської культур Гірського Криму (рис. 2). Останні закріплювались смолою у розщепах чи без них у різних позиціях — як симетричні багатолезові (рис. 2, 14—19, 22—27) й асиметричні колючі вістрая стріл (рис. 2, 11, 20, 31), скіснолезові (рис. 2, 1—3) і трансверсалні наконечники (рис. 2, 5—10), а також їх бічні зубці (рис. 2, 3, 7, 9, 13, 30, 32), згідно з археологічними та етнографічними знахідками мікролітичної зброї²⁰. У ході експериментів з 57 крем'яних елементів, застосованих у таких наконечниках стріл, 21 зберіг своє первинне положення і зв'язок із древком, а 25 мікролітів і наконечників дістали пошкодження, причому 21 з них отримав діагностичний макрознос «зігнутих» і «зламно-фасеткових» різновидів, властивий тільки металльній функції (рис. 1, 1).

Мікроліти, що використовувались як трансверсальні та скіснолезові наконечники, мали традиційні пошкодження у вигляді «зігнутих» фасеток і сколів, спрямованих перпендикулярно до їх ріжучого краю (рис. 2, 2, 4, 6, 8, 10). Вістрая колючого типу мали аналогічний макрознос, орієнтований вздовж або по діагоналі до гострого краю (рис. 2, 12, 21). З трьох випробуваних наконечників стріл загостреного типу (у вигляді двох пізньосолютрейських наконечників з бічною віймою (рис. 1, 7) та одного свідерського черешкового наконечника (рис. 1, 6)), два зламались уже після першого пострілу.

Серед цікавих різновидів макрозносу, корисних для висвітлення проблеми ідентифікації пошкоджених мікролітів із певними типами наконечників стріл, є «зігнуті» фасетки і різцеві сколи, що утворилися на багатолезових симетричних колючих наконечниках складених з двох мікролітів (рис. 2, 15, 16, 18, 19, 23, 25, 26). Такий тип багатолезових наконечників, згідно з залишками смоли і знахідками зброї, був досить поширеним у кам'яному віці Африки та Стародавньому Єгипті, а також зберігся у бушменів майже до XIX ст.²¹.

Під час експериментів були підтвердженні висновки попередніх досліджень автора, що морфологія мікрограветських вістер дуже слабо відповідає їх використанню як простих (тобто озброєних лише одним вкладнем) наконечників стріл загостреного типу²². Тоді практично кожний постріл таким наконечником призводив до його цілковитого руйнування навіть під час просування стріли у м'яких тканинах тіла тварини. Найтиповішим різновидом їх пошкоджень був злом вістрая на рівні його закріплення у древку стріли. Під час останніх експериментів було змінено характер закріплення таких вістер у наконечниках стріл і вони лише незначною мірою виступали за межі передревків практично виконуючи функцію бокових лез (рис. 2, 20, 28, 29). Результатом цього було зростання їх ефективності, але й тут руйнування вістер (як вміщених у пази, так і просто закріплених смолою на поверхні) відбувалося на рівні виступання за межі передревків (рис. 2, 21, 28).

Другим цікавим результатом експериментів було те, що така ж сама невідповідність морфології вкладнів методам фіксації у древку стріли спостерігалась й у шан-кобинських геометричних мікролітах, коли вони застосовувались як трансверсальні наконечники. Через досить витягнуті пропорції ці геометричні форми дуже часто розбивалися навпіл. Слід підкреслити, що у разі використан-

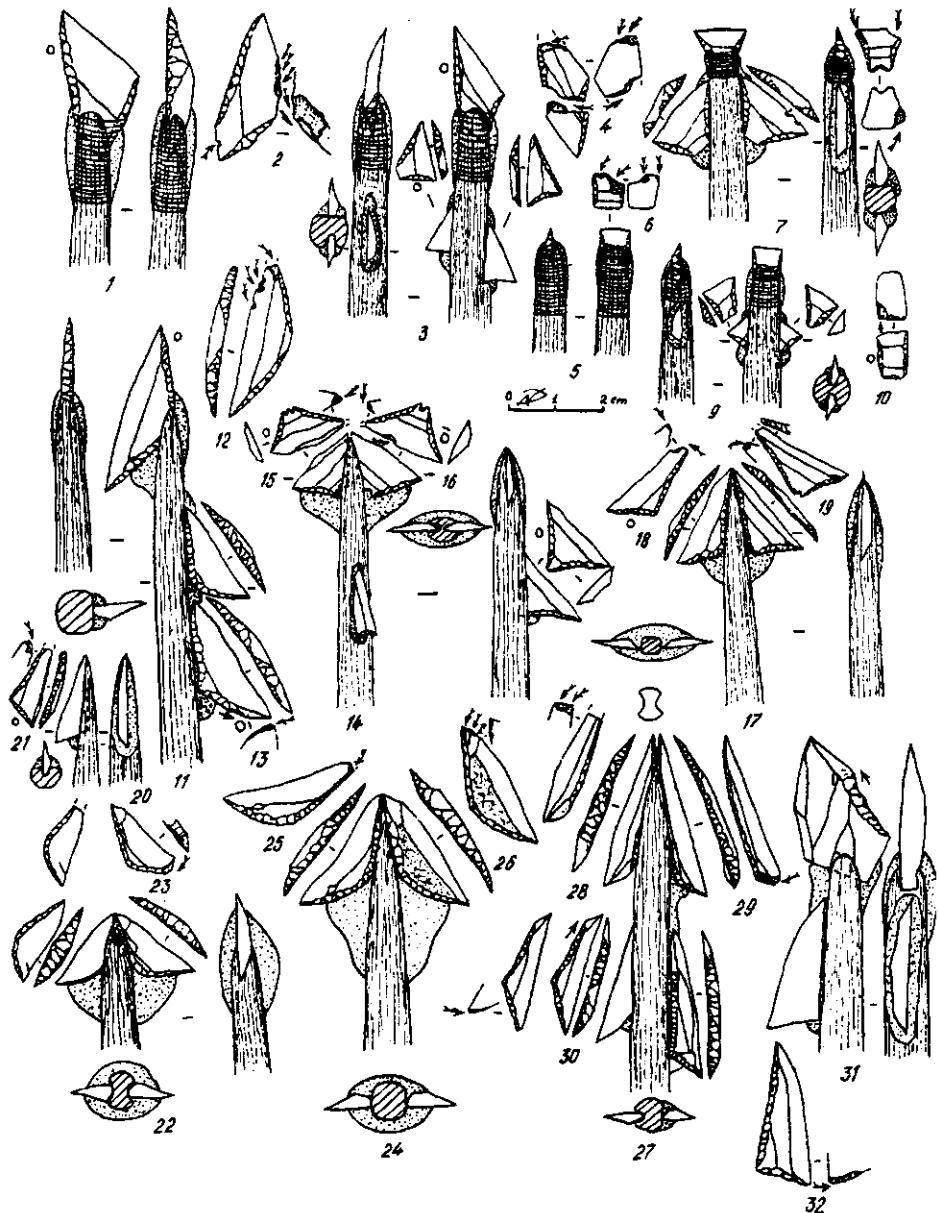

Рис. 2. Експериментальні мікролітичні наконечники стріл до і після пострілів (1—32). Штрихуванням і стрілками позначені напрямки діагностичного макрозносу.

ня як наконечники стріл загостреного типу, шан-кобинські мікроліти навпаки відзначалися значною міцністю (рис. 2, 12).

Наши експерименти засвідчили практично повну ідентичність характеру макрозносу на передніх бойових частинах мікролітів у багатолезових загострених наконечниках із пошкодженнями на цих же частинах звичайних простих їх різновидів з одним вкладнем (рис. 2, 12, 21). В обох випадках, у разі руйнування ріжучого краю, сколи та фасетки є майже перпендикулярними до площини вкладня (рис. 2, 18), тоді як макропошкодження, орієнтовані у напрямку ретушованої поверхні мікролітів, спрямовуються здебільшого паралельно цій площині (рис. 2, 15, 16, 19, 25, 26, 28). Певною новиною було лише утворення у двох випадках таких пошкоджень не на бойових краях мікроліту, а на його протилежних частинах, що виконували в наконечниках ще й функцію борідок (рис. 2, 23, 29). Характерно, що в одному випадку на противагу пошкодженням передньої бойової

вої частини мікролітів, цей скол, зорієнтований у напрямку ретушованої поверхні, був, однак, перпендикулярним до площини вкладня (рис. 2, 23). Такий макро-знос згідно з нашими попередніми експериментами за характером є дуже подібним до пошкоджень трансверсальних наконечників озброєних витягнутими і низькими геометричними мікролітами²³.

На наш погляд, у вищеприведеному випадку це пояснюється певною близькістю у кутах розташування його гострого краю відносно поздовжньої осі стріли, що тяжіє вже до скінолезових (рис. 2, 1) і трансверсальних наконечників (рис. 2, 22). Разом з тим, інший мікроліт з аналогічним, але вже пласким макро-зносом наконечника, напевно дістав це пошкодження через контакт із ребром кабана (рис. 2, 29). Подібні ж різцеві сколи орієнтовані вздовж ретушованих країв з'явились на цілій серії мікролітів, що виконували в наконечниках допоміжну функцію зубців. Більшість з них утворились під час тривалого транспортування стріл і зіткнення зубців із стінками сагайдака та іншими стрілами (рис. 2, 13, 32; 3, 4e, 4i). Це відбулося незважаючи на запобіжні заходи збереження: обортання наконечників цупким папером. У давнину такі вигадкові макропошкодження безумовно траплялися значно частіше, наприклад, під час бігу мисливця. Лише у одному з випадків аналогічний скол виник після пострілу і напевно внаслідок контакту мікроліту-зубця з ребром (рис. 2, 30), подібно до вже загданого макропошкодження на мікроліті — вістрі з цього ж наконечника (рис. 2, 29).

Дані експериментів підтвердили цілковиту реальність конструкції і ефективність дії мікролітичних наконечників, що мали вкладні закріплени смолистими речовинами не у спеціальних розщепах чи пазах, а просто на поверхні переддревків. Частина таких наконечників (рис. 2, 22—27) витримувала навіть кілька пострілів без жодного пошкодження. Показово, що здебільшого це були наконечники, які за складом смоли мали підвищений вміст бджолиного воску. На завершення, слід підкреслити досить виразну ефективність трансверсальних наконечників із не дуже широким лезом, яка була встановлена під час експериментів. Так, один з таких наконечників (рис. 2, 7) пробив калкан та хрящеву частину лопатки і заглибився у тіло на 13 см. Власне наконечник зіткнувся з остистим відростком хребця кабана і отримав характерний макрознос, але зберіг своє первинне положення і з'язок із переддревком стріли. Другий, такий же (за конструкцією та розмірами мікролітів) наконечник стріли попав у живіт кабана й, заглибившись на 70 см крізь ребра, пробив тварину навиліт. Всі його мікролітичні вкладні залишились у первинній позиції і не отримали жодних макропошкоджень.

Під час обох експериментів із кабаном та козою було відстріляно 9 композиційних дерев'яних наконечників стріл, де як бокові зубці і леза було використано 91 вкладень у вигляді різноманітних геометричних мікролітів і вістер із затупленим краєм (рис. 3, 2—4). Ці мікроліти, характерні для шан-кобинської, мурзак-кобинської і шпанської культур Гірського Криму, закріплювалися смолою, як у пазах, так і просто на поверхнях дерев'яних наконечників. Після 9 пострілів, лише 2 наконечники лишилися абсолютно цілими, але не було відмічено жодного випадку руйнування дерев'яної оправи. Загалом же ці наконечники продемонстрували й неочікувану ефективність та здатність наносити важкі поранення без іх суттєвого руйнування. Деякі з них пробивали тіло тварин навиліт залишаючись практично неушкодженими (рис. 7).

Серед використаних мікролітів 24 вкладні залишились у первинній позиції відносно наконечника, а між вибитими — 11 було взагалі втрачено. Під час експериментів 21 вкладень отримав макрознос, а на 11 він мав форму діагностичних зразків. Характерно, що з 10 мікролітів, закріплених лише за допомогою смоли просто на поверхні наконечника, жодний не зберіг своєї первинної позиції після пострілу, а макрознос отримав всього один вкладень (або 10% від усіх цих виробів). У свою чергу, з-поміж 81 мікроліта, зафіксованого у пазах, — 24 (чи 29,6% вкладнів) залишились на своєму місці, а 19 (або 23,5%) отримали макрознос. Щоправда, всі наконечники із мікролітами, закріпленими на поверхні, були відстріляні у кабана, де відсоток вибитих вкладнів у всіх категоріях наконечників значно перевершував аналогічні показники пошкодження зброї, використаної у експерименті з козою.

Серед найцікавіших діагностичних макропошкоджень, які дозволяють ідентифікацію зброї, є такі:

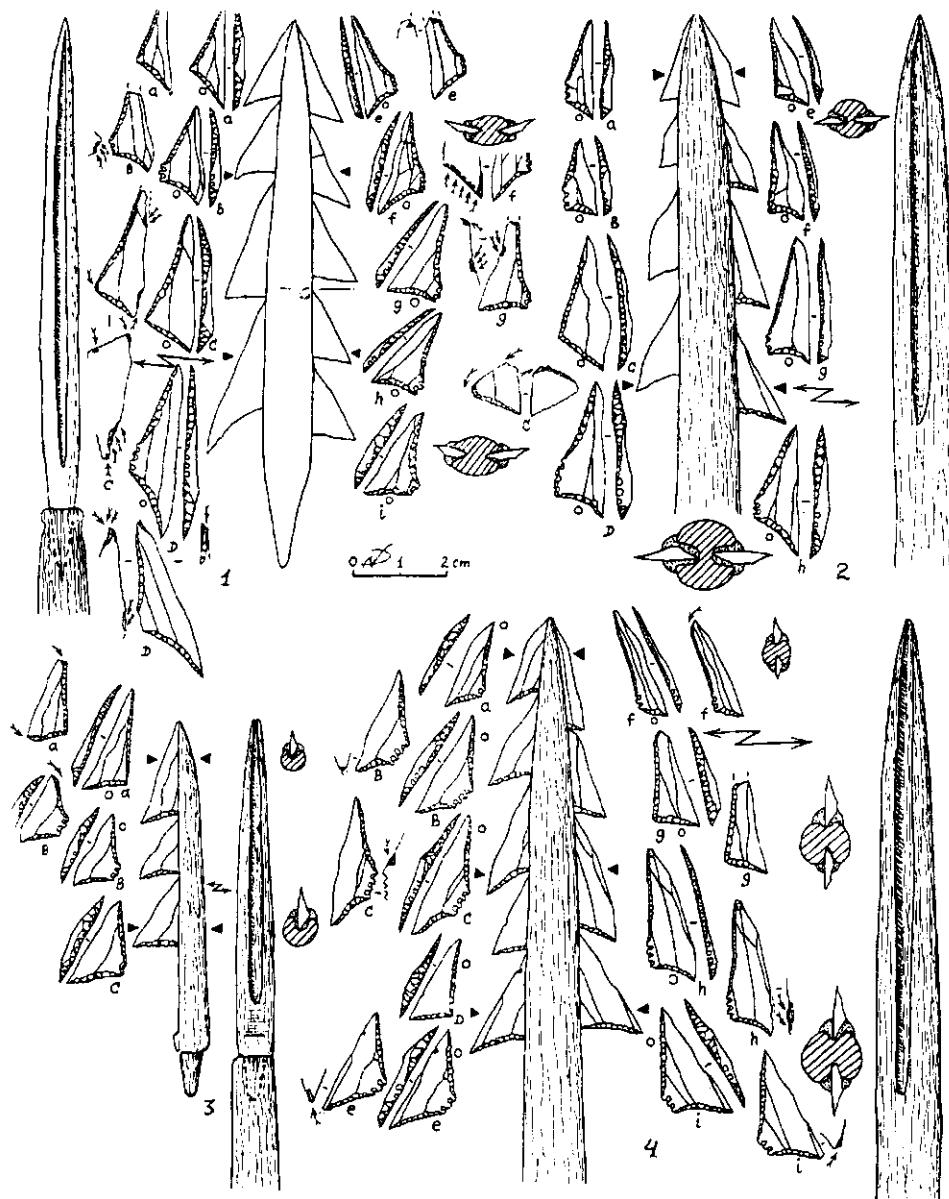

Рис. 3. Експериментальні кістяні (1) та дерев'яні (2—4) вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів. Стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу.

тифікувати використання мікролітів як зубці композиційних дерев'яних і кістяних наконечників, найцікавішу серію склали вкладні із макрозносом у вигляді різцевих сколів, спрямованих від їх ріжучих країв уздовж ретушованих поверхонь (рис. 3, 4e, 4i; 5, 6c). У своїй більшості вони виникли внаслідок випадкових пошкоджень зубців при транспортуванні стріл, але у кількох випадках їх утворення безумовно відбулося через зіткнення вкладня із кістками (найчастіше ребрами) тварини (рис. 3, 3a; 5, 6b, 6c). У останньому випадку часто вібувається навіть повне розбивання мікролітів навпіл (рис. 3, 2c). Іншим цікавим різновидом макрозносу, типовим для зубців наконечників є зім'ятість та невеликі конічні фасетки на ріжучому краї та ретушованій поверхні мікролітів, що утворюються під час їх зіткнення між собою (рис. 3, 1b-g, 4c; 4, 2d, 5e, 5f, 5h; 5, 3a-c, 4c, 5a, 7a, 7d; 6, 1c-d, 3e, 4c). До такого ж за походженням макрозносу тяжіють й невеликі різцеві

сколи вздовж ретушованих поверхонь мікролітів, якими вони вміщуються у паз (рис. 3, 1d, 3b; 6, 1i). Іноді такі ж макропошкодження утворювались і на зубцях, найближчих до вістря наконечника, внаслідок його зіткнення із кісткою або навіть із калканом кабана (рис. 3, 1e, 3a, 4f; 4, 5a; 5, 1a, 3a; 6, 3d). Іншими різновидами, на жаль, не діагностичними за морфологією, є різноманітні фасетки псевдоретуші (рис. 3, 1g; 5, 1d, 4e) та невеликі за розмірами діагностичні зігнуті мікро-злами на ріжучих краях мікролітів спрямовані перпендикулярно або по діагоналі до осі вкладнів (рис. 3, 4h; 5, 3f, 6a-c, 7a; 6, 2d).

Результати експериментів засвідчили досить велику ефективність та значну експансивну дію композиційних дерев'яних наконечників. Глибина їх входження у тіло тварин залежала від конкретного місця попадання і становила 8—14 см при стрільбі у сікача та від 8 до 50 см — у козу, що було цілком достатньо для фатальних поранень. Значна ж їх ширина, згідно з розмахом зубців (від 1,5 до 2,5 см), ще більше підвищувала експансивну дію таких наконечників. Певним сюрпризом була й значна міцність на злам букових і гловових пазових оправ виготовлення яких, до того ж відзначалось більшою спрошеністю порівняно із їх кістяними і роговими аналогами. Була зафіксована не тільки потенційна можливість пробивання такими наконечниками калкану сікача, але й хрящевих частин його лопаток. Щоправда, експерименти не зафіксували жодного випадку пробивання ними кісток як кабана, так і кози.

Найчисельнішу серію наконечників, що були відстріляні у кабана і козу, склали 37 композиційних вкладеневих кістяних й рогових оправ різної конструкції, якими було здійснено 40 пострілів. У цих наконечниках, виготовлених за зразками реальних знахідок з пізньопалеолітичних і мезолітичних комплексів Східної Європи і Гірського Криму (епіграветської, свідерської, бутовської, гребениківської, шпанської, мурзак-кобинської та кукрекської культур), було випробувано 220 різноманітних геометричних мікролітів, платівок із затупленим краєм та мікроплатівок (рис. 3, 1; 4; 5; 6). Найчисельнішу серію з них склали мікролітичні вироби характерні для шан-кобинської, шпанської, мурзак-кобинської та кукрекської культур Гірського Криму. З усього загалу мікролітів, 17 вкладнів, закріплених у 3 наконечниках, використовувались як для стрільби у сікача, так і під час експериментів з козою. Вкладні вміщувались у різні за конфігурацією пази або фіксувались просто на поверхнях оправ за допомогою смоли, оскільки одним із завдань експериментів було з'ясування впливу параметрів пазів на міцність оправи, збереження мікролітів у первинній позиції та появи макрозносу на них.

Всього ж після обох експериментів з 37 відстріляних наконечників збереглися абсолютно цілими 12 вістер, отримали злам оправи 6 виробів та лишилися кількох чи всіх мікролітів 19 зразків. Серед 25 мікролітів, закріплених без пазів лише за допомогою смоли, 12 (або 48%) зберегли своє первинне положення після пострілу, а 6 отримали макрознос (24%). У свою чергу, між 195 вкладнями, що вміщувались у пази, перші склали 83 екземпляри (або 42,6%), а другі — 45 (23%). Хоча ці дані свідчать про практичну ідентичність міцності зв'язку вкладнів із пазовими і безпазовими оправами з кістки та рогу, а також частоти пошкодження цих мікролітів, вони досить відрізняються від аналогічних показників інших категорій наконечників. Так, у композиційних дерев'яних і суцільно-крем'яних наконечниках вкладні, вміщені у пази і розщепи, у цілому значно краще зберігали своє первинне положення і зв'язок з оправою після удару.

Наведені результати, певною мірою пояснюються досить незначним впливом конкретного методу кріплення вкладня — бокового леза або зубця (який не несе основного функціонального навантаження у наконечнику під час зіткнення з ціллю) на частоту його збереження у первинній позиції, а також на процес пошкодження. За нашими спостереженнями, вибивання вкладня з оправи і його руйнування є практично неминучими під час зіткнення цих елементів наконечника з кісткою, як у разі кріплення в пазу, так і без нього. Лише в одному випадку було зафіксовано цілковите збереження наконечника і первинної позиції мікролітів після зіткнення з кісткою (рис. 4, 4), але це була найтонша частина кабанячої лопатки. З іншого боку, після занурення в епіфіз плечової кістки майже на 3 см чотирьохпазового вістря кукрекської культури (рис. 4, 1), воно виявилось

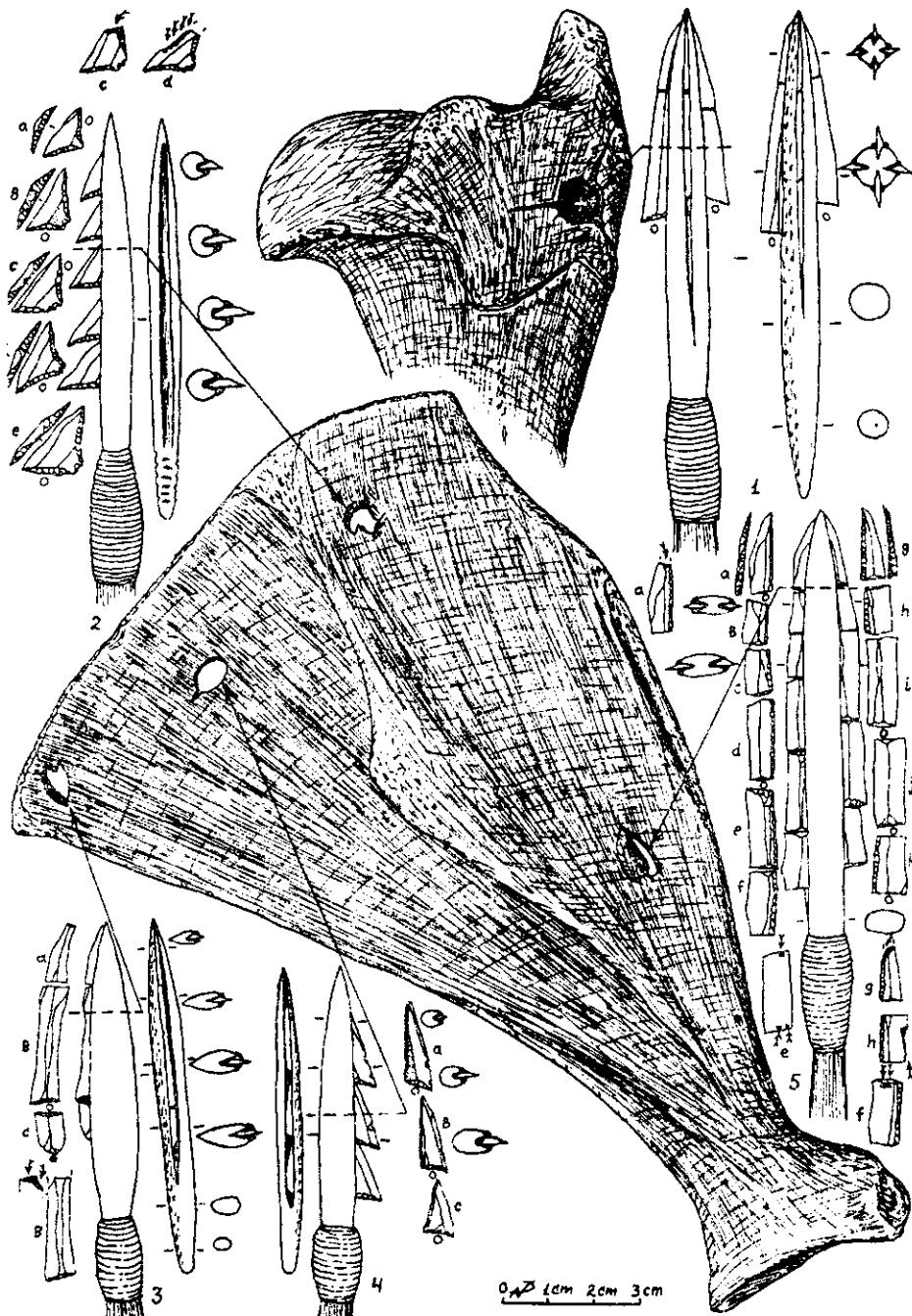

Рис. 4. Поранення на кістках дикого кабана і експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів. Стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу.

абсолютно цілим і навіть зберегло у двох пазах кілька мікроплатівок, що робило цілком можливим його подальше застосування.

Серед 51 мікроліта, які після пострілів дістали макропошкодження, 33 вкладні мали їх діагностичні різновиди. Найцікавішу серію серед них склали зразки, які можна досить упевнено пов'язувати виключно із застосуванням вкладнів як бокових лез та зубців композиційних наконечників. Насамперед це стосується конічного зносу зламно-фасеткових різновидів у вигляді сильно раковистих різцевих сколів і фасеток, розміщених на черевці мікролітів та нанесених з їх рету-

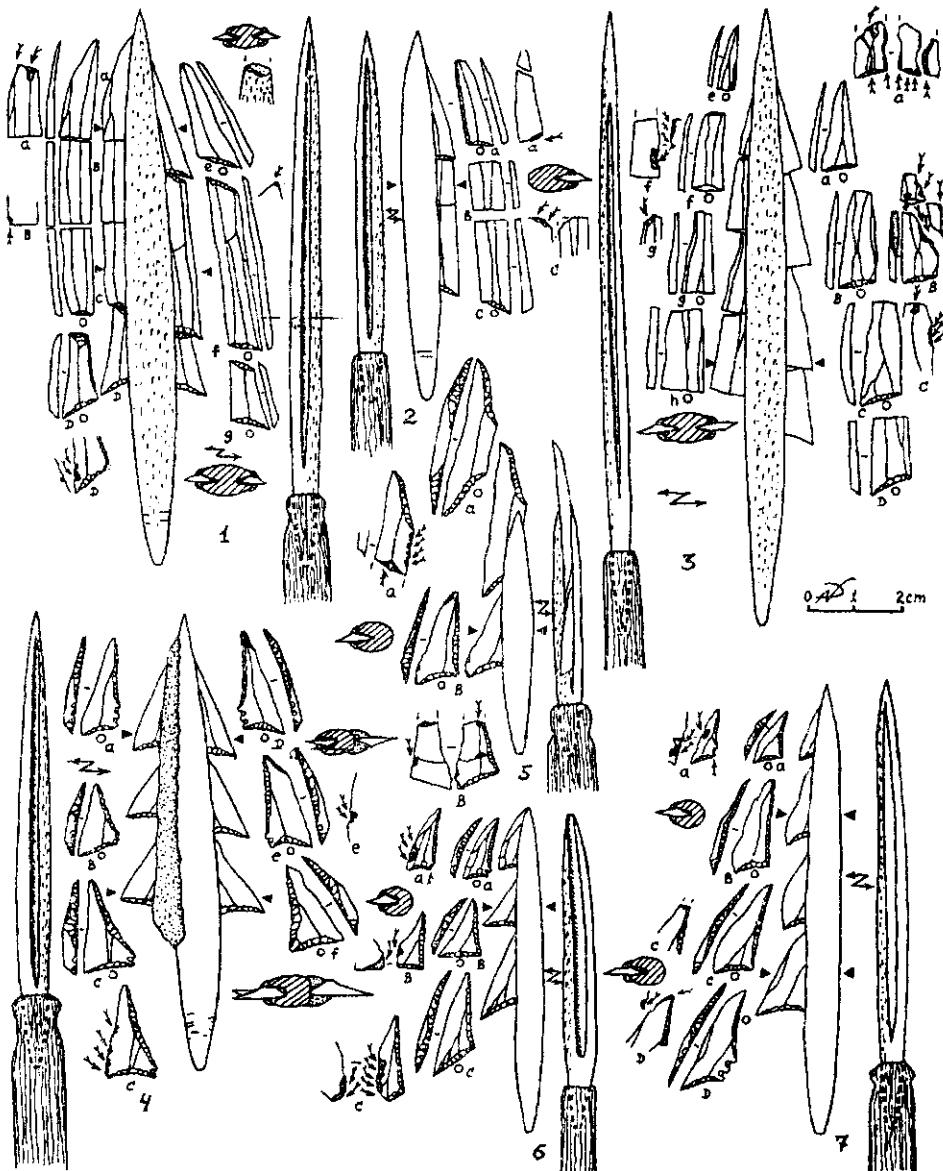

Рис. 5. Експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів. Стрілками і штрихуванням позначені напрямки діагностичного макрозносу.

шованих поверхонь (рис. 3, 1c-d, 1f, 4c; 4, 3a; 5, 7d; 6, 4c). Для мікроплатівчастих вкладнів такими поверхнями є ретушовані бокові частини або просто площини зламів платівок (рис. 4, 5e, 5h-f, 5, 3c; 6, 1c-d). Утворення згаданих пошкоджень є прямим наслідком різкого зрушения з місця та зіткнення вкладнів між собою під час удару наконечників. У разі використання сильно асиметричних трапецій і трикутників, властивих мурзак-кобинській культурі (рис. 3; 5), або вістєр із затупленою спинкою спіанської культури (рис. 6) як зубців наконечників такий макрознос іноді набуває характеру різцевих скалок, орієнтованих уздовж ріжучих країв або ретушованих поверхонь вкладнів, що вміщувались у пазі або просто смолисті речовини на поверхнях кістяних оправ. Вибивання вкладнів у рану під час удару і їх зіткнення з мікролітами-зубцями, які ще зберегли своє первинне положення, також призводили до виникнення на останніх численних дрібних фасеток і зламів на ріжчому краї або й навіть різцевих і зігнутих сколів уздовж ретушованих поверхонь зубців. У певних випадках, такі ж макроскопи вздовж

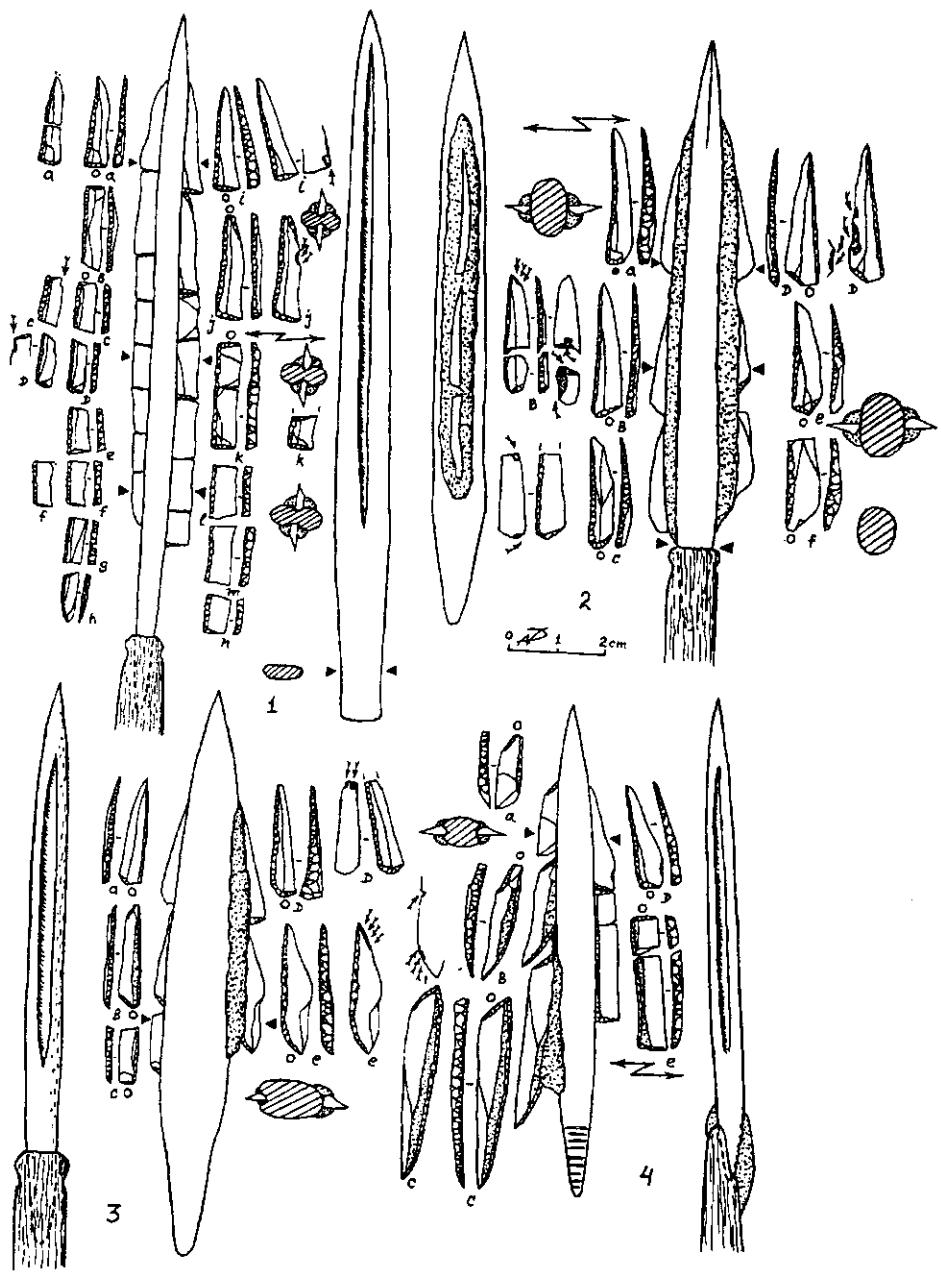

Рис. 6. Експериментальні вкладеневі наконечники стріл до і після пострілів. Стрілками і штрихуванням позначено напрямки діагностичного макрозносу.

ретушованих поверхонь зубців та фасетки і злами ріжучих країв, що виступають за межі оправи, можуть виникати й у разі зіткнення вкладнів із кісткою тварини.

Досить несподіваною була і поява на частині мікролітів, які використовувались як бокові леза та зубці (тобто допоміжні елементи композиційних наконечників), типового діагностичного макрозносу зігнутих і зламно-фасеткових різновидів (рис. 3, 1e, 3a, 4f, 4, 5g; 5, 1a, 3a; 6, 2b, 3d), характерних для власне передніх бойових частин крем'яних наконечників стріл. Оскільки попередні експерименти автора і всіх інших фахівців, що працювали у згаданій галузі археології, проводилися виключно з наконечниками стріл простого типу, а не з їх багатолезовими композиційними різновидами, специфіка пошкодження цих допоміжних елементів практично знаходилась за межами досліджень. Унаслідок

цього, особливості макропошкоджень, що виникали на власне передній бойовій частині кам'яного наконечника стріли, використовувались для пояснення функціонального призначення всіх категорій мікролітів без урахування можливості їх досить відмінного методу фіксації у металльній зброй як допоміжних елементів композиційних багатолезових форм.

Отримані еталони макроздносу бокових лез і зубців дають підставу відмовитись від уже висловленої автором думки про використання окремих вістер із затупленим краєм Амвросіївської стоянки із зламно-фасетковими і зігнутими пошкодженнями як загострених наконечників стріл²⁴. Подібно до основної маси мікролітів з цього комплексу вони використовувались як бокові леза та зубці, зачіплені смолою на поверхнях кістяних наконечників списів або дротиків. Лише частина з них фіксувалась у широких і неглибоких пазах, згідно з нечисленними знахідками таких наконечників на стоянці²⁵.

Механізм утворення на окремих зубцях і бокових лезах таких же самих діагностичних макропошкоджень, властивих для власне наконечників, ще недостатньо зрозумілий. Вони є цілком логічними для пошкодження передніх, найближчих до вістря мікролітів, що виконують вже не тільки допоміжну функцію бокових лез, але й несуть у бойовій частині наконечника основне функціональне навантаження, пов'язане із розрізанням та проколюванням м'яких тканин. Несподіванкою ж було й те, що такі макроздноси з'явилися на вкладнях, що розташовувалися і посередині леза композиційного наконечника (рис. 4, 5h-f; 5, 3b; 6, 2b). Можливо, завдяки вибиванню вкладнів у рану, а також збереженню високої швидкості їх просування у м'яких тканинах тіла, навіть ці елементи композиційного наконечника вже починають руйнуватись подібно до власне кам'яних наконечників.

Загалом експерименти з композиційними кістяними наконечниками засвідчили їх високу ефективність, міцність і підвищено експансивну дію. Глибина їх проникнення у тіло сікача коливалась у межах від 10 до 70 см, залежно від попадання у його конкретну анатомічну частину, наявності калкану і глибини розташування кісток скелету. Була також зафіксована потенційна можливість пробивання ними цих кісток (рис. 4). Найменша глибина занурення наконечників практично у всіх випадках визначалась їх зіткненням із кісткою, а у середньому вона становила 20—25 см. Показово також, що лише 2 з 23 відстріляних наконечників пройшли навиліт тіло сікача, тоді як козу наскрізь пробили вже 5 з 17 таких вістер (рис. 8). Ширина поранення у всіх випадках відповідала відстані між обома ріжучими краями бокових лез та зубців наконечників або від однієї з них і протилежною поверхнею оправи. Якоєсь залежності між шириною наконечника і глибиною його занурення у тіло мішенні не спостерігалось. Висмикування з рани наконечників озброєних крем'яними зубцями, що зберегли своє первинне положення після пострілу, у всіх випадках мало певні труднощі і часто їх було легше проштрикнути навиліт у напрямку пострілу, ніж висмикнути у протилежному.

Висновки

Таким чином, під час експериментів з'ясувалось, що більшість вкладеневих наконечників є практично одноразовими знаряддями, хоча деякі з них могли використовуватися й декілька разів, залишаючись абсолютно цілими навіть після 3—4 попадань у тіло тварини або землю. Швидке і дійове відновлення таких наконечників у мезоліті відбувалось завдяки простоті та ефективності масового виготовлення стандартизованих мікролітичних вкладнів із так само досить стандартизованих віджимних платівок. При цьому, як засвідчили наші експерименти, значна більшість таких вкладнів вибивалася безпосередньо у рану, що не виключало їх подальшу реутілізацію. Завдяки цим факторам, мікролітичні композиційні наконечники здебільшого були технологічно ефективнішими ніж, наприклад, біфасіальні їх зразки, оброблені пласкою ретушшю, що й ламались так само часто (рис. 1, 6, 7). Проте відновлення останніх безперечно вимагало значно більших трудових витрат і часу. Через крихкість ізотропних порід каменю і низьку міцність таких наконечників, що, за свідченням етнографів, ламалися після кожного влучного чи невдалого кидка списів у ціль, їх виготовлення було основною справою аборигенів Австралії на стоянках²⁶. Слід відзначити, що за даними американських експериментаторів, які порівнювали частоту руй-

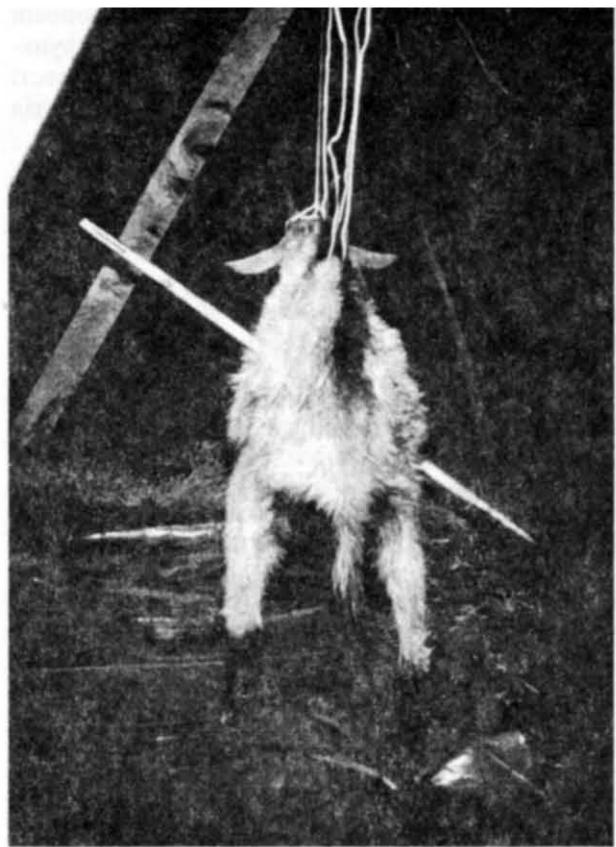

Рис. 7. Зразок експансивної дії суцільнодерев'яного наконечника стріли із мікролітичними вкладеневими елементами у вигляді бічних зубців мурзак-кобинської культури, відстріленого у козу (вигляд ззаду). Фото Й. Тіннеса (Кельнський університет, Німеччина).

одному вкладеневому наконечнику двох принципово різних за механічними якостями матеріалів — крихкого, але гострого кременю та пружної пластичної, але м'якої кістки, рогу або навіть дерева у всіх випадках збільшувало його функціональну і технологічну ефективність.

Випробування великої кількості різnotипових наконечників засвідчили одну, на наш погляд, досить важливу обставину, яка дозволяє внести певні корективи у традиційні погляди на сильну залежність міцності та ступеню збереженості останніх від їх конкретної конструкції. Слід нагадати, що більшість аналогічних експериментів західних фахівців зосереджувались на випробуванні якогось одного чи двох конкретних типів наконечників металевої зброй²⁸. За винятком хіба що масивних суцільнокістяних наконечників, їх збереженість значною мірою залежала від збігу конкретних випадкових обставин під час зіткнення із різними частинами тіла дичини, не кажучи вже про хибні постріли й контакти із деревами, землею та камінням.

Наші спостереження засвідчили практично обов'язкове їх повне або часткове псування не тільки під час зіткнення із кісткою, але й навіть із щільнішими м'якими тканинами, типу калкану кабанів. Наявність калкану також вплинула й на загалом більший відсоток пошкоджень усіх категорій наконечників, що були відстріляні у кабана, порівняно із аналогічними вістрями які випробувались на козі. При цьому слід звернути увагу, що навіть дерев'яні композиційні наконечники стріл, озброєні боковими лезами чи зубцями з мікролітів, також продемонстрували, під час випробувань несподівано високу глибину занурення і протидію руйнуванню. Часом вони навіть пробивали тіло невеликих тварин навіліт

нування численних серій кам'яних наконечників стріл та списів, оброблених і необрблених ретушую, останні виявилися ще крихкішими²⁷.

Загалом втрата одного чи двох крем'яних вкладин, що виконували допоміжні функції (як бокові леза чи зубці) у композиційному наконечнику при збереженості ще кількох або навіть тільки загостреної частини оправи, дозволяли продовжувати термін його застосування ще протягом певного часу. Серйозне ж пошкодження власне бойової частини будь-якого наконечника (крем'яного і суцільнокістяного або дерев'яного), здебільшого унеможливлювало його подальше використання. Слід відзначити, що такі пошкодження у останніх двох категоріях наконечників, відбувалися значно рідше. Проте суцільнокістяні та рогові наконечники, за нашими спостереженнями, відзначались все ж таки меншою експансивною дією при попаданні у тварину. Таким чином, поєднання в

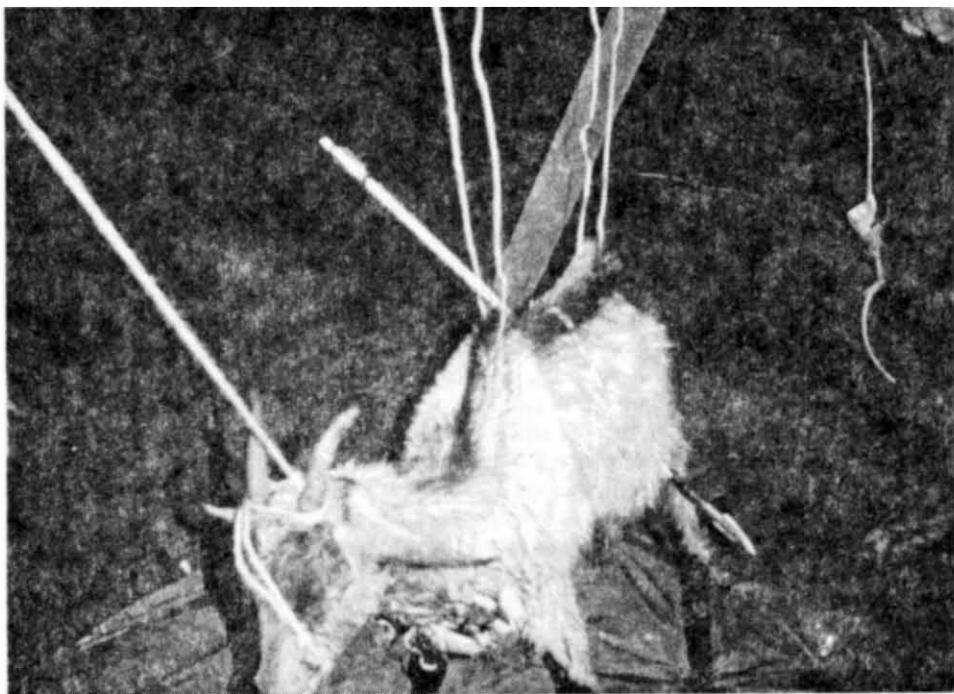

Рис. 8. Зразок експансивної дії пазового рогового наконечника із боковим лезом з мікроплатівок бутовської культури, відстріляного у козу (вигляд спереду). Фото Й. Тіннеса (Кельнський університет).

(рис. 2, 20; 7). Серія саме таких стріл із неглибокими жолобами для кріplення мікролітів була знайдена на бореальній стоянці Холмегард 4 у Данії²⁹.

Певною несподіванкою, що стала очевидною у ході вищеперелічених експериментів, була досить незначна залежність міцності фіксації вкладнів, що виконували в оправі допоміжну функцію бокових лез і зубців, від характеру їх фіксації (у різних за конфігурацією пазах або без них просто смолою на поверхнях металевої зброй). За нашими спостереженнями на цей процес більше впливав склад смолистих речовин, що використовувались для фіксації вкладнів, і їх відповідність до температурних умов вживання вкладенової зброй. Так, наприклад, значне зниження температури повітря вимагало підвищення частки бджолиного воску у цій суміші, тоді як у спекотну погоду необхідно було збільшувати вміст соснової смоли. Інший склад базових інгредієнтів, а також типів наповнювачів, які згідно з етнографічними і археологічними джерелами широко варіювали у мисливців кам'яного віку відповідно до їх природного оточення, могли значно впливати на міцність фіксації вкладнів у мікролітичних наконечниках³⁰. Згідно з останніми експериментами автора із різними такими наповнювачами (але стосовно фіксації вкладеневих елементів у рубальні знаряддя для обробки дерева), домішка, наприклад, розтертого вапняку, додана у суміш живиці і воску, підвищує міцність цієї смолистої речовини у кілька разів.

Другим цікавим і несподіваним результатом експериментів, було з'ясування практичної неможливості використання більшості кістяних і рогових композиційних оправ як наконечників саме стріл. Пропорції черешкових частин цих наконечників, виготовлених у відповідності з реальними археологічними знахідками, у своїй більшості не дозволяли ефективно закріплювати їх у древках саме стріл. Згідно з нашими спостереженнями, граничний максимальний діаметр останніх, пов'язаний із різким зниженням аеродинамічних якостей стріли, не може перевершувати 0,9—1,0 см, а це, як виявилось, абсолютно недостатньо для ефективної фіксації черешків кістяних оправ, діаметр більшості яких коливається у межах 6—8 см. У разі ж коли діаметр древків більшості стріл, де закріплювались такі наконечники, становив 11—13 см це дуже негативно впливало на аеродинамічні якості останніх, особливо у разі збільшення відстані стрільби.

Таким чином, майже напевно можна стверджувати, що більшість пазових кістяних наконечників, знайдених на пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'ятках Гірського Криму і Степової України, не є вістрями стріл, а призначались для озброєння списів та дротиків. Останні майже напевно використовувались із списометалкою.

З іншого боку, спостереження за характером руйнування мікрограветських вістер, властивих для епіграветських та шпанської культур, що виконували функцію загострених наконечників стріл, дають підставу досить упевнено ідентифікувати тип і масивність древка металної зброї, де вони були закріплені³¹. Найменші «черешкові» частини таких вістер пошкоджені діагностичним макрозносом фіксують глибину їх закріплення у древку знаряддя і дозволяють визначити його масивність та належність до певної категорії металної зброї (спісів, дротиків чи стріл).

Експерименти підтвердили не тільки принципову можливість, але й високу ефективність використання дуже мініатюрних мікролітів як різні за конструкцією наконечники стріл простого і багатолезових типів (рис. 2, 5—10, 21). Ці мікроліти зберігали надійний зв'язок із древками стріл, як у разі їх фіксації в розщепах, так і просто смолою на поверхнях передревок. Незважаючи на дуже незначні розміри, такі наконечники продемонстрували підвищенню експансивну дію і достатньо велику глибину проникнення у тіло дичини. Іноді навіть трансверсалні їх типи пробивали тіло сікача навиліт, не кажучи вже про дрібніших тварин.

З іншого боку, глибина проникнення дуже широких і масивних сегментів шан-кобінського типу, які виконували в стрілах функцію трансверсальних наконечників виявилась досить незначною — не більше 4 см, при загалом досить великій ширині поранення. У кількох випадках було встановлено й нанесення ними досить значних за площею поранень навіть у разі їх контакту з тілом тварини по дотичній. Безумовно, що такі поранення відзначалися і підвищеною кровотечею, оскільки наконечник був значно ширший за древко стрілі і воно не закривало отвір рани. У цьому зв'язку дуже слушною відається думка Д. Кларка про поширення таких наконечників саме у мисливців закритих лісових ландшафтів, оскільки вони дозволяли переслідувати дичину у хащах за кривавим слідом³².

Згідно з даними експериментів мікролітичні композиційні наконечники фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму являли собою досить ефективну і грізну зброю, здатну вражати будь-яку за розмірами дичину. Проте, за своїми морфологічними особливостями, мікролітичні вкладні або власне пазові оправи епіграветської, шпанської та кукрекської культур не були розраховані на їх використання у стрілах — основній зброй мисливців закритих ландшафтів гірських лісів. Так само морфологія геометричних мікролітів шан-кобінської культури добре пристосована для використання як наконечників стріл загостреного типу не була розрахована на їх застосування у якості трансверсальних форм зброї, також пов'язаної із індивідуальним полюванням у закритих ландшафтах.

Таким чином, комплекси зброї згаданих культур Гірського Криму значною мірою не відповідають місцевим умовам, а скоріше тяжіють до мисливських традицій степових фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Півдня України. Тут унаслідок стабільного збереження відкритих степових ландшафтів і принципів колективного полювання на стадних копитних, основною зброєю був спис і списометалка, тоді як лук та стріли, хоча й були відомі, традиційно не відігравали суттєвої ролі. Лише комплекс геометричних мікролітів мурзак-кобінської культури демонструє повну адаптацію для оформлення ними різноманітних за конструкцією композиційних наконечників стріл, що були ідеально пристосовані для умов індивідуального полювання із луком і стрілами на нестадних тварин закритих ландшафтів.

Примітки

¹ Щелинский В. Е. Каменные орудия труда ашельской эпохи из пещеры Азы // Экспериментально-трасологические исследования в археологии.— СПб., 1994.— С. 22—43.

² Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 9—71.

³ Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР.— Л., 1987.— С. 27—34.

⁴ Nuzhnyi D. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine // Proceedings of the International conference on Lithic Use-Wear analysis, 15—17th February 1989 in Uppsala, Sweden.— AUN.— № 14.— Uppsala, 1990.— Р. 113—124.

⁵ Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // МИА.— Вып. 158.— 1969.— С. 27—34; Сапожникова Г. В., Сапожников И. В. О функциях геометрических микролитов (по материалам стоянки Гиржево) // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 40.

⁶ Нужный Д. Ю. Об использовании острый и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 23—36; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 90—93.

⁷ Сакун Н. Н. Результаты исследования производственного инвентаря неолитического поселения Усое I (Болгария) // Экспериментально-трасологические исследования в археологии.— СПб., 1994.— С. 113.

⁸ Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств (мезолит — энеолит).— Л., 1983.— С. 60—62.

⁹ Станко В. Н. Мирное (Проблема мезолита степей Северного Причерноморья).— К., 1982.— С. 40, 41; Сапожникова Г. В., Сапожников И. В. Вказ праця.— С. 36—41; Петренко В. Г., Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Геометрические микролиты усатовской культуры // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества.— Одесса, 1994.— С. 43.

¹⁰ Hayden B. (ed.) Lithic Use-Wear Analysis.— New York, 1979.— Р. 133—135; Fischer A., Hansen P. V., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points // Journal of Danish Archaeology.— 1984.— Vol. 3.— Р. 19—44.

¹¹ Barton R. N. E., Bergman C. A. Hunters at Henginstbury: some experimental archaeology // World Archaeology.— 1982.— Vol. 14.— № 3.— Р. 236—248; Bergman C. A., Newcomer M. H. Flint Arrowhead Breakage: Examples from Ksar Akil, Lebanon // Journal of Field Archaeology.— 1983.— Vol. 10.— № 2.— Р. 238—243; Odell G. H., Cowan F. Experiments with Spears and Arrows on Animal Targets // Journal of Field Archaeology.— 1986.— Vol. 13.— Р. 195—212; Plisson H., Geneste J.-M. Analyse technologique des pointes à cran solutréennes du Placard (Charente), du Fourneau, du Diable, du Pech de la Boissière et de Combe Saunière (Dordogne) // Paleo.— 1989.— № 1.— Р. 65—105; Shear J. Lithic use-wear evidence for hunting in the Levantine Middle Paleolithic // Traces et fonction: les gestes retrouvés.— ERAUL.— 1993.— № 50.— Vol. 1.— Р. 21—30.

¹² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды междунар. конференции АИЧПЕ.— 1934.— Вып. 5.— С. 114—183; Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— № XXXI.— С. 96—119; Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.— С. 144—154; Яневич О. О. Этапы развития культуры Кукрек в Крыму // Археология.— 1987.— № 58.— С. 7—18; Яневич О. О. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали).— Херсон, 1992.— С. 20—31; Яневич О. О. Шпанська мезолітична культура // Археология.— 1993.— № 1.— С. 3—15.

¹³ Nuzhnyi D. Op. cit.— Р. 113—124; Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 94.

¹⁴ Користуючись нагодою, автор хотів би висловити подяку панові П'єру Каттелену (Центр дослідження і документації археології, Бельгія) та пані Марії Перпере (Музей людини, Франція) за люб'язно надану можливість взяти участь у цих експериментах.

¹⁵ Fischer A., Hansen P. V., Rasmussen P. Op. cit.— Р. 41—43.

¹⁶ Op. cit.— Р. 27—34.

¹⁷ Cattelain P., Perpere M. Tir experimental de sagaies et de flèches emmanchées de pointes de la Gravette // Les sites de reconstitutions archéologiques (Actes du colloque, Aubechies, 2—5 septembre 1993). — Patrimoine, 1994. — P. 94—100.

¹⁸ Залізняк Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія.— 1987.— № 60.— С. 6—15.

¹⁹ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 17—22.

²⁰ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 114—151.

²¹ Там же.— С. 117, 118.

²² Там же.— С. 94—99; Nuzhnyi D. Op. cit.— P. 113—124.

²³ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 94—102.

²⁴ Nuzhnyi D. Op. cit.— P. 122, 123.

²⁵ Борисковский П. Й. Палеолит Украины // МИА.— № 40.— 1953.— С. 340.

²⁶ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 54, 55.

²⁷ Odell G. H., Cowan F. Op. cit.— P. 208, 209.

²⁸ Bergman C. A., Newcomer M. H. Op. cit.— P. 238—243; Fischer A. et all. Op. cit.— P. 19—44; Plisson H., Geneste J.-M. Op. cit.— P. 65—105; Shea J. Op. cit.— P. 21—30.

²⁹ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 134.— Рис. 44.

³⁰ Clark J. D., Phillips J. L., Staley P. S. Interpretations of Prehistoric technology from ancient Egyptian and other sources (Part 1: Ancient Egyptian bows and arrows and their relevance for African Prehistory) // Paleorient.— 1976.— Vol. 2.— № 2.— P. 337; Clark J. D. Interpretation of prehistoric technology from ancient Egyptian and other sources (Part 2: Prehistoric arrow forms in Africa as shown by surviving examples in traditional arrows of the San Bushmen) // Paleorient.— 1977.— Vol. 3.— P. 141.

³¹ Nuzhnyi D. Op. cit.— P. 121, 122.

³² Clark G. D. The prehistory of Southern Africa.— London, 1959.— P. 222, 223.

Д. Ю. Нужный

МИКРОЛИТИЧЕСКОЕ МЕТАТЕЛЬНОЕ ОРУЖИЕ ФИНАЛЬНОПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ И МЕЗОЛИТИЧЕСКИХ ОХОТНИКОВ ГОРНОГО КРЫМА

На протяжении двух сезонов автором были проведены эксперименты по использованию различных по конструкции вкладышевых наконечников стрел (83 образца оснащенные 386 вкладышами) основных горнокрымских культур финального палеолита и мезолита, которые использовались для стрельбы в тела свежеубитых животных (кабанов двух возрастных групп и домашней козы). Были сопоставлены как специфика повреждаемости этих наконечников и износ на вкладышах, так и их поражающие качества и проникающие способности в целом. Были подтверждены высокая эффективность микролитических составных наконечников стрел и их способность наносить очень серьезные ранения даже крупным животным, а также большое влияние на этот процесс состава смолистых веществ, которыми крепились вкладыши.

Вместе с тем, была отмечена слабая приспособленность морфологии микролитов ряда горнокрымских культур (епиграветской, шпанской, кукрекской и частично шанкобинской) для использования именно как вкладышей в наконечники стрел — основного оружия охотников закрытых горных ландшафтов. Морфология микролитов этих культур в большей мере была рассчитана на их использование в наконечниках легких копий или дротиков, употребляемых с кольчугой, то есть связана с комплексом оружия охотников открытых степных пространств, что принципиально отличает от

вкладышей мурзак-кобинской культуры хорошо адаптированных к использованию в стрелах. Последняя и была, вероятно, первой горнокрымской культурой, полностью приспособленной к использованию закрытых ландшафтов Горного Крыма. По мнению автора, это прямо указывает на периодические инфильтрации степного населения Восточной Европы в упомянутый регион, которые имели место на протяжении финального плейстоцена и раннего голоцене.

D. U. Nuzhnyi

MICROLITHIC PROJECTILE WEAPONS OF THE FINAL PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC HUNTERS OF CRIMEAN MOUNTAIN.

During two seasons experiments with freshly killed wild boars (6 months and 3-4 years old) and domestic goat were used 83 simple and composite arrow-heads with 386 various microliths and microinsets, existed in Final Paleolithic and Mesolithic cultures of Crimean Mountain. The damage patterns, penetrative and injuring possibilities of projectile points of different constructions were compared and investigated as well as the specific of projectile impact fractures on their flint insets (microblades, geometric and backed microliths). The common high efficiency and their direct dependence from the structure of resin substances of microlithic composite arrow-heads were confirmed.

However the common low adaptation of morphology of microlithic assemblages of greater part of Crimean cultures (Epigravettian, Shpankobinien, Kukrekien and partly Shankobinien) for weaponry assemblage connected with bow-hunting in closed mountainous terrain was concluded. Contrary to first native mountainous Murzakkoba culture their weaponry assemblages were more intended for spear/dart hunting with atlatl of open steppe landscape. From the author's point of view this conclusion is direct indication on periodical infiltration of steppe population of Eastern Europe during Final Pleistocene and Earlier Holocene in area of Crimean Mountain.

Одержано 24.03.98

ПРО АТРИБУЦІЮ ПАМ'ЯТОК СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В. М. Зубар

У статті робиться спроба розглянути призначення та інтерпретувати так звані колективні садиби, зафіковані на хорі античних держав в різних регіонах Північного Причорномор'я.

В останні десятиліття було досягнуто значних результатів у дослідженнях сільськогосподарської території античних держав Північного Причорномор'я. Однак, якщо типологія, хронологія та господарське призначення розкопаних археологічних пам'яток вивчено досить повно, то в використанні цього матеріалу для реконструкції господарсько-адміністративної системи античних держав, форм землеволодіння, виробничих відносин та інших аспектів соціально-економічного розвитку зроблено лише перші кроки. А між тим, унаслідок обмеженої кількості писемних та епіграфічних джерел з цих питань саме археологічний матеріал має вирішальне значення для здійснення широких історичних реконструкцій.

© В. М. ЗУБАР, 1999

«Археологія», № 1, 1999 р.

25

Тому в даній статті робиться спроба атрибуції так званих колективних садиб, розкопаних на хорі Боспору, Ольвії та Херсонеса, їй ставляться деякі питання, пов'язані з організацією сільських територій Боспорської держави в IV—III ст. до н. е.

1986 р. під час робіт Східно-Кримської археологічної експедиції Інституту археології РАН під керівництвом О. О. Масленникова на Азовському узбережжі Керченського півострова було досліджено комплекс залишків будівель, що отримав у науковій літературі назву Генеральське-західне. На жаль, матеріали, одержані під час розкопок цієї надзвичайно цікавої пам'ятки, поки що повністю не опубліковані. Тому для його інтерпретації можна використати лише обмежені дані, що є в загальних публікаціях О. О. Масленникова.

Виходячи з сумарного опису та опублікованих планів, ця пам'ятка являла собою комплекс будівель, серед яких можна виділити центральне поселення, укріплене баштами (А) (рис. 1, а, 1), та будівлю, розташовану поряд на пагорбі (Б) (рис. 1, б, 2). Наявність двох валів навколо цих споруд дозволяє припустити, що спочатку було зведенено укріплене баштами городище, яке з напільногого боку додатково захищено валом. Трохи пізніше поряд з укріпленим було збудовано другу будівлю (Б). Причому, фортеця та нова будівля з напільногого боку були захищені новим валом. Таким чином, поселення Генеральське-західне є комплексом споруд, який складався з фортеці, де зафіксовано перестильний та культовий двори, вівтарі, три виноробні¹, башти, рустовану стіну та багато черепиці, а також будівлі на пагорбі. У планувальному відношенні це був двір площею 560 м², оточений з трьох боків по периметру невеликими однотипними приміщеннями, а з четвертої — урвищем. У західній частині двора було відкрито велику яму, яка, з точки зору автора розкопок, була зерновою та призначалася для зберігання не менш як 200 тон зерна². Пам'ятка добре збереглася. Слід також підкреслити високу якість будівель та велику кількість різних знахідок. Як і інші поселення в цьому районі, воно виникло в другій чверті IV ст. до н. е. та згинуло близько середини III ст. до н. е.³.

О. О. Масленников цілком слухно зазначив, що будівля, розташована на пагорбі, за своїм планувальним рішенням близька до садиб, розкопаних в околицях Ольвії та Північно-Західному Криму. Інтерпретуючи пам'ятку в цілому, він зазначив, що Генеральське-західне можна «розглядати і як храмовий комплекс, і як дуже багату садибу, і як факторію»⁴. Однак від більш точного та однозначного визначення її дати утримався і відніс пам'ятку за формальними ознаками до типу сільськогосподарських садиб елліністичного часу, а в останній праці інтерпретував її як центр царського землеволодіння⁵.

А між тим, totожне планувальне рішення та хронологічна близькість будівель Б поселення Генеральське-західне і так званих колективних садиб, розкопаних в Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму⁶, дозволяє, якщо не остаточно вирішити питання про інтерпретацію цілої групи однотипних археологічних пам'яток Північного Причорномор'я, то запропонувати найбільш вірогідний шлях його вирішення, тісно пов'язаний з особливостями соціально-економічного розвитку Боспору епохи еллінізму.

Як відомо, поряд з поселенням Панське I (рис. 1, в, 1), яке розташоване на Тарханутському півострові, під час розкопок під керівництвом О. М. Щеглова було відкрито колективну садибу (У-6) (рис. 1, в, 2). Ця садиба являла собою квадратну будівлю та займала площею близько 1200 м². По периметру великого двора містилися приміщення з виходами у внутрішній двір площею близько 600 м². За археологічним матеріалом садиба датується в межах останньої чверті IV — першої третини або першої половини III ст. до н. е. Отже, можна констатувати, що після включення Північно-Західного Криму до складу Херсонеської територіальної держави тут існував комплекс, що складався з неукріпленого поселення та однієї або кількох (?) колективних садиб (рис. 1, в)⁷.

Аналогічну колективну садибу було розкопано В. В. Рубаном 1973 р. поблизу неукріпленого поселення Дідова Хата I, за 28 км на північ від Ольвії (рис. 1, б, б). Археологічні дослідження виявили, що в плані будівля представляла замкнений прямокутник з великим двором у центрі площею 600 м². По периметру двору, з внутрішньої сторони, до стіни були прибудовані приміщення, які утворювали блоки. Загальна площа комплексу складала 1200 м². За археологічним

матеріалом садиба в уроціщі Дідова Хата I датується останньою третиною IV — другою чвертю III ст. до н. е. Крім уроціща Дідова Хата, де зафіксовано сліди ще двох аналогічних садиб, поблизу сіл Катіліно та Чортовате⁸ розвідками виявлено, вірогідно, такі ж будівлі, але, на жаль, вони поки що не розкопані.

Якщо порівняти всі ці комплекси, відомі на території Європейського Боспору, Херсонеської та Ольвійської держав, то є можливість виділити ті загальні риси, які дозволяють віднести їх до одного й того ж типу археологічних пам'яток. Незважаючи на деякі локальні особливості, для всіх садиб характерне «казармене» планування, що свідчить на користь висновку про життя тут невеликих колективів, представники яких були об'єднані не тільки єдиним місцем проживання і господарською діяльністю, а, маєТЬ, і релігійними уявленнями⁹. Усі колективні садиби пов'язані з одночасними не укріпленими (Північно-Західний Крим та Нижнє Побужжя) (рис. 1, б, в) або укріпленими (Генеральське-західне) (рис. 1, а) поселеннями та, певно, мали з ними спільні некрополі¹⁰. Причому цікаво, що на поселенні Генеральське-західне і укріплення (А), і садиба (Б) були захищені одним оборонним валом (рис. 1, а). І, нарешті, хронологічна близькість колективних садиб дозволяє припускати, що появу таких пам'яток в різних регіонах Північного Причорномор'я можна пояснити, коли не тотожними, то дуже схожими причинами.

Порівняльний аналіз колективних садиб Панське та Дідова Хата I дозволяє зробити висновок, що вони належали залежним групам населення, близьким за станом до ілотів¹¹. Залежність типу ілотій повинна розглядатися не як одна з форм рабства, а як форма кріпацтва — системи експлуатації, характерної для

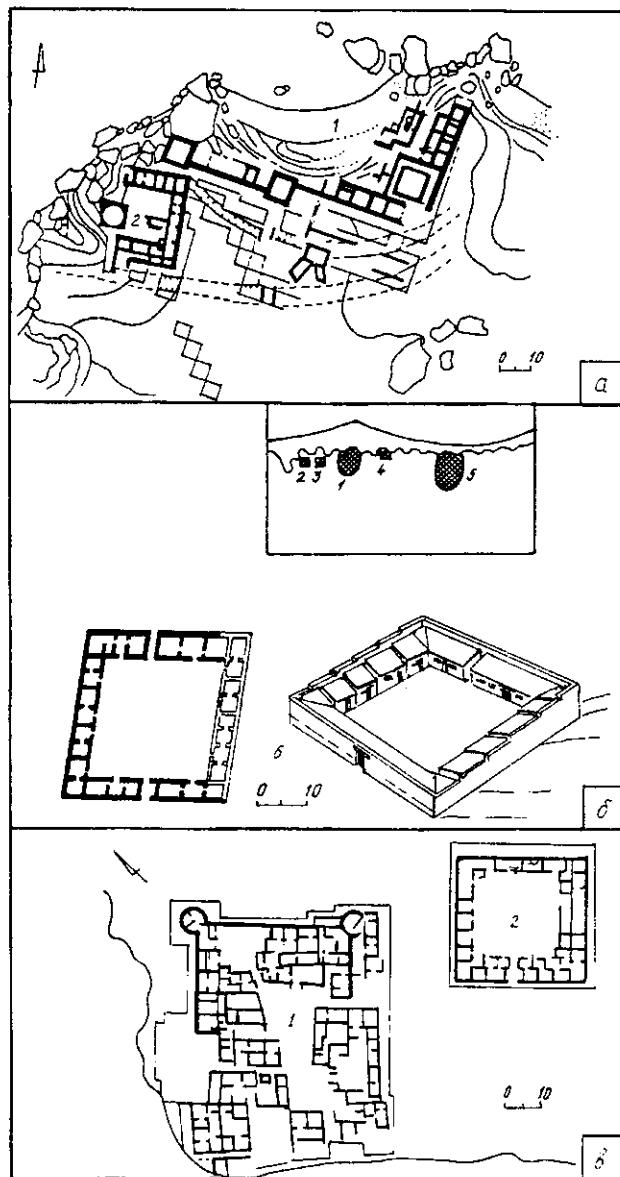

Рис. 1: а — план городища (1) та садиби (2) Генеральське-західне в Кримському Приазов'ї (за О. О. Масленниковим); б — схема розміщення археологічних пам'яток в районі уроціща Дідова Хата в Нижньому Побужжі (за С. Д. Крижицьким, С. Б. Буйських, А. В. Бураковим та В. М. Отрешком): 1 — поселення Дідова Хата; 2 — садиба № 1; 3 — садиба № 2; 4 — садиба № 3; 5 — ґрунтовий некрополь; б — план і об'ємна реконструкція колективної садиби № 1 (за В. В. Рубаном); в — поселення (1) та городище Панське I в Північно-Західному Криму (за О. М. Щегловим).

станово-класових суспільств докапіталістичної стадії розвитку людства¹². Кріпацтво в широкому розумінні — це система експлуатації «хліборобського населення, яке веде дрібне, натуральне самостійне господарство переважно своїми знаряддями праці та частину додаткового продукту відає власнику землі (державі або приватній особі) в залежності від якого вона знаходитьться»¹³.

Слід підкреслити, що виникнення колективних садіб в Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму є всі підстави пов'язувати з цілеспрямованою політикою по відношенню до певних груп негрецького населення античних держав. Про це, насамперед, свідчить розташування таких садіб в безпосередній близькості від інших типів поселень¹⁴. Зараз важко сказати, в результаті завоювання чи добровільного підкорення вказані групи населення осіли на сільсько-господарських територіях північнопричорноморських держав¹⁵. Але в даному випадку немає ніяких підстав вбачати в мешканцях колективних садіб рабів класичного типу¹⁶, адже вони володіли певним майном, засобами виробництва та, імовірно, повинні були сплачувати верховному власнику землі ренту-податок у формі частини зібраного ними врожаю¹⁷. Наявність поряд з колективними садібами інших типів поселень дозволяє говорити, що саме їх мешканці здійснювали нагляд за своєчасною сплатою встановленої, вірогідно натуральної, плати за користування землею, адже залежність типу ілотії передбачає існування певної форми контролю, який не міг здійснюватися тільки економічними методами¹⁸.

Не виключено, що поява поряд з укріпленим Генеральське-західне колективної садиби може бути пов'язана з процесом осідання якоєю частини скіфів на землі у Східному Криму після переможного закінчення війни боспорських царів за Феодосію, в якій їм дієву підтримку надали скіфські династії¹⁹. Але до повної публікації матеріалів з розкопок цієї дуже цікавої пам'ятки про це говорити ще рано, хоча поява у Східному Криму саме у другій чверті IV ст. до н. е. значної кількості варварських поселень свідчить на користь саме такого припущення²⁰. Гадаємо, що будівництво на хорі Ольвії колективної садиби слід відносити до часу після навали військ Зопіріона, у збройній відсічі яким не останню роль відігравали також скіфи²¹.

Свого часу В. В. Рубан запропонував комплекси одно- або різnotипних археологічних пам'яток на сільській території Ольвійської держави, що розташовані в безпосередній близькості одна від одної, називати «сільськими агломераціями»²². Цей термін було прийнято дослідниками і він може вживатися не тільки стосовно сільських околиць Ольвії, але й інших районів Північного Причорномор'я, якщо, звичайно, мова йде лише про сукупність археологічних пам'яток, а не про їх історичну атрибуцію²³.

До сільських агломерацій на хорі Ольвії В. В. Рубан відніс садиби у Чертоватій балці, поселення та садиби в урочищі Дідова Хата (рис. 1, б, 1—5), а також поселення Козирка II та садиби Козирка VII²⁴. Якщо сільську агломерацію, яку зафіксовано у Чертоватій балці, можна з певною мірою вірогідно розглядати як скupчення індивідуальних садіб громадян Ольвійського полісу, то питання про дві інші більш складні. Сільські агломерації в урочищі Дідова Хата та поблизу с. Козирки розташовано доволі далеко від Ольвії і тому вони не можуть розглядатися як сільськогосподарські володіння мешканців самого полісу. Більш того, наявність у складі цих агломерацій різних типів поселенських структур дозволяє з різоти припускати, що сільське населення цих агломерацій в соціальному плані не було однорідним.

Так, якщо неукріплене сільське поселення, що складалося з цілої низки житлово-господарських комплексів, можна розглядати як місце помешкання членів сусідських громад²⁵, що, вірогідно, сплачували форос полісу, а колективні садиби належали соціально залежним верствам населення типу ілотів, то індивідуальні садиби скоріш за все належали громадянам полісу. Виходячи з цих міркувань, сільські агломерації в урочищі Дідова Хата та Козирка в гіпотетичному плані можуть, певно, розглядатися як не зовсім виразні поки що адміністративно-територіальні райони Ольвійської держави.

В цьому відношенні дуже показово, що вся сільськогосподарська територія Афінської держави була поділена на 139 демів, де сільські поселенські структури (коми) концентрувалися навколо більших населених пунктів, які були цент-

рами окремих адміністративних районів²⁶. Не виключено, що подібний або тотожний адміністративно-територіальний поділ існував і в Ольвійській державі, яка контролювала землі в Нижньому Побужжі. Якщо це так, то до їх складу входили не тільки різні категорії поселенських структур, але й певний земельний фонд, який контролювався представниками верховного власника землі. Цілком можливо, що такі адміністративно-територіальні одиниці, де мешкали різні категорії сільського населення, які не мали ольвійського громадянства, слід розглядати як своєрідні податкові округи Ольвійської держави²⁷. Зрозуміло, що це не більш ніж гіпотеза, однак вона має повне право на існування, тим більше, що аналогічний або близький територіальний поділ припускається дослідниками й для Херсонеської держави в елліністичний період²⁸.

Говорячи про наявність якихось адміністративних районів на території Ольвійської держави, які археологічно представлені так званими сільськими агломераціями, вірогідно, слід поставити питання, як здійснювався контроль за сільськогосподарськими територіями з боку громадянської общини полісу. Ще В. В. Латишевим на основі аналізу епіграфічних пам'яток було встановлено, що в елліністичний період в Ольвії існували колегії архонтів, стратегів, Семи та Дев'яти²⁹. Причому, виходячи з чисельності стратегів, Н. Ерхардт припустив, що громадянська община Ольвії була розділена на шість філ³⁰. Як свідчить порівняльний матеріал, в античному світі колегії стратегів здійснювали не тільки функції військового командування, але й управління³¹. В Єгипті, наприклад, стратеги стояли на чолі ком³², а в Дура-Европос стратег здійснював функції вищої виконавчої влади³³. Аналогічна практика для елліністичного періоду за свідчення уPontийському царстві та Фракії³⁴. Є підстави говорити про те, що, коли відновлення цієї магістратури на базі статуї Агасікла вірне³⁵, то у Херсонеській державі стратеги керували землями, в тому числі, мабуть, і в Північно-Західному Криму³⁶. Тому не виключено, що в Ольвії на колегію стратегів міг бути покладений обов'язок контролю за сільськогосподарськими територіями, що освоювалися в Нижньому Побужжі.

Отже, беручи до уваги все сказане, і в першу чергу не тільки типологічну близькість колективних садіб на території Ольвійської, Херсонеської держав та Боспорського царства, але й їх органічний зв'язок з сусідніми поселенськими структурами, слід говорити про певну схожість процесів соціально-економічного розвитку, що мали місце у всіх вказаних районах в IV—III ст. до н. е. А це, в свою чергу, дозволяє ширше, ніж це робилося раніше, заливати для вивчення різних сторін життя населення тієї чи іншої північнопричорноморської античної держави порівняльний матеріал.

Наявність у Кримському Приазов'ї різних типів поселень IV—III ст. до н. е., що розташовані в безпосередній близькості одне від одного, дозволяє розглядати їх як одну або кілька сільських агломерацій, які, в свою чергу, можуть бути зараз інтерпретовані як один з адміністративних районів Боспорського царства у Східному Криму. А це змушує особливу увагу звернути на соціальну ієрархію вказаних поселенських структур, адже, розглядаючи вказаний район як одну з адміністративно-територіальних одиниць Боспорського царства, необхідно, хоча б і у здогадному плані, спробувати виділити його адміністративний центр.

Як свідчать матеріали багаторічних досліджень, в Кримському Приазов'ї в IV—III ст. до н. е. в межах однієї сільської агломерації можуть бути об'єднані, як окремо розташовані господарства-оїкоси та багаті укріплені садиби, так і укріплене поселення з колективною садибою³⁷. Якщо виходити зі стратегічно вигідного розташування, площи, наявності системи укріплень, особливостей планування, характеру археологічного матеріалу, знайденого під час розкопок³⁸, та, нарешті, розташованої поряд з колективною садибою, де, вірогідно, мешкала група залежного населення типу ілотів, то зараз на роль такого центру може претендувати лише укріплене поселення Генеральське-західне.

Сьогодні більш-менш упевнено можна говорити про те, що, коли землі, розташовані довкола боспорських міст, знаходилися у володіннях громадян, то території у Східному Криму після підкорення боспорськими царями Феодосії увійшли до складу земельної власності тиранів³⁹. Адже не випадково Демосфен називає Левкона господарем боспорського хліба⁴⁰. На жаль, поки нічого певного не можна сказати про те, як відбувалося управління царськими землями. З

уривчастих даних писемних джерел відомо, що в Боспорській державі в IV ст. до н. е. існували спеціальні чиновники, як, наприклад, Сопей, який управляв великою областю та здійснював нагляд за власністю царя⁴¹, а контроль за сільською територією під час війни за Феодосію Левконом було покладено на епімелетів⁴². Причому цікаво, що така практика почала складатися ще раніше, про що свідчить той факт, що Сатир I за передачу Німфея надав «у дарунок» Гілону Кепи⁴³, а фактично підпорядкував його адміністративній владі один з районів на Азіатській стороні Боспору⁴⁴. Отже, якщо виходити з цих даних та поданих вище міркувань, можна зробити висновок, що в IV—III ст. до н. е. Генеральське-західне було резиденцією одного з чиновників, на якого боспорський тиран поклав обов'язки по контролю за певними територіями та, зокрема, збирання форосу, ма-буть, продукцією сільського господарства, що вносилося за користування царською землею. Не виключено, що під командуванням царського намісника тут було розташовано певний військовий контингент, який повинен був забезпечити нормальну виконання покладених на нього функцій, і в, першу чергу, надходження податків до царської казни⁴⁵. У всякому разі характер укріплень, що відкриті на городищі Генеральське-західне, не протирічить цьому.

Слід також підкреслити, що зараз, за археологічним матеріалом, немає даних, які б дозволяли навіть припускати наявність у Кримському Приазов'ї в IV—III ст. до н. е. великих рабовласницьких господарств. А колективна садиба, що розкопана в комплексі укріплених поселення Генеральське-західне є додатковим аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що в цей час на землях боспорських царів у кількісному відношенні переважала не рабська праця, а праця інших категорій залежного населення, зокрема й близького за своїм соціальним положенням ілотам⁴⁶. Природно, остаточно питання про атрибуцію комплексу Генеральське-західне можна буде вирішити тільки після повної публікації археологічних матеріалів з розкопок. Але, якщо запропонованій хід думок вірний, то попередньо Генеральське-західне може бути атрибутовано як «маленьке містечко», «форт»⁴⁷, або як «укріплення, фортеця, маєток»⁴⁸, у значенні адміністративний центр на землях, що належали боспорським тирам у IV—III ст. до н. е.⁴⁹

Царському наміснику, що знаходився тут, на певній території царських землеволодінь були підпорядковані села, якими керували спеціальні епімелети з населенням, яке в тих чи інших формах вносило форос або податок-ренту в казну. Аналогічна система організації управління царськими землями, простежена на території інших елліністичних монархій, і, зокрема, в Малій Азії⁵⁰, робить цей висновок цілком імовірним. Більш того, наявність на території ольвійської хори так званих сільських агломерацій, добре вивчених археологічно, а в Північно-Західному Криму досить складної системи поселень різних типів, дозволяє з певною мірою ризику говорити, що в Північному Причорномор'ї сільську територію було організовано подібно до того, як це було в інших регіонах тогочасного античного світу. I, коли в першому випадку верховним власником землі, якою сплачувався земельний податок-рента, був боспорський цар, то у другому — відповідно громадянські общини Ольвії та Херсонеса.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на всю гіпотетичність запропонованої реконструкції, типологічна схожість колективних садиб у різних районах Північного Причорномор'я дозволяє говорити не тільки про близькі принципи організації сільськогосподарських територій, але й схожі соціально-економічні процеси, що мали місце в Ольвійській, Херсонеській та Боспорській державах в IV—III ст. до н. е. А це, в свою чергу, свідчить про широкі перспективи, що відкриває порівняльний аналіз поселенських структур на землях вказаних держав на тому чи іншому хронологічному етапі їх розвитку, для вивчення стародавньої історії півдня нашої країни.

Примітки

¹ Винокуров Н. И., Масленников А. А. Виноделие на хоре Европейского Боспора // РА.—1993.—№ 1.—С. 39—46.

² Масленников А. А. О типологии сельских поселений Боспора // СА.—1989.—№ 2.—

С. 74; *Масленников О. О. Еволюція організації сільської території Європейського Боспору // Археологія*.— 1992.— № 2.— С. 73—74.— Рис. 6.

³ *Масленников А. А. Древние греки в Крымском Приазовье // ВДИ*.— 1995.— № 2.— С. 89, рис. 8; *Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены*.— М., 1998.— С. 50—59.

⁴ *Масленников А. А. О типологии...— С. 74; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 14.*

⁵ *Масленников А. А. О типологии...— С. 74; Масленников А. А. Эллинская хора...— С. 46.*

⁶ Не виключено, що до цього ж типу пам'яток слід відносити садибу III — середини II ст. до н. е., розкопану у 500—550 м від Таманського толосу, де в західній частині зафіксовано п'ять розташованих в один ряд приміщень (Див.: *Сорокина Н. П. Новые данные по истории архитектурного ансамбля эпохи эллинизма на Азиатском Боспоре // ПЭЭ*.— Тбіліси, 1985.— С. 374—378). Однак, зважаючи на погану збереженість пам'ятки, зараз про це впевнено говорити не можна.

⁷ *Щеглов А. Н. Поселения Северо-Западного Крыма в античную эпоху // КСИА*.— 1970.— Вып. 124.— С. 20—22; *Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху*.— Л., 1978.— С. 80—82.— Рис. 39, 40; *Sceglow A. Un etablissement rural en Crimée: Panskoje I (Fouilles de 1969—1985) // Dialoges d'histoire ancienne*.— 1987.— 13.— Р. 248, 249.— Fig. 20—22; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб раннеэллинистического времени // ВДИ.— 1998.— № 4.— С. 103—104.

⁸ Докл. див.: *Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане // КСИА*.— 1978.— Вып. 156.— С. 34, 35; *Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья*.— К., 1982.— С. 45; *Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ*.— 1985.— № 1.— С. 37—39, рис. 3; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии*.— К., 1989.— С. 120, 121; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*.— К., 1990.— С. 56, 57, 61; *Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья*.— К., 1993.— С. 160, 161; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 104—105. До цього ж типу будівель, мабуть, слід відносити так звані садиби, розкопані на ділянках № 6 та 91 Гераклейського півострова. Однак матеріали розкопок останніх десятиліть в околицях Херсонеса залишаються ще практично неопублікованими, тому говорити про це впевнено зараз не можна.

⁹ *Гилевич А. М. О культе Сабазия в Херсонесе // Древние культуры Евразии и античная цивилизация. Тез. докл.*.— Л., 1963.— С. 35, 36; *Щеглов А. Н. Северо-Западный...*— С. 80.

¹⁰ *Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени...— С. 34; Щеглов А. Н. Северо-Западный...— С. 46—49.*

¹¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения).— К., 1993.— С. 70—74; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹² *Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (Опыт системно-структурного анализа)*.— М., 1986.— С. 122, 123; *Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития*.— К., 1989.— С. 167—182.

¹³ *Стучевский Н. А. О первичных классовых формациях и азиатском способе производства // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока*.— М., 1966.— С. 149. Пор.: *Яйленко В. П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории города) // Человек и общество в античном мире*.— М., 1998.— С. 120.

¹⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 70—74; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹⁵ *Казаманова Л. Н. Очерки социально-экономической истории Крита в V—IV вв. до н. э.*— М., 1964.— С. 20, 110, 111, 117.

¹⁶ Пор.: Poll., III, 83; Steph. Byz., s. v. Chios. Пор.: *Яйленко В. П. Указ. соч.*— С. 119, 120. «Археологія», № 1, 1999 р.

¹⁷ Шмидт Р. В. Из истории Фессалии // Из истории античного общества.— ИГАИМК.— 1934.— Вып. 101.— С. 77, 86; Колобова К. М. Войска на Крите // ВДИ.— 1957.— № 2.— С. 26, 41, 42; Lotze D. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV Jahr v. Chr.— Berlin, 1959.— S. 16, 32, 47; Шишова И. А. О статусе пленников // ВДИ.— 1975.— № 3.— С. 40, 44, 45; Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 119, 120.

¹⁸ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 20; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 73; Зубарь В. М. Об атрибуции коллективных усадеб...— С. 105—111.

¹⁹ Докл. див.: Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э.— М., 1985.— С. 115—124.

²⁰ Докл. див.: Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 79; Масленников О. О. Еволюція організації...— С. 80—81; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху.— С. 15, 34.

²¹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 90—109.

²² Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 39.

²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрецко В. М. Указ. соч.— С. 102—103.

²⁴ Рубан В. В. Комплекс памятников античного времени...— С. 32—36; Рубан В. В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— Киев, 1979.— С. 60—80; Рубан В. В. Проблемы исторического развития...— С. 39.— Рис. 2в-г.

²⁵ Lohmann H. Agriculture and Country Life in Classical Attica // Agriculture in Ancient Greece.— Stockholm, 1992.— P. 35.

²⁶ Докл. див.: Strabo, IX, 1, 21; Traill J. The political organization of Attica // Hesperia.— 1975.— Suppl. 14.— Map 2; Osborn R. Demos: The discovery of Classical Attica.— Cambridge, 1982.— P. 14—46; Osborn R. Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside.— London, 1987.— P. 63, 71—73.

²⁷ Пор.: Свенцицкая И. С. Земельные владения эллинистических полисов Малой Азии // ВДИ.— 1960.— № 3.— С. 94, 97, 99; Голубцова Е. С. Очерки социально-политической истории Малой Азии в I—III вв.; Независимая сельская община.— М., 1962.— С. 148—149.

²⁸ Сапрыкин С. Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины.— М., 1982.— С. 58; Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура.— М., 1990.— С. 328; Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: восток и запад.— М., 1992.— С. 106.

²⁹ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 256—302.

³⁰ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt am Mainz, New York, 1983.— S. 206.

³¹ Liddell H., Scott R., Jones H. A. Greek-English Lexicon.— Oxford, 1968.— S. v. strategov.

³² Павловская А. И. Египетская хора в IV в.— М., 1979.— С. 53; Sijpesteijn P. A. New Strategus of the Herakleopolite (?) // ZPE.— 1986.— Bd. 68.— P. 297—302.

³³ Кошеленко Г. А. Городской строй полисов Западной Парфии // ВДИ.— 1960.— № 4.— С. 76; Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 41.

³⁴ Фол Ф. Още ведньж (и за последен вът !) към вопроса за стратегиете в Тракия // Tethya Antiqua Balcanica.— 1985.— Vol. II.— P. 142—144; Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений...— С. 90; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство.— М., 1996.— С. 22, 235.

³⁵ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 351, прим. 203.

³⁶ Зубар В. М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 48; Пор.: Saprykin S. Ancient Farms and Land-plots on the Khora of Khersonesos Taurike.— Amsterdam, 1994.— Р. 74—76.

³⁷ Масленников А. А. Древние греки ... — С. 89.

³⁸ Там же.

³⁹ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 8; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 140.

⁴⁰ Dem., XX, 31.

⁴¹ Isocr., XIII, 3.

⁴² Polien, VI, 9, 3.

⁴³ Aeschin., III, 171.

⁴⁴ Кошеленко Г. А., Усачева О. М. Гілон і Кепи // Археологія.— 1992.— № 2.— С. 53.

⁴⁵ Пор.: Саприкин С. Ю. Структура земельных отношений... — С. 97—98; Масленников А. А. Эллинская хора... — С. 66.

⁴⁶ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // АГСП.— 1955.— Т. I.— С. 113—114; Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 157—159. Порів.: Виноградов Ю. Г. Письмо с горгиппийских наделов // Е. М. Алексеева. Античный город Горгиппия.— М., 1997.— С. 551—552.

⁴⁷ Пор.: Thuc., VII, 4, 6. Про інші терміни, що використовувалися античними авторами для назви укріплених пунктів на території елліністичних держав, докл. див.: Robert L. Études épigraphiques et philologiques.— Paris, 1938.— Р. 260—261.

⁴⁸ Див.: Саприкин С. Ю. Понтийское... — С. 223, 226. Пор.: Xen. Anab., IV, 7, 2; 19; V, 4, 31.

⁴⁹ На території Понтійського царства трохи пізніше аналогічні функції виконували певні укріплені поселення. Докл. див.: Саприкин С. Ю. Понтийское... — С. 223.

⁵⁰ Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья.— М.-Л., 1956.— С. 129—133; Саприкин С. Ю. Понтийское... — С. 227, прим. 58.

B. M. Зубарь

ОБ АТРИБУЦИИ ПАМЯТНИКОВ СЕЛЬСКОЙ ТЕРРИТОРИИ АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье анализируются так называемые коллективные усадьбы конца IV—III вв. до н. э., археологически зафиксированные в Крымском Приазовье, Северо-Западном Крыму и в Нижнем Побужье. Делается вывод о том, что такие поселенческие структуры, очевидно, связаны с оседанием в пределах сельскохозяйственной территории античных государств Северного Причерноморья какой-то части негреческого населения. Конструктивные особенности выделенной группы памятников свидетельствуют о проживании здесь неполноправного населения (типа илотов), эксплуатация которого осуществлялась методами внеэкономического принуждения под контролем жителей близлежащих поселений. Эти поселения на основании аналогий могут быть, вероятно, интерпретированы в качестве центров административных районов хоры античных государств. Наличие однотипных памятников в трех основных регионах распространения античной цивилизации в Северном Причерноморье позволяет заключить, что в раннеэллинистический период на территории Боспорского, Херсонесского и Ольвийского государств жило близкое по своему социальному статусу население. Причем, типологическое сходство коллективных усадеб в различных районах Северного Причерноморья с известной долей уверенности позволяет говорить не только о близких принципах организации сельскохозяйственных территорий, но и сходных социально-экономических процессах, которые имели место в указанных государствах в IV—III вв. до н. э.

ON IDENTIFICATION OF SITES AT THE RURAL TERRITORIES OF ANTIQUE STATES ON THE NORTHERN BLACK SEA COASTLAND

The paper presents author's analysis of collective farmsteads archaeologically investigated on the Sea of Azov Crimean Coastland, Northwestern Crimea, and Low Bog, and attributed to the period between the end of the fourth century BC and the third century BC. Using comparative analysis, the author concludes that such settlement structures are likely related to the settling of some part of the non-Greek population within the agricultural territories of the antique states of the Northern Black Sea Coastland. The structural peculiarities of identified group of sites attest to the fact that the territory was inhabited by the deprived population (like Helots); the population was exploited by the methods of non-economic compulsion under the control of inhabitants of nearest settlements. By analogy, these settlements are likely to be interpreted as the centers of administrative regions of the chorus of antique states. The occurrence of sites of the same type in three main regions of Antique civilization in the Northern Black Sea Coastland opens up possibility to make the following conclusion. In the early Hellenistic period, the territories of the Bosporian, Chersonesus and Olbian states were inhabited by the homogeneous (in the terms of its social status) population. Moreover, the typological similarity of collective farmsteads in different regions of the Northern Black Sea Coastland allows us to say, with a large extent of certainty, about similar principles of arrangement at the agricultural territories as well as similar social and economic processes that had been in progress for the fourth and third centuries BC in the above mentioned states.

Одержано 28.04.97

ПРО КУЛЬТУРНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНЬ КОРЧУВАТИВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Л. Є. Скиба

Статтю присвячено ідентифікації матеріалів Корчуватівського могильника, зроблено спробу нової інтерпретації поховальних комплексів цієї пам'ятки.

Для вивчення поховального обряду особливе значення мають пам'ятки, на яких досліджено велику площину, виявлено значну кількість поховань. Матеріали лише таких могильників дають змогу виокремити деталі поховального обряду, прослідкувати розвиток різних його елементів у часі, точніше визначити хронологічні межі існування пам'ятки, тобто повніше дослідити як сам поховальний обряд даної культури, так і культуру в цілому.

Серед старожитностей зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини обмаль могильників, на яких досліджено значну кількість поховань, тому кожна така пам'ятка привертає до себе увагу. У першу чергу — це Корчуватівський могильник. Корчуватівський могильник знаходився на одному з відрогів корінного берега Дніпра, який з півночі та півдня обмежений ярами. На схід від могильника високий берег кругло обривається в долину Дніпра. Могильник розташовувався на рівній ділянці плато. Перші матеріали з Корчуватівського могильника надійшли в 1937 р., коли на південній околиці Києва розширювався кар'єр цегляного заводу. Цими роботами за 1937—1940 рр. було зруйновано приблизно

2500 м² площі могильника, на якій знайдено 39 посудин. Кількість знищених поховань залишилася невідомою. Систематичними розкопками пам'ятки, які провадилися І. М. Самойловським з травня по жовтень 1940 р. та навесні і влітку 1941 р., досліджено 4500 м² площі і виявлено 101 поховання. В 1944 р. при оглядині могильника розкопано ще два поховання.

Матеріали могильника були опубліковані І. М. Самойловським лише в 1959 р.¹ З цієї публікації не завжди зрозуміло, йдеться про одне чи два поховання, чи справді та чи інша знахідка має відношення до вказаного поховального комплексу, чи всі матеріали належать до зарубинецької культури і т. п. Okрім того, більшу частину поховального інвентаря могильника, на жаль, втрачено під час другої світової війни. Частина кераміки, що зберіглась і знаходиться нині в Національному музеї історії України, депаспортизована і співвіднести її з певними похованнями практично неможливо.

Унікальність Корчуватівського могильника, постійне використання його матеріалів дослідниками, а також згадані недоліки публікації, змушують знову звернутися до цієї пам'ятки. Уважний перегляд статті І. М. Самойловського та використання архівних матеріалів дозволяють, до якоїсь міри, по-новому ідентифікувати та інтерпретувати матеріали Корчуватівського могильника. Передусім хотілося б з'ясувати такі питання: кількість досліджених загалом поховань на могильнику; кількісну ідентифікацію деяких поховальних комплексів; які типи кремацій представліні; принадлежність тієї чи іншої знахідки до вказаного в публікації поховального комплексу; культурна приналежність поховань.

І. М. Самойловський у згаданій публікації вказує на 103 поховання, які за поховальним обрядом поділялися на п'ять груп: трупоспалення ямні та урнові — 48 і 33; тупопокладення — 7; поховання черепів — 7; кенотафи — 8 (рис. 1).

Свого часу матеріали Корчуватівського могильника аналізував Є. В. Максимов². Він вказував на те, що територія могильника в давнину використовувалася неодноразово (про це свідчать знахідки кераміки трипільської культури, бронзова пряжка III—V ст. н. е., залізний дволопатевий наконечник стріли давньоруського часу), тому, у деяких випадках, І. М. Самойловський вважав скучення залишків культурного шару поселення скіфського часу VI—V ст. до н. е. за поховання. Зокрема, це кенотафи 94, 99, 100, які містили уламки кераміки, печини, каміння. У деяких випадках два поховання сприймалися за одне (10, 87). У цих похованнях разом з трупопокладеннями знаходилися кальциновані кістки, тому в кожному з них, очевидно, слід вбачати два поховання — кремацію та інгумацію (10 та 10а, 87 та 87а). Подібна ситуація, коли трупопокладення перекривається кремацією, спостерігалася при дослідженні поховань 76 та 77. Загалом, на думку Є. В. Максимова, І. М. Самойловським було відкрито 102 поховання.

Відтак, постає цілком слухнє запитання, скільки ж поховань було відкрито на Корчуватівському могильнику? Звернемося спочатку до тих поховань, кількісна ідентифікація яких викликає сумнів. Поховання 4 у складі інвентаря мало чотири розташовані попарно посудини. Одну групу складав лощений посуд — чорнолощений кухоль та частина розчавленої великої лощеної коричневої посудини, другу групу — груболіпний горщик-урна з кальцинованими кістками та фрагменти великої орнаментованої посудини грубої роботи. Тут же (у другій групі) знаходилася кістка кози-вівці. Першу групу кераміки виявлено на глибині 0,71, а другу — 0,84 м. Відстань від однієї пари посуду до іншої складала 0,65 м. Дослідник могильника це розглядав як одне урнове поховання, хоча й зазначав, що могильні ями для урнових поховань — невеликі, діаметром 0,5 м, а супровідний посуд та кістки тварин розташовуються безпосередньо біля урни³. Саме таку картину спостерігаємо у другій групі кераміки. Зважаючи на розміщення посуду в могилі, його характер, глибину залягання, очевидно, що слід говорити про два поховання: урнове (4) та кенотаф (4а).

Поховання 10, за публікацією, є похованням окремого черепа. На глибині 0,73 м, у квадратній в плані ямі з заокругленими кутами, розміром 1,08×1,08 м знаходився череп. Однак, крім нього, у могильній ямі було виявлено розкидані перепалені кістки, дрібні вуглинки, два ребра тварини, кістку свині та фрагмент чорнолощеної посудини. На відстані 0,75 м від черепа, на глибині 0,45 м, лежала чорнолощена миска. І. М. Самойловський сам зазначав, що навряд чи слід розглядати це поховання як один комплекс⁴. Можна погодитися з тим, що це

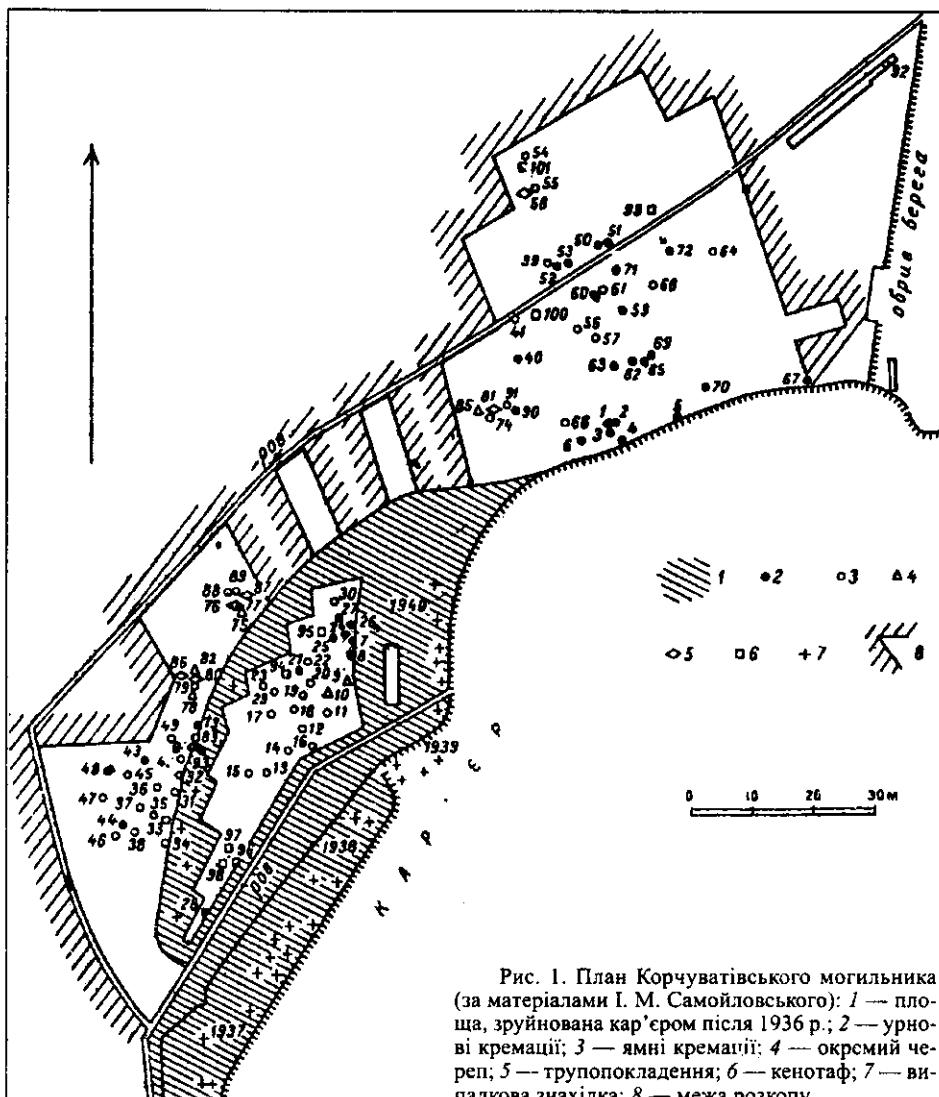

Рис. 1. План Корчуватівського могильника (за матеріалами І. М. Самойловського): 1 — площа, зруйнована кар'єром після 1936 р.; 2 — урнові кремації; 3 — ямні кремації; 4 — окремий череп; 5 — трупопокладення; 6 — кенотаф; 7 — випадкова знахідка; 8 — межа розкопу.

справді два різних поховання — поховання черепа (10) та ямне інвентарне трупоспалення (10a).

І. М. Самойловський також сумнівався стосовно поховання 9: чи належать до одного комплексу череп і чорнолощений кухоль, відстань між якими становила 0,65 м⁵. Цілком можливо, що це два різних поховання, і кухоль належить до частково зруйнованого трупоспалення, оскільки поховання 9 знаходилося на краю ділянки, знищеної кар'єром. Цілком імовірно, що в цьому випадку справді йдеться про два поховання: окрім поховання черепа (9) та зруйноване трупоспалення або кенотаф (9a).

Імовірно також, що й поховання 44 складалося з двох поховань: урнового (44) та безінвентарного ямного трупоспалення (44a). Адже скупчення кальцинованих кісток залягало на відстані 0,83 м від горщика-урни і на 0,10 м глибше.

Поховання 87, слідом за Є. В. Максимовим, ми схильні розглядати як два поховання: трупопокладення (87) і ямне трупоспалення (87a), оскільки біля кістяка і над ним траплялися перепалені кістки.

Проблематичним є і зруйноване поховання 93, виявлене у стінці кар'єру. В обвалий грудці землі було знайдено перепалені кістки та зарубинецьку миску. З цього ж поховання походять фрагменти круглодонного орнаментованого горщика. Зважаючи на характер керамічного матеріалу (його різночасовість), мож-

на припустити, що і в цьому випадку ми маємо справу з двома зруйнованими трупоспаленнями (93 і 93а).

Щодо кенотафних поховань 94, 99, 100, то можна погодитися з Є. В. Максимовим, який визначив їх як залишки культурного шару.

Таким чином, маємо певні підстави вважати, що на Корчуватівському могильнику досліджено принаймні 106 поховань. Серед них: 84 поховання, виконаних за обрядом трупоспалення, сім — поховання окремих черепів, ще сім — трупопокладення, шість — кенотафи і одне зруйноване поховання, не визначене типологічно.

Відтак, перейдемо до питання про культурну ідентифікацію поховань Корчуватівського могильника. Розглянемо спочатку ті поховання з кремацією, приналежність поховального інвентаря яких до зарубинецької культури видається сумнівною. У північній частині могильника виявлено три таких поховання.

У ямному похованні 6 (за описом це поховання не можна віднести до урнових⁶) на глибині 0,86 м виявлено дрібні кальциновані кістки, верхню частину горщика, шийку якого прикрашено «перлинами» (рис. 2, 3). Такий орнамент характерний не для зарубинецької культури, а для попереднього часу. Біля кераміки знаходилися кістки тварин: зуб бика, зуб вівці-кози та зуб коня.

Урнове поховання 62, на цій самій ділянці, залягало на глибині 0,47 м і складалося з двох невеликих нелощених фрагментованих горщиків. Прямі вінці горщика, який слугував поховальним інвентарем, орнаментовано «перлинами». За орнаментацією він подібний до горщика з поховання 6.

На північний схід від поховання 62 знаходилося ямне поховання 72. На глибині 0,65 м, серед невеликої кількості кальцинованих кісток, виявлено частину посудини, кістку тварини і уламок рога бика. Фрагменти невеликого горщика із загладженою поверхнею мають брунатно-червоний колір. Вінця трохи відігнуті назовні, заокруглені й потоншені до краю. Під вінцями горщик прикрашено напілпним «зубчастим» валіком з отворами на ньому. Розчленований валік з насірізними отворами є характерною рисою орнаментації кераміки Дніпровського Лісостепового Правобережжя скіфського часу⁷.

На південній частині могильника поховань з кремацією, які можна віднести до попереднього зарубинецькому часу — чотири. У ямному похованні 73 на глибині 0,65 м лежали перепалені кістки, а на захід від них — ліпна амфороподібна посудина темно-рожевого кольору (рис. 2, 5) та фрагментована посудина сірувато-коричневого кольору із загладженою поверхнею. На відстані 0,77 м від посуду лежав плескатий наконечник списа із втулкою. В архівних матеріалах пода-

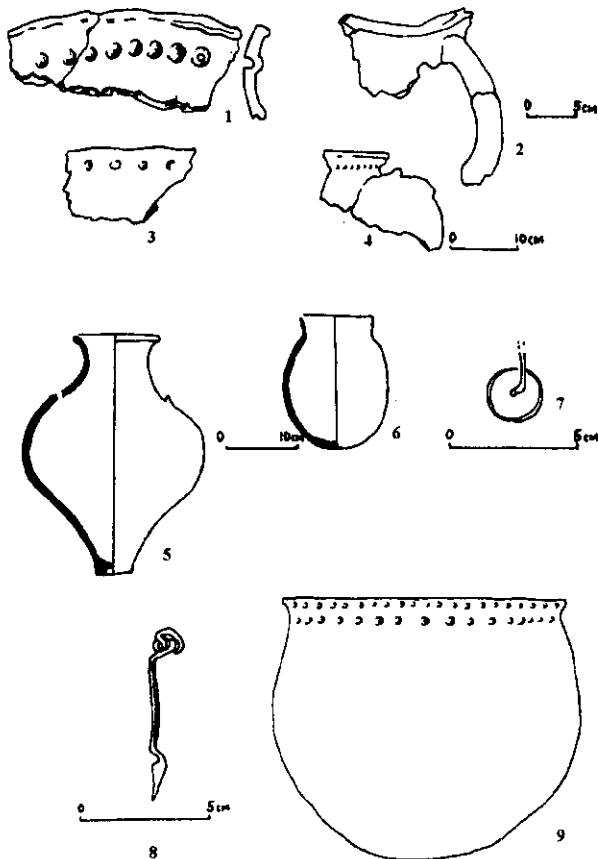

Рис. 2. Інвентар поховань: 1, 8 — поховання 32; 2, 4 — поховання 19; 3 — поховання 6; 5, 6 — поховання 73; 7 — поховання 86; 9 — поховання 93.

ється опис фрагментованого горщика і зазначено, зокрема, що горщик мав прямі горло і шийку, закруглений бочок та округле дно⁸. У публікації матеріалів могильника І. М. Самойловський не наводить малюнок цього горщика, але в роботі «Зарубинецька культура» Ю. В. Кухаренко дуже схожий за описом горщик відносить до зруйнованого поховання⁹ (рис. 2, 6).

Дешо південніше цього комплексу розташовувалося поховання 93. Як зазналося, це зруйноване поховання, але за керамікою воно складається з двох різночасових поховань. Одне з них мало круглодонний горщик з «перлинним» орнаментом (рис. 2, 9).

На північний схід від двох попередніх знаходилося ямне поховання 19. Частина горщика коричневого кольору, орнаментованого «перлинами» (рис. 2, 4) залягала на глибині 0,61 м. На відстані 1 м від нього і на 6 см глибше лежала частина чорнолощеного глечика з ручкою і носиком¹⁰ (рис. 2, 2). Посуд знаходився на захід від кальцинованих кісток. Біля нього знайдено дві кістки тварин, одна з них — вівці-кози.

Південніше поховання 93 на глибині 0,42 м містилося ямне поховання 32. На захід від кальцинованих кісток лежали фрагменти посудини з «перлинами» на шийці (рис. 2, 1). Трохи далі знаходилася кістка вівці-кози. На північ — північний захід від кальцинованих кісток і трохи глибше виявлено фрагментовану бронзову фібулу (рис. 2, 8). За всіма ознаками — це один поховальний комплекс. В усіому разі розглядати згадану кераміку як підйомний матеріал (за інтерпретацією В. Єременка) немає ніяких підстав¹¹.

До групи поховань, яку ми відносимо до попереднього часу належить і кенотафне поховання 101, в якому на глибині 0,65 м стояв невеликий банкоподібний горщик сірого кольору, прикрашений орнаментом з «перлин».

Таким чином, на Корчеватівському могильнику маємо ряд поховань з кремацією та один кенотаф, які, на наш погляд, неможливо інтерпретувати як зарубинецькі.

За особливостями поховального обряду ці поховання поділяються на такі типи — п'ять ямних (6, 19, 32, 72, 73), одне урнове (62), одне кенотафне (101) та одне невизначене (93).

Глибина залягання всіх поховань коливалася в межах від 0,42 до 0,86 м. Контури могильних ям не простежувалися. Для ямних поховань у чотирьох випадках маємо відомості про розміщення кераміки відносно кальцинованих кісток. У похованнях 19, 32 та 73 кераміка знаходилася на захід від кісток, а в похованні 72 — серед них. У жодному випадку серед інвентаря ямних поховань не було цілих посудин. Керамічний інвентар представлено лише фрагментами посуду або однією частиною горщика. У похованнях 6, 32, 72 за інвентар правили верхні частини горщиків, орнаментовані «перлинами» (перші два) та наліпним розчленованним валиком з наскрізними отворами (в третьому випадку). У похованнях 19 та 73 як інвентар використано фрагменти двох посудин. У похованні 19 інвентарем слугували фрагменти верхніх частин двох посудин — чорнолощеного глечика з ручкою і носиком та горщика, прикрашеного «перлинами». У похованні 73 інвентар представлено амфороподібною та круглодонною розбитими посудинами. У зруйнованому похованні 93 виявлено також фрагменований круглодонний горщик. Крім посуду, інший інвентар презентовано фрагментом бронзової фібули середньолатенської схеми (поховання 32) та наконечником списа з втулкою (поховання 73). Стан фібули не дозволяє визначити її тип. У чотирьох ямних похованнях наявні кістки жертвової їжі: у 19, 32 — кістки вівці-кози, у 6 — по одному зубу вівці-кози, бика, коня, у 72 — ріг бика і кістка тварини невизначеного виду.

В урновому похованні за урну правив фрагментований горщик. Супровідний інвентар — розчавлений горщик.

Поховання-кенотаф 101 мало лише один фрагментований горщик з «перлинами».

Поховальний обряд цієї групи поховань (трупоспалення), характер кераміки, наявність круглодонного посуду, орнаментація «перлинами», стан посуду в похованнях (фрагментований або окремі уламки), наявність жертвової їжі (в тому числі зубів тварин) — все це свідчить про належність згаданих поховань до милоградської культури (її підгірцівського варіанта). Могильники цієї культури

характеризуються наявністю ямних поховань з кремацією і незначним похувальним інвентарем або його відсутністю. Небагатий інвентар, як правило, складався з уламків посудини або з однієї їого частини, або з частин двох-трьох посудин. У багатьох похованнях на різних могильниках милоградської культури виявлено неперепалені зуби тварин¹².

Однак на Корчуватівському могильнику маємо урнові поховання, які невідомі на білоруських могильниках милоградської культури, але виявлені на Волині¹³. Крім того, своїм місцерозташуванням Корчуватівський могильник відрізняється від підгірцівських пам'яток Київської Надніпрянщини, які знаходилися на останцях у заплавах річок, піщаних борових терасах. Проте в останні роки в межах Києва виявлено ряд пам'яток підгірцівської культури, які подібно до Корчуватівського могильника розташовувалися на найвищих пагорбах правого берега Дніпра¹⁴.

Як відомо, для підгірцівського варіанту милоградської культури, на території Київщини характерним був обряд трупопокладення, хоча траплялися і кремації¹⁵. У зв'язку з цим цікаво розглянути інгумації Корчуватівського могильника.

На могильниках зарубинецької культури поховання з інгумацією трапляються вкрай рідко і лише на деяких могильниках. Крім Корчуватівського, на території Середньої Надніпрянщини трупопокладення відомі на Пирогівському могильнику та могильнику Дідів Шпиль.

На Пирогівському могильнику, окрім поховань з кремаціями зарубинецької культури та попереднього часу, виявлено 15 трупопокладень¹⁶. Вони розташувалися по всій площі, серед поховань з трупоспаленнями. Глибина залягання поховань з інгумаціями від 0,4 до 1 м. Частина могильних ям орієнтована на північ, інші — на захід. Інвентарні поховання характеризуються бідністю й невідразністю похovalного інвентаря, тим не менше він дозволяє визначити час поховань з трупопокладеннями. Усі інвентарні поховання належали до попереднього скіфського часу і були залишені місцевим населенням. За рядом ознак можна припустити, що до скіфського часу належать і трупопокладення без інвентаря. Залишки черепа, виявлені на Пирогівському могильнику, швидше за все, пов'язані з зруйнованим похованням того ж періоду. Очевидно, у скіфський час могильник був місцем поховання рядового (інвентарні поховання) та бідного (безінвентарні поховання) місцевого населення. У скіфський час на Пирогівському могильнику існував біритуальний похувальний обряд.

На могильнику Дідів Шпиль було відкрито 52 поховання, виконаних за обрядом інгумації та кремації. До зарубинецької культури належать 20 трупоспалень. Трупопокладення могильника різночасові, але частина їх, на думку дослідника, належить до зарубинецької культури¹⁷. Трупопокладення виявлено на околиці західної та східної частин могильника. За характерними рисами похувального інвентаря дослідник пам'ятки датував їх рубежем н. е. За особливостями похувального обряду вони поділяються на цілі трупопокладення, розчленовані та поховання окремих черепів. Групу поховань черепів, де всі черепи належали дітям до одного року, С. В. Максимов, дослідник могильника, відносить до трупопокладень і вважає, що подібні поховання є наслідком природного процесу, коли зберігалися найбільш міцні (черепні) кістки. Наявність трупопокладень цього часу на зарубинецькому могильнику С. В. Максимов пов'язує з пізньоскіфським населенням Нижньої Надніпрянщини, частина якого, внаслідок сарматської експансії змушені була переселитися на північ, на територію, зайняту племенами зарубинецької культури.

Тобто, як бачимо, на обох розглянутих пам'ятках, поховання з трупопокладеннями не належать населенню зарубинецької культури.

Повертаючись до поховань з трупопокладеннями Корчуватівського могильника, слід зазначити, що І. М. Самойловський вважав їх пов'язаними із зарубинецьким часом на тій підставі, що в двох похованнях з інгумацією (80 та 87) були виявлені «залізні фібули того ж характеру, що і фібули з поховань зі спаленням»¹⁸. І. М. Самойловський інтерпретував поховання з трупопокладеннями як поховання іноплеменників. Цим, на його думку, пояснюється розташування таких могил на периферії могильника і майже повна відсутність у них інвентаря. С. В. Максимов вважав, що ці поховання могли належати місцевому лісостеповому населенню пізньоскіфського часу, оскільки поховання IV—III ст. до н. е. з

ряду пізньоскіфських могильників Пороської групи характеризуються аналогічними неглибокими ямами, одиночними похованнями, витягнутим положенням кістяка та західною орієнтацією¹⁹. В. М. Даниленко зазначав, що кілька витягнутих поховань Корчуватівського могильника належать до підгірцівської культури. Сам висновок він аргументував тим, що поховання 77 перекривалося похованням 76, а ще одне супроводжувалося цвяхоподібною сережкою. Крім того, на площі могильника було знайдено значну кількість типової підгірцівської та «скіфської» кераміки²⁰.

Серед семи трупопокладень Корчуватівського могильника чотири (87, 77, 80, 86) знаходилися на західній околиці його південної частини, а три — в північній частині (58, 81 та 102, яке досліджувалося в 1944 р. і на плані не зазначене). Крім того, виявлено сім поховань черепів — 9, 10, 75, 78, 82, 83, 85, які, можливо, слід пов'язувати з обрядом інгумації. Втім, поховання черепів зрідка трапляються як на могильниках милоградської культури, так і на могильниках зарубинецької²¹. Шість поховань знаходилися в південній частині могильника, а одне (85) — в північній. Глибина залягання поховань коливалася від 0,46 до 0,80 м. За розташуванням, поховання з черепами тяжіють до поховань з інгумацією (виняток становлять поховання 9 та 10). У чотирьох похованнях (10, 78, 83, 85) збереженість черепів погана. У двох похованнях (9, 78) приблизно визначено вік похованих — черепи молодої людини та дитини. Слід зазначити, що в похованні 75, крім черепа, було виявлено три шийні хребці, а в похованні 78 — неперепалені дитячі кістки. Ці два поховання слід розглядати радше як неповні трупопокладення, ніж як поховання черепів. Цілком можливо, що й решта поховань з черепами є залишками трупопокладень, можливо, дитячих або підліткових, в яких збереглися лише кістки черепа, аналогічно до поховань могильника Дідів Шпиль. Отже, на наш погляд, згадані поховання можна віднести до групи поховань з трупопокладеннями.

У всіх похованнях з інгумацією кістяки лежали випростано на спині, руки витягнуті вздовж тулуза. У похованні 80 у кістяка відсутні фаланги ніг, а в похованні 81 — на черепі біля лівої скроні — слід прижиттєвої деформації. Кістяки орієнтовані головою на захід. Могильні ями поховань з трупопокладеннями були, загалом, дещо глибшими ніж поховань з кремаціями, їхня глибина коливалася в межах 0,59—0,91 м. В одному випадку поховання з інгумацією (77) перекривалося похованням з кремацією (76).

Чотири трупопокладення (58, 81, 77, 102) виявилися безінвентарними. Інвентар решти поховань досить бідний і мало інформативний. У похованні 86 біля ший знайдено невелику округлу підвіску з частиною стрижня — цвяхоподібну сережку. На кістяку з поховання 80, нижче ребер біля хребців, виявлено залишки залишкою окисленої фібули. У похованні 87 біля кістяка виявлено кілька фрагментів посудини червоного кольору, біля скронь — тоненькі округлі дужки від сережок, а на правій частині грудей — «незначні залишки дуже окисленої залишкою фібули»²². Слід зазначити, що залишки залишних фібул з Корчуватівського могильника за станом збереженості не піддаються будь-якій інтерпретації (загалом інтерпретація їх як фібул є сумнівною). Отже, для визначення часу поховань з трупопокладеннями можна використати лише цвяхоподібну сережку з поховання 86 (рис. 2, 7). Такі сережки побутували у племен Лісостепової Скіфії та племен милоградської культури V ст. до н. е.²³. Цілком імовірно, що поховання з інгумаціями і так звані поховання черепів належали саме до цього періоду. Розглянуті поховання з кремацією та трупопокладеннями складали, очевидно, один могильник милоградської культури з біритуальним обрядом. Одним з підтвердження може бути і їх взаєморозташування на могильнику.

Більша частина поховань — десять інгумацій та чотири кремації — знаходилися на південній частині могильника, утворюючи, на наш погляд, досить компактні групи (рис. 3). До двох груп належали поховання лише з трупопокладеннями (75, 77, 87 та 78, 80, 82, 86), до третьої — поховання з кремаціями (73, 93, 32) та одне трупопокладення (83), до четвертої — два трупопокладення (9, 10) та одне поховання з кремацією (19). Щодо розташування поховань у північній частині могильника можна зазначити, що поховання 58 знаходилося поряд зі 101, а поховання 81 поряд з 85, решта ж (четири) — довільно. Таким чином, на Корчуватівському могильнику до милоградської культури можна віднести 22 по-

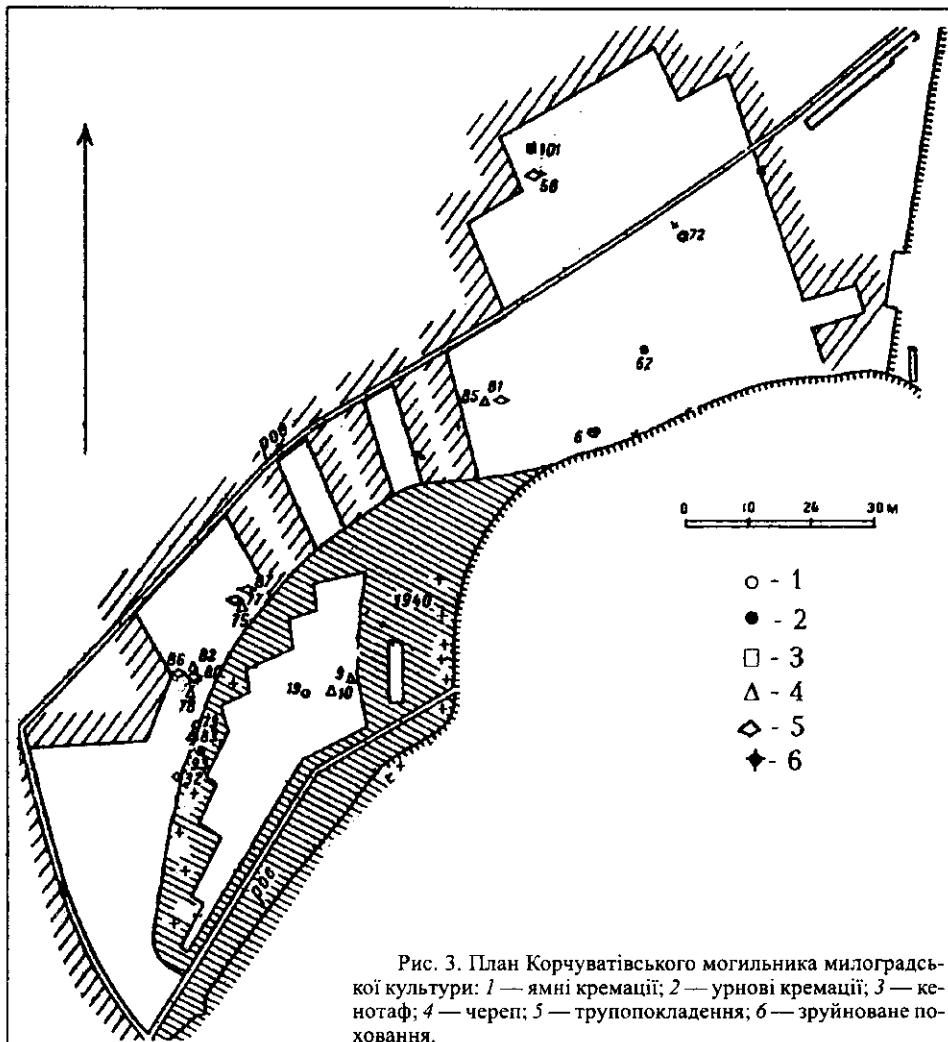

Рис. 3. План Корчеватівського могильника милоградської культури: 1 — ямні кремації; 2 — урнові кремації; 3 — кенотаф; 4 — череп; 5 — трупопокладення; 6 — зруйноване поховання.

ховання: 6 трупоспалень, один кенотаф, 14 трупопокладень і одне зруйноване поховання (рис. 3). Можливо, що милоградський могильник свого часу нараховував більшу кількість поховань, оскільки на його території траплялися окремі фрагменти милоградської кераміки, очевидно, зі зруйнованих поховань.

Для визначення хронологічних меж Корчеватівського могильника милоградської культури маємо досить обмежені дані.

Питання хронології милоградської культури, її співвідношення із зарубинецькою культурою залишаються дискусійними²⁴. Дослідники розходяться у визначенні хронологічних меж культури, хоча й зазначають, що основний період існування милоградської культури, її розквіт, припадає на скіфський час, коли встановилися і зміцніли регулярні контакти зі скіфською культурою Лісостепу. Початок третього етапу культури (III ст. до н. е.—I ст. н. е.) збігається з появою носіїв зарубинецької культури: III ст. до н. е. для Середньої та II ст. до н. е. для Верхньої Наддніпрянщини²⁵.

Для визначення нижньої дати могильника можна скористатися матеріалами з поховання 73. У похованні знаходився фрагментований горщик із загладженою поверхнею, округлим дном, прямими горлом та шийкою, а також амфороподібна посудина. І. М. Самойловський визначав цю амфору як наслідування фасоським амфорам і датував III—II ст. до н. е.²⁶. Ю. В. Кухаренко вважав, що вона наслідує амфори з горлом-розтрубом перших століть нашої ери, відомі з Ілурату²⁷. Обидва дослідники виходили з того, що могильник належить до зарубинецької культури, а, отже, і аналогії амфорі шукали у хронологічних межах

цієї культури. На нашу думку, амфороподібна посудина з поховання 73 за своєю формою більше подібна до лесбоських або клазоменських амфор VI ст. до н. е.^{28*}. Такій даті не суперечить і наявність у похованні милоградського кругло-донного горщика. Тобто початок існування могильника милоградської культури може визначатися датою, не ранішою за VI ст. до н. е.

Найпізнішою знахідкою є фрагментована бронзова фібула з поховання 32. Стан її не дозволяє визначити конкретний тип. Можна лише зазначити, що вона належить до фібул середньолатенської схеми або фібул зарубинецького типу. Такі фібули є характерними для зарубинецької культури, і з'являються вони не раніше кінця III — початку II ст. до н. е., існуючи тривалий час. Таким чином, дата найпізнішого поховання могильника вкладається в межі періоду, не ранішого за кінець III — поч. II ст. до н. е. Отже, хронологічні межі милоградського могильника можна визначити періодом від VI ст. до н. е.— до кінця III — початку II ст. до н. е. Ймовірно, що останній період функціонування могильника милоградської культури може збігатися з початком існування могильника зарубинецької культури.

Подібну ситуацію маємо й на Пирогівському могильнику, де серед поховань зарубинецької культури наявні поховання скіфського часу.

Отже, із 106 поховань Корчеватівського могильника до зарубинецької культури можна віднести 84 (3 з них частково зруйновані — 9а, 93а, 103). За особливостями обряду поховання поділяються на ямні, урнові, ямно-урнові трупоспалення та кенотафи (рис. 4).

Переважну частину трупоспалень складають 46 ямних поховань — 10а, 12—18, 20, 22, 23, 29—31, 34—39, 41, 42, 44а—49, 54—57, 59, 61, 64, 66—68, 74, 76, 79, 84, 87а, 88, 89, 91, 92. Вони залягали на глибині 0,40 — 0,81 м від сучасної поверхні. Контури могильних ям не простежувалися, однак зважаючи на розташування кісток і посуду, можна зазначити, що в ряді випадків ями мали видовженну форму, характерну для більшості поховань зарубинецької культури. Орієнтація могильних ям (схід — захід) визначалася, в основному, за розташуванням кальцинованих кісток та супровідного інвентаря. Кальциновані кістки розташовувалися переважно одним скupченням. Лише в похованнях 39 та 49 вони лежали трьома скupченнями. Серед ямних поховань 11 безінвентарних — 29, 30, 44а, 57, 76, 79, 84, 87а, 88, 89, 92. Решта 35 поховань мають інвентар, що складається з посуду, посуду та інших речей або лише з фібул (поховання 12, 34). У 25 інвентарних похованнях зафіксовано розміщення решток померлого відносно посуду. В 10 похованнях (40%) керамічний інвентар знаходився західніше (у деяких випадках з відхиленням на північ або південь) кальцинованих кісток, ще в 9 (36%) — на схід від кісток, в трьох похованнях — на південь і ще в трьох — навколо посуду. Серед поховань з керамікою майже третина (10) мають традиційний набір посуду, що складається з трьох предметів — горщика, миски та кухля. У чотирох похованнях (14, 22, 31, 42) кухоль стояв у мисці, а в похованні 39 — миска в горщику. В 13 похованнях супровідним інвентарем слугувала лише одна посудина — горщик або кухоль, а в похованні 38 — миска. В сімох похованнях знаходилося по дві посудини: горщик та миска — у похованнях 15, 55, 56, 61; горщик з кухлем — у похованні 36, 74; у похованні 45 — миска з кухлем; у похованні 10а — миска і фрагменти посудини. У похованні 41 виявлено фрагменти двох посудин.

В 12 ямних похованнях кераміка поєднувалася з іншим інвентарем. У похованнях 12, 34 інвентар представлено лише бронзовими гладенькими дротяними фібулами середньолатенської схеми типу В за класифікацією Ю. Костшевського²⁹. Бронзові фібули такого типу виявлено також у похованнях 13, 37, 64, 74. Бронзові фібули зарубинецького типу виявлено у похованнях 36, 39, 59. В останньому похованні знаходилися дві ідентичні фібули орнаментовані «перлинами», одна з ланцюжком, окрім лежало ще два ланцюжки та частини від двох фібул. Визначити тип фібул з поховань 41 та 47 неможливо, оскільки відомо лише, що в першому похованні була бронзова фібула довжиною 8 см, а в другому — залишки окисленої залізної фібули. Крім фібул, у похованні 36 знаходилося декілька дрібних пастових намистин, а в похованнях 31 та 59 — шматки

* Автор складає подяку Н. О. Лейпунській за допомогу в типологічному визначенням амфори.

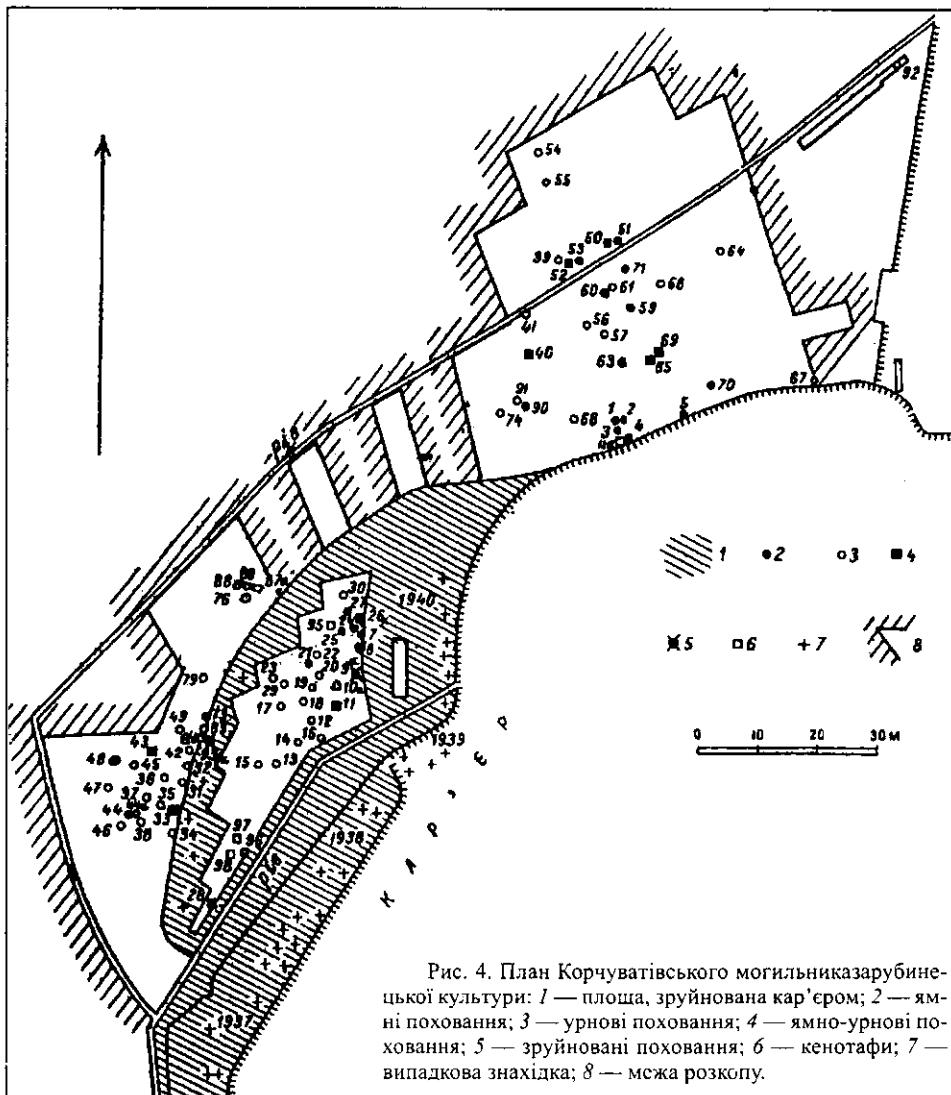

Рис. 4. План Корчватівського могильника за рубинецької культури: 1 — площа, зруйнована кар'єром; 2 — ямні поховання; 3 — урнові поховання; 4 — ямно-урнові поховання; 5 — зруйновані поховання; 6 — кенотафи; 7 — випадкова знахідка; 8 — межа розкопу.

бронзового дроту. У похованнях 17, 42 виявлено по залізному ножу. Інвентар не мав слідів перебування у вогні, за винятком фібули з поховання 34.

Спостерігається на Корчватівському могильнику і характерна риса для зарубинецьких могильників Середньої Наддніпрянщини — розміщення жертвової їжі в могилі. Вона наявна в 16 ямних похованнях. У чотирьох похованнях зафіксовано кістки вівці-кози, у трьох — свині, у двох — бика, в одному — коня, ще в одному — кістки свині та бика, у п'яти похованнях кістки невизначені. Жертвовна їжа знаходилася на дні могильної ями, лише в похованні 55 — у мисці.

Серед особливостей похованального обряду ямних поховань могильника слід відзначити наявність вугілля у похованнях 10а, 13, 23, 66.

Наступний тип поховань з трупоспаленнями — урновий — презентовано 20 похованнями: 1—4, 5, 7, 8, 21, 24, 25, 27, 44, 48, 51, 53, 60, 63, 70, 71, 90. Контури могильних ям урнових поховань не простежувалися. І. М. Самойловський припускає, що ями в поперечнику були не більше 0,5 м, оскільки посуд та кістки тварин знаходилися безпосередньо біля урн. Глибина ям урнових поховань коливалася від 0,37 до 0,93 м, глибина переважної більшості могил перевищувала 0,6 м. Дно могильної ями не завжди було рівним. У деяких випадках посуд знаходився поряд, але на різній глибині. Кальциновані кістки знаходилися, як правило, в одному горщику-урні. Лише у похованні 7 основна маса кісток містилася в горщику-урні і декілька — в мисці, а в похованні 53 — в горщику та

двох кухлях, які знаходилися в урні. Урнами слугували як цілі горщики, так і фрагменти. Великі груболіпні горщики-урни походять з поховань 1, 4, 5, 7, 8, 51, 90. У похованнях 21, 44, 53, 60, 63 урни представлена фрагментованими груболіпними горщиками або частинами горщиків. Чорнолощені горщики використано як урни у похованнях 2, 24, 71, 3, 25, 27, 48, 70 (у п'яти останніх вони або дуже фрагментовані або використані лише їхні фрагменти). У похованні 3 горщик-урну накрито нижньою частиною іншого горщика, що є рідкістю для зарубинецьких могильників.

В 11 урнових похованнях супровідний інвентар представлено посудом. Так званий повний набір посуду — горщик, миска, кухоль — виявлено в похованнях 1, 60 (кухлі містилися в мисках) та 7 (горщик і фрагменти двох посудин). Дві посудини — миска та кухоль наявні в похованнях 2 (кухоль в мисці), 70, 71. Однією посудиною інвентар представлено у похованнях 4 (фрагменти горщика), 8 (горщик), 3, 51 (кухоль), 25 (миска). У деяких похованнях керамічний інвентар доповнювався іншими речами. У похованні 51 в урні серед кальцинованих кісток знаходилися дві бронзові фібули, що лежали ніжками одна до другої — одна спинкою додори, інша — боком. У похованні 60 на дні урни, крім двох однакових бронзових фібул, лежали шматки бронзового потовщеного дроту. У похованні 70 в невеликому кухлику лежав шматочок склоподібної маси. У похованні 53 шматочок прозорого скла знаходився в кухлику, що лежав в урні з кальцинованими кістками.

Розташування керамічного інвентаря відносно урні не визначається стабільністю. У чотирьох випадках кераміка розміщувалася на захід, південний захід від урні — поховання 7, 25, 51, 60. У похованні 1 горщик знаходився із західного боку від урні, а миска з кухлем на північ. На північ, північний схід кераміка знаходилася і в похованнях 3, 4, 8; у похованнях 2, 71 — на схід, а в похованні 70 на південь — південний схід.

У восьми урнових похованнях присутні залишки жертвової їжі. Кістки вівці-кози виявлено у похованнях 2, 4; свині — похованнях 51, 53; собаки — в похованні 1. У похованнях 5, 8, 70 видову принадлежність кісток тварин встановити неможливо через поганий стан збереженості.

До ямно-урнових поховань, коли кальциновані кістки знаходилися як в са-мій урні, так і на дні могили, належать десять поховань — 11, 26, 28, 33, 40, 43, 50, 52, 65, 69 (цей тип поховань І. М. Самойловський не виділяв у окрему групу). Територіальної групи ці поховання не складають. Урною в похованнях, як правило, слугував один горщик. Лише у похованні 26 кальциновані кістки знаходилися в двох горщиках, а в похованні 11 — в мисці, де лежав і кухоль. Супровідний посуд наявний лише в чотирьох похованнях: 11, 65 — горщик і кухоль, 52, 69 — чорнолощені миски. Вироби з металу виявлено також у трьох похованнях: невеликий шматок бронзового дроту в урні поховання 65, в урні поховання 69 — бронзову фібулу середньолатенської схеми, на дні могил 33 та 52 — бронзовий перстень з неспаяними кінцями та бронзове скроневе спіралеподібне кільце. Залишки жертвової їжі наявні в семи похованнях. Вони лежали на дні могил (виняток становить поховання 69, в якому залишки жертвової їжі знаходилися на дні могили та в урні). Кістки вівці-кози були у похованнях 11, 28, 33, 50; кістки свині — у похованнях 40, 43; у похованні 69 знаходилися кістки свині та вівці-кози.

Ще одну групу складають поховання без залишків померлого, так звані кенонафи — 4а, 95, 96, 97, 98. Одне з цих поховань знаходиться в північній частині могильника, решта — в південній, при цьому три останні розташовані разом. Інвентар досить бідний, представлений лише керамікою. У похованні 4а виявлено кухоль і частину великого роздавленого горщика, в похованні 95 — частину невеликої посудини, в похованнях 96 та 98 — кухлики, в похованні 97 — чорнолощений горщик без верхньої частини. Жодного разу не траплялось повного набору кераміки. У двох випадках (97, 98) у могилу покладено жертвову їжу — кістки вівці-кози та бика.

Порівняння обряду могильника із похованальними звичаями населення інших пам'яток середньонаддніпрянського регіону свідчить про їхню близкість, хоча наявні і специфічні риси. Найближчою похованальною пам'яткою (територіально й хронологічно) до Корчеватівського могильника був Пирогівський могильник,

розташований в аналогічних топографічних умовах. При порівнянні цих пам'яток спостерігаються деякі розбіжності. Насамперед у співвідношенні типів поховань. Якщо на Пирогівському могильнику ямні становлять 86% від загальної кількості, то на Корчеватівському — 53%. Проте урнових поховань на Корчеватівському могильнику майже в чотири рази більше, ніж на Пирогівському (24% проти 6,7%). Більше на ньому і ямно-урнових (12,6% проти 6,2%) та кенотафів (6,3% проти 0,8%). Ямні поховання Корчеватівського могильника варіативніші за розміщенням кальцинованих кісток відносно посуду. Утрічі частіше трапляються поховання зі зворотним розташуванням решток померлого та посуду (36% проти 11,6%). Щодо поховального інвентаря, то слід зазначити, що в ямних похованнях Корчеватівського могильника традиційний набір посуду з трьох предметів — горщик, миска та кухоль — трапляється в 19,2% поховань, а на Пирогівському могильнику такий набір мали майже 39% ямних поховань. У 60% поховань з таким набором на Пирогові кухоль знаходився в мисці, на Корчеватому — в 40% поховань.

За процентним співвідношенням урнових поховань до всіх інших (24,4%) Корчеватівський могильник вирізняється серед поховальних пам'яток зарубинецької культури. Лише могильник Отвежичі в Поліссі має приблизно такий самий відсоток урнових поховань (23,7%). На Пирогівському могильнику урнові поховання становлять 6,7%. Якщо в Корчеватівському могильнику урни в могилі розміщувалися лише вертикально, то в Пирогівському із 17 поховань таке розміщення зазначене лише в трьох могилах (6, 10, 33); в інших похованнях урни розташовувалися горизонтально. Приблизно половина урнових поховань на обох могильниках мала керамічний супровідний інвентар. Проте, якщо в Пирогівському могильнику посуд розміщувався лише на захід від урни або безпосередньо біля неї, то в Корчеватівському його місце знаходження варіювалося. В деяких випадках у Корчеватівському могильнику за урни правила не цілі посудини, а їхні частини, що є не характерним для Пирогова. У похованні 3 на Корчеватівському могильнику, де як урну використано фрагмент чорнолощеного горщика, його й накрито фрагментом посудини — нижньою частиною ліпного горщика. Прикриття урни іншою посудиною є рідкістю для зарубинецької культури.

Щодо фібул у похованнях, то можна зазначити, що в Корчеватому їх виявлено лише в 19% поховань (проти 28,5% у Пирогові); варіативність фібул значно менша.

Жертовна їжа присутня в різній кількості на всіх могильниках Середньої Наддніпрянщини. На Корчеватівському могильнику вона наявна в 39% поховань — це майже вдвічі менше, ніж у Пирогові.

Розглянувши і проаналізувавши поховання Корчеватівського могильника, можна зробити висновок про те, що вони належать двом різночасовим пам'яткам. Могильник милоградсько-підгірцівської культури включає 22 поховання з біритуальним обрядом, а до могильника зарубинецької культури належать 84 поховання з трупоспаленнями. Можливо, що могильник зарубинецької культури з'являється ще до завершення функціонування підгірцівського могильника, тобто протягом певного періоду вони могли співіснувати.

Примітки

¹ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 61—93.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 29—34.

³ Самойловский И. М. Корчеватовский...— С. 64.

⁴ Там же.— С. 69.

⁵ Там же.— С. 69.

⁶ Там же.— С. 75.

⁷ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 50.

⁸ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник. Текст к таблицам с фотоснимками и рисунками.— Архів ІА НАН України.— Ф. 12.— № 217.— С. 29, № 199.

⁹ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. Д1-19.— Табл. 7, 24.

¹⁰ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник. Текст к таблицам...— С. 15.— № 81.

¹¹ Еременко В. Е. Археологическая карта милоградской культуры // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 104.

¹² Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 41—47.

¹³ Свешников І. К. Пам'ятки Милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 73.

¹⁴ Гончар В. М. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 149—155.

¹⁵ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР.— К., 1956.— Т. VI.— С. 5—11; Савчук А. П. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине // КСІА АН УССР.— К., 1952.— Вип. 1.— С. 56—58; Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 14—16.

¹⁶ Кубищев А. І., Скиба Л. Є., Скорий С. А. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника // Археологія.— 1995.— № 1.— С. 100—111.

¹⁷ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 103—110.

¹⁸ Самойловский И. М. Корчеватовский...— С. 68.

¹⁹ Кубищев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 26, 28.

²⁰ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток...— С. 11.

²¹ Обломський А. М., Терпилівський Р. В. Посейм'я у латенський час // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 47.

²² Самойловский И. М. Корчеватовский...— С. 35.— № 277.

²³ Петренко В. Г. Украшения и булавки // Археология СССР.— Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 107.— Табл. 41.

²⁴ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— М., 1983; Еременко В. Е. Археологическая карта...; Рассадин С. Е. Милоградская культура (Актуальные проблемы исследования).— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1989.

²⁵ Рассадин С. Е. Милоградская культура...— С. 10.

²⁶ Самойловский И. Корчеватовский могильник // Археологія.— 1947.— Т. I.— С. 108.— Рис. 8.

²⁷ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 296.

²⁸ Empereur J.-Y., Y. Garlan Recherches sur les amphores grecques // Bulletin de correspondance Hellenique.— 1986.— S. XIII.— P. 468.

²⁹ Kostrzewski J. Die Ostgriechische Kultur der Spatlanezeit.— Leipzig, 1919.— S. 15—23.

Л. Е. Скиба

О КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПОГРЕБЕНИЙ КОРЧЕВАТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Статья посвящена идентификации и новой интерпретации погребений Корчеватовского могильника.

Внимательное прочтение статьи И. М. Самойловского с привлечением архивных материалов позволяет говорить о наличии на могильнике 106 погребений.

В результате анализа погребального обряда и инвентарного комплекса захоронений была сделана попытка пересмотреть культурную принадлежность некоторых погребений. На наш взгляд, погребения Корчеватовского могильника принадлежат к двум разновременным памятникам. Среди погребений с кремацией выделено шесть погребений, которые за особенностями погребального обряда и характером инвентаря, на наш взгляд, не имеют отношения к зарубинецкой культуре, а связаны с подгорцевским вариантом милоградской культуры. К этому же периоду относятся одно кенотафное погребение (101), одно разрушенное погребение (93), семь трупоположений и семь погребений черепов, которые, возможно, являются остатками трупоположений. Могильник милоградской культуры включал в себя 22 погребения с биритуальным обрядом, а 84 погребения с трупосожжениями относятся к могильнику зарубинецкой культуры. Время функционирования милоградского могильника приходится на период от VI в. до н. э. до конца III — начала II в. до н. э. Вероятно, последний период существования милоградского могильника совпадает с началом функционирования могильника зарубинецкой культуры.

L. E. Skyba

ON CULTURAL IDENTIFICATION OF BURIALS FROM KORCHUVATE BURIAL-GROUND

The paper focuses on the identification and new interpretation of burials from Korchuvate burial-ground.

Close inspection of I.M.Samoylovsky's paper, with invoking the materials from archives, suggests that the burial-ground accounted for 106 burials.

Basing on the analysis of burial rite and archaeological findings from burial complexes, the author has making attempt to revise cultural identification of some burials. In author's opinion, the burials from Korchuvate burial-ground belong to two different chronological strata. As for cremations, the author believes that six burials are not relevant to Zarubyntsi culture; rather they are related to Pidhirtsi variant of the Mylohrad culture. Moreover, one cenotaph burial (101), one ruined burial (93), seven lying burials and seven burials of skulls, which probably represent physical remnants of some lying burials, are also attributed to the above mentioned period. The burial-ground of Mylohrad culture contained 22 biritual burials; and 84 cremations are related to the burial-ground of Zarubyntsi culture. The Mylohrad burial-ground is attributed to the period between the sixth century BC and the turn of the third and the second centuries BC. Conceivably, the last period, over which the Mylohrad burial-ground was used, coincides with the first period of the Zarubyntsi burial-ground.

Одержано 11.11.97

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

О. В. Колибенко

У статті на підставі аналізу різних видів джерел розглядається проблема походження Переяславля Руського, визначається час та причини його заснування.

Одним з найзначніших політичних, економічних та культурних центрів Русі справедливо вважається Переяславль Руський — велике місто, що знаходилось при впадінні р. Алти до р. Трубіж. Така характеристика Переяславля склалась досить давно, в першу чергу на підставі свідчень літописів. Але не тільки літо-

писи містять інформацію про це місто. Існує низка інших джерел, які дозволяють грунтовно та всебічно вивчати різні питання історії Переяславля. Найважливішими з них є археологічні, картографічні та топонімічні.

Широкі археологічні розкопки, проведені у 60—70-х рр. на дитинці та «кружному місті», значно доповнили і розширили уявлення про історичну топографію Переяславля. Однак, незважаючи на понад 150-річну історію археологічних досліджень Переяславля Руського, досі немає усталеної точки зору з приводу часу його виникнення. Є два однаково поширені погляди на цю проблему.

Така ситуація пояснюється в першу чергу складністю проблеми походження руських міст, а отже й визначенням часу їх заснування. Труднощі, які трапляються науковцям на шляху вирішення цієї проблеми, пов’язані як з браком джерельної бази, так і з нерозробленістю окремих теоретичних питань. Як зауважує П. П. Толочко «у дослідженнях не розмежовувались завдання з’ясування умов виникнення найдавніших слов’янських міст, що утворились разом з давньоруською державністю і були її структурними елементами, й становлення міст у системі оформленого державного утворення»¹. Саме ці два підходи й визначають, на нашу думку, різницю у двох основних точках зору на проблему походження Переяславля Руського.

Ще в другій половині XVIII ст. анонімний укладач «Ведомости о начале города Переяславля...», спираючись на свідчення «Синопису» висловив думку, що заснування Переяславля відбулось після перемоги над печенігами на трубезькому броді у 992 р. і є справою рук князя Володимира Святославовича. При цьому він навів два пояснення походження назви міста, перше з яких йде від руської літописної традиції «Синописа», а друге — від «польських літописців» (за висловом автора). Згідно з першим, назва міста походить від «перея славу» (від печеніга), з другим — переможець печеніга був «переяславлянин от села, называемого Переяславля»².

У працях перших дослідників літописів (В. М. Татіщева, М. М. Карамзіна, М. С. Арцибашева, М. О. Максимовича, М. П. Погодіна, М. П. Барсова та ін.) було зроблено висновок про глибоку давність Переяславля Руського. Він спирається насамперед на літописну статтю 907 р. У наведеному в ній тексті договору між греками та Руссю третім у списку міст Русі фігурує Переяславль³. На цій підставі вченими XVIII—XIX ст. було зроблено висновок, що на час описуваних подій (907 р.) Переяславль був уже великим містом, третім за значенням на Русі після Києва та Чернігова. Тобто, хоч перша згадка Переяславля належить до початку X ст., місто виникло десь у попередній період, принаймні — у другій половині IX ст. На початку ХХ ст. В. Г. Ляскоронський зазначав, що Переяславль існував значно раніше літописної згадки, і що він виник одночасно з Кисвом чи дещо пізніше⁴.

У 1905 р. на запит Полтавської вченій архівної комісії Історичне товариство Нестора-літописця підтвердило ранню дату виникнення Переяславля на підставі літописної статті 907 р. та загальних роздумів про глибоку давність міста. Дійсний член товариства П. В. Голубовський у доповіді на засіданні товариства вказав, що «1907 рік є найкращий та найзаконініший момент для святкування ювілею 1000-літньої діяльності міста Переяславля на історичній сцені»⁵. Близької думки дотримувався Л. В. Падалка, який вважав, що Переяславль не тільки існував, але й був визначним центром вже у VIII—IX ст. Б. О. Рибаков, розглянувши арабські писемні джерела IX ст., висунув гіпотезу, що Переяславль згадується в деяких з них під назвою Салау⁷.

Загалом, точка зору про виникнення Переяславля до початку X ст. переважає в працях дослідників, які спирались, в основному, на літописні та топонімічні джерела. Спроби використати археологічні дані для датування виникнення Переяславля постійно створювали нову проблему: як узгодити літописні свідчення про Переяславль початку X ст. з реальними археологічними матеріалами з території міста, найдавніші з яких датуються кінцем X ст. Для розв’язання цієї проблеми частина істориків та археологів висунула гіпотезу про перенесення міста у кінці X ст. з одного місця на інше. Гіпотеза базувалась на повідомленнях О. І. Левшина та М. О. Максимовича, а також на начебто існуючому традицій-

ному шляху розвитку ранніх міст Русі (Гньоздова і Смоленська, Рюрикового городища й Новгорода, Сарського городка і Ростова, Тимеревого і Ярославля).

Ще на початку XIX ст., подорожуючи по Україні, О. І. Левшин записав у своїх листах, що бачив у Переяславі старий рукопис. В ньому розповідалось, що неподалік давнього Переяславля знаходилось село Перея, в якому народився Ян Усмошвець (Іван Кожум'яка). Після перемоги у двобої над печенізьким велетнем Володимир Святославич збудував нове місто і назвав його Переяславлем (Перея славна), на честь селища, з якого походив юнак-переможець⁸. Привертає увагу деяка співзвучність повідомлень О. І. Левшина та анонімного автора «Ведомості о начале города Переяславля».

У 1867 р. в листі до М. П. Погодіна М. О. Максимович розповів про випадкове виявлення після штурму на Дніпрі залишків невідомої споруди в гирлі р. Трубіж. Сам М. О. Максимович залишки не оглядав, однак йому передали один екземпляр пілінфи, що начебто походив з цих руїн. На підставі названого факту вчений датував залишки XI ст. і висловив припущення, що в цьому місці знаходилось літописне Устя, згадуване під 1096 та 1139 рр.⁹.

Саме на літописних загадках про Устя та наведених вище повідомленнях ґрунтуються гіпотеза про перенесення Володимиром Святославовичем у кінці Х ст. міста з гирла р. Трубіж на кілька кілометрів вище за течією. Ця гіпотеза мала також узгодити свідчення двох літописних статей — 907 та 992 рр.

М. М. Корінний також відзначив існування подібної розбіжності у свідченнях одного джерела. Він вважає можливим пояснення назви Переяславль на основі розробок О. Пріцака про важливу роль Хозарського каганату в історії Русі. На думку М. М. Корінного, переяславське лівобережжя Дніпра, що лежало на шляху єврейсько-хозарських купців до Києва, — нагадувало їм лівобережжя р. Йордан у Палестині, яке мало назву Перея¹⁰. При такому підході виникнення назви (а отже і її носія) належить знову ж таки до другої половини VIII — IX ст. Тому залишається лише пояснити свідчення напівлегендарної статті 992 р. або перенесенням міста з іншого місця (з гирла р. Трубіж), або відбудовою чи перебудовою міських укріплень (дитинця).

Дещо нетрадиційну точку зору на проблему виникнення Переяславля Руського висловив Д. О. Мачинський. На підставі власного аналізу писемних і археологічних джерел він дійшов висновку, що найдавніші загадки Переяславля у джерелах стосуються Переяславля Залеського (на березі озера Клещина), і зовсім не стосуються території сучасної Київщини. На його думку, наприкінці Х ст. Володимир Святославович засновує Переяславль Руський (на Трубежі), частково заселивши нове місто виведеними з півночі «мужами»¹¹. Таким чином автор вирішив проблему суперечності двох літописних загодок — 907 та 992 рр., — заодно поставивши з ніг на голову весь колонізаційний процес, який ніколи не йшов з окраїн до центру, а завжди навпаки. Д. О. Мачинський суперечить сам собі — північний ойконім «Переяславль» у нього переноситься на південь, а південний гідронім «Трубіж» — чомусь у зворотньому напрямку.

В. М. Ричка вважає, що Переяславль, на відміну від Чернігова, не виник на основі одного чи кількох попередніх слов'янських поселень, а був заснований у кінці Х ст. зусиллями князя Володимира Святославовича як головний стратегічний пункт оборони південно-східних рубежів держави¹².

Отже, дві основні існуючі точки зору на питання виникнення Переяславля Руського коротко можна сформулювати так.

1. Переяславль виник до початку Х ст. як один з давніх слов'янських племінних центрів на основі одного доміського поселення чи гнізда ранніх родових поселень;

2. Переяславль заснований заходами київської велиkokнязівської влади у кінці Х ст. (конкретно — Володимиром Святославовичем у 992 р.) на необжитому раніше місці й зі справжньою міською соціально-планувальною структурою.

Отож, проблема походження Переяславля вимагає подальших досліджень.

Звернемось спочатку до писемних джерел, найважливішими з яких є руські літописи. Найбільший інтерес для нас становлять літописні статті, датовані Х ст., в першу чергу 907, 944 та 992 рр. Власне, це є найдавніші статті літописів, що містять у собі загадки Переяславля Руського. Стаття 907 р. оповідає, що Візантія зобов'язується «даяти уклады на рускыя грады: первое на Киевъ, та же

на Чернигов, на Переяславль...»¹³. Далі по тексту знову трапляється Переяславль, як і в першому випадку — також на третій позиції: «... и тогда возмуть мѣсячное свое, — первое от города Киева, и паки ис Чернигова и ис Переаславля, и причии гради»¹⁴. У статті 944 р. цю тезу практично повністю повторено: «... первое от города Киева, паки изъ Чернигова и ис Переяславля и ись прочих городовъ»¹⁵.

Цитований фрагмент літопису неодноразово наводився різними дослідниками як незаперечний аргумент на користь третього «місця» Переяславля в ієрархії руських міст — після Києва та Чернігова. Але виникає питання: коли встановилася така ранговість руських міст? На початку Х ст., коли укладався договір між Руссю та Візантією, чи в кінці XI ст., коли Переяславль не сходив зі сторінок літописів як великий політичний, економічний та культурний центр? Реально третя позиція Переяславля чітко підтверджується літописними джерелами для XI ст., власне, для його другої половини. Це й не дивно, адже тільки з 1054 р. Переяславль став центром удільного князівства. Систематичне переяславське літописання започаткувало тут, очевидно, запрощений на єпископську кафедру ігумен Видубицького монастиря Сильвестр, який незадовго перед тим закінчив редактування «Повісті минулих літ»¹⁶. Саме необхідність піднесення міста серед інших, як «отчини» тодішнього великого київського князя Володимира Мономаха, а, можливо, й приготування до переходу на переяславську кафедру, — стали, на нашу думку, причинами включення редактором назви Переяславля до тексту договору 907 (чи 860 р.). Уже в кінці XI ст. Переяславль мав усе необхідне для статусу «третього» центру Русі. Єдине, чого йому бракувало, — це власної давньої історії, ранішої за кінець Х ст. У цьому він значно поступався не тільки Києву та Чернігову, але й багатьом іншим давнім центрам Русі, що на кінець XI ст. відійшли вже на другий чи третій план. Віправити таке становище можна було лише одним способом — шляхом штучного введення назви Переяславля до тих статей найдавнішої частини літопису, які не вимагали в результаті цього переробки. Дійсно, введення Переяславля до списку міст Русі, яким Візантія зобов'язувалася «даяти уклады», зовсім не змінювало суті статей 907 та 944 рр., але значно підносило престиж міста. З цього приводу Б. Д. Греков назначав, що «Сильвестр упорався зі своїм завданням, тобто правильно зрозумів вимогу моменту»¹⁷.

Стаття 992 р. оповідає про битву з печенігами, що відбулася після повернення князя Володимира Святославовича з хорватської війни: «Пришедши бо ему с войны хорватскыя, и се печенѣзи придоша по оной сторонѣ от Сулы; Володимеръ же поиде противу имъ, и срете я на Трубежи на бродѣ, где нынѣ Переяславль... Володимеръ же радъ бывъ, заложи городъ на бродѣ томъ, и нарече и Переяславль, зане перея славу отроко тъ»¹⁸.

Композиційною основою статті 992 р., безсумнівно, є використана літописцем народна легенда про двобій руського богатиря та печенізького велетня. Саме перемогою першого над другим у літописі пояснюється факт побудови на цьому місці (броді через р. Трубіж) Переяславля, а також причина надання йому такої назви. Легендарність сюжету та народно-етимологічний характер пояснення назви міста не викликають сумнівів. Коментуючи цей фрагмент літопису, Д. С. Лихачов зазначав, що літописець не ставив собі за мету визначення часу заснування міста, а лише пояснював походження його назви¹⁹. Однак це цілком слушне зауваження Д. С. Лихачова не дає відповіді на запитання — чому ж народна легенда про Кожум'яку була включена до літопису саме під 992 р.? Стаття 992 р. містить у собі, очевидно, лише один реальний історичний факт — факт закладин міста. Літописець умістив народну легенду про Кожум'яку, що широко побутувала в його час, саме під 992 р. тому, що вже у кінці великої статті 988 р. описано низку заходів велиокнязівської влади по заснуванню нових міст: «И рече Володимеръ: «Се не добро, еже маль городъ около Киева». И нача ставити города по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И поча нарубати мужъ лучшиѣ от словень, и от кривичъ, и от чуди, и от вятичъ, и от сихъ насели грады; бѣ бо рать от печенѣгъ. И бѣ воюяся с ними и одолая имъ»²⁰. Фактично тут наведено план укріплення південного та південно-східного кордонів держави, який не міг бути виконаний за одне літо.

Привертає увагу, що після статті 992 р. йдуть два незаповнені роки, а далі, фактично, заключна стаття 996 р., в якій підsumовується державницька діяльність Володимира Святославовича. Приймаючи точку зору Б. О. Рибакова про закінчення у цей рік Початкового літописного зводу (у зв'язку з освяченням Десняниної церкви), можна припустити й факт виконання в цілому плану створення ланцюга укріплених міст²¹. Зовнішньополітична діяльність Володимира Святославовича у 80—90-х рр., ряд вдалих походів, розумна переселенська політика,— давали значну кількість робочої сили, необхідної для спорудження деревоземляних укріплень новозбудованих міст. Очевидно, до цього ж часу (988—992 рр.) слід віднести й спорудження мінімум двох ліній Переяславських «Змійових» валів — «Великого» та «Малого» (за усталеною ще з часів М. О. Максимовича термінологією). Останні дослідження названих валів підтверджують це²². За задумом Володимира Святославовича, нове велике і добре укріплене місто Переяславль мало стати головною ланкою, центром південно-східного вузла оборони кордонів держави, замінивши в цій ролі розташовані навпроти старі укріплення Правобережжя Дніпра.

Таким чином, аналіз літописних статей Х ст. дає підстави розглядати виникнення Переяславля Руського як результат державницької діяльності Володимира Святославовича і датувати його часом з 988 по 992 р.

Серед різних іноземних джерел, що містять інформацію про міста Русі, перш за все, слід розглянути візантійські. Одним з надзвичайно цінних та інформативних є праця Костянтина Порфиріогенета «Про управління імперією». Важливість цієї праці для розгляду питання виникнення Переяславля Руського пояснюється часом її створення (948—952 рр.), а також наявністю в ній цінних даних з найдавнішої історії Русі.

Аналіз дев'ятого розділу названої праці («Про росів, що відправляються з моноксилами з Росії в Константинополь»), на думку сучасних дослідників, вказує на одного з інформаторів Костянтина — високопоставленого члена княжої дружини, можливо, одного з керівників конвою, що забезпечував повернення візантійського посольства з Києва до Константинополя²³.

Текст укладеного в результаті цих переговорів договору 944 р., що дійшов у складі «Повіті минулих літ», містить назви лише трьох міст Русі: Києва, Чернігова та Переяславля²⁴. Текст же дев'ятого розділу праці Костянтина, написаний сучасником описуваних подій, який мав добрих інформаторів (описано полюддя, збір данини, вивіз частини її до меж Візантії, продаж та обмін на грецькі товари), — подає нам назви семи руських міст²⁵. Всі вони — Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ та Витичів, — лежали на транс'європейському торговому шляху чи в безпосередній близькості від нього. До таких міст, якби він існував у той час, мав належати і Переяславль (8 км від р. Дніпро вгору по р. Трубіж). Але інформатор (чи інформатори) Костянтина Порфиріогенета, який добре знає як слов'янські так і варязькі назви дніпровських порогів, не знає про існування такого міста як Переяславль. Костянтин спеціально зазначає, що збір усіх моноксилів відбувається протягом двох-трьох днів у Витичеві, і далі розпочинається шлях каравану вниз по Дніпру, до першого порога²⁶. Пояснити відсутність у праці сучасника згадки найближче розташованого до Константинополя великого руського міста, третього за значенням в Русі, — складно, якщо дотримуватись точки зору про його існування в той час взагалі.

Переяславль згадується ще в деяких візантійських джерелах, наприклад, у різних списках єпархій, що підпорядковувались константинопольському патріархату. Показово, що в цих списках, як правило, він названий у повній, розгорнутий формі — Переяславль Руський²⁷. На жаль, названі списки єпархій належать до XII ст. Можливо на час заснування єпископської кафедри у Переяславлі (а опосередковано — й самого міста), — вказує місце Переяславля у таких списках. Для Візантії був характерним порядок переліку кафедр не за їх значенням чи авторитетом, а за часом їх утворення, реєстрації, як це добре видно на прикладі списків митрополій XI ст., де на 60 місці з 80 знаходиться кафедра «Росіас», під якою слід розуміти митрополію з центром у Києві²⁸. У переліку єпархій «Великої Росії» середини XII ст. Переяславль розміщений після Білгорода, Новгорода, Чернігова, Полоцька, Володимира (Волинського), але перед

Суздалем, Туровим, Каневом, Смоленськом та Галичем²⁹. Таким чином, Переяславль отримав власну єпископську кафедру не тільки після трьох давніх центрів Русі — Новгорода, Чернігова та Половицька, але й після двох новозбудованих Володимиром Святославовичем міст — Білгорода та Володимира. Центром єпархії Переяславль став, очевидно, ще на початку XI ст., можливо, цей момент фіксує в літописі згадка про побудову мурованої церкви Воздвиження Чесного Хреста Господня у 1008 р.³⁰.

Не є аргументом на користь ранньої дати виникнення міста й заголовок нездатованого «Послання про опресноки Леона митрополита Переяслава Русько-го» (грецькою мовою), який часто використовувався як свідчення перебування у Переяславлі митрополії Русі до 1037 р.³¹. Аналіз змісту цього полемічного твору не дозволяє бачити в ньому документ кінця X чи початку XI ст., що неодноразово підкреслювалось дослідниками³².

Скандинавські джерела (ісландські королівські саги) не знають такого міста як Переяславль. Взагалі в них згадуються лише п'ять значних центрів Русі — Новгород, Ладога, Сузdal, Київ та Половицьк³³.

Не трапляється назва Переяславля Руського і в західноєвропейських джерелах X—XII ст., хоча там відомі згадки, наприклад Чернігова³⁴.

Що ж стосується східних джерел, то навряд чи можна ототожнювати з Переяславлем згадуване арабськими географами місто IX ст. ас-Славію³⁵. Така локалізація цього топоніма не випливає безпосередньо з текстів джерел, а пояснюється виключно деякою співзвучністю обох назв. Однак Б. О. Рибаков, що обстоює цю гіпотезу і наводить уривки з праці Аль-Ідрісі (XII ст.), не пояснює, чому майже тотожний за назвою Преслав Великий на Дунаї названий у Ідрісі Берісклафа, а не Славія³⁶.

Проблема виникнення Переяславля Руського перебуває у тісному зв'язку з питанням походження назви міста. Мовознавець О. С. Стрижак вважав, що, втіснені болгарами з районів міст Шумен та Преслав, сіверяни принесли з собою на Дніпровське Лівобережжя топонім Переяславль і сіверянську (роменську) археологічну культуру³⁷.

У мовознавчому аспекті назва Переяславль близька до назв типу Ярославль, Ізяславль, Богуславль, Мстиславль, Гліблль та ін. Присвійний суфікс -ль начебто вказує на антропонімну основу топоніма, тобто назва має означати «місто Переяслава»³⁸. Останній, за логікою — це князь-засновник міста. Дійсно, у джерелах XII—XIII ст. засвідчено два досить близьких антропоніми: Переяслава Данилівна — дочка галицького князя Данила Романовича, та Нажир Переяславич — боярин київський, прихильник князя Ізяслава Давидовича³⁹. Але друга частина назви міста (Руський), — відома вже у візантійських церковних документах 40-х рр. XII ст., у руських же літописах уперше вживается лише під 1198 р.⁴⁰. Це свідчить про церковно-візантійське походження другої частини назви міста, яка мала виконувати роль ойконімічного розрізнювача двох чи більше однакових назв⁴¹. Зрозуміло, що йдеться не про засновані у 30—40-х рр. XII ст. на півночі Русі вихідцями з Переяславля Руського нові міста — Переяславль Новий (Залєський) та Переяславль Рязанський. Назва новоутвореної єпископської кафедри (Преслава Rosiac), включена до офіційних документів константинопольського патріархату, відрізняла її від значно давніших православних центрів — Преслава Великого та Преслава Малого (Переяславця). Очевидно, що і у Візантії, Болгарії, і на Русі всі три назви сприймались як однакові (на Русі всі п'ять назв), їх мали розрізняти другі уточнюючі частини (Великий, Малий, Руський, Новий, Рязанський). Повна тотожність перших частин назв і відповідне сприйняття їх сучасниками свідчать про явище топонімічної трансплантації. Практично ніхто з дослідників не заперечує факт перенесення у другій четверті XII ст. з території Середньої Наддніпрянщини на північні землі ойконіму Переяславль, гідроніму Трубіж та багатьох інших топонімів⁴². Це підтверджується також писемними і археологічними джерелами. Отже, марнimi були б спроби з'ясування етимології назви «Переяславль» на новому ґрунті, наприклад, на базі рязанських чи заліських антропооснов.

На нашу думку, складність проблеми походження назви «Переяславль» полягає у тому, що вона виникла не на основі місцевих, наддніпрянських реалій, а була перенесена сюди у сформованому вигляді. Дослідники відзначали можли-

вість такого переносу, враховуючи повну тотожність назв Переяславль та Преслав (східнослов'янське пере- відповідає південнослов'янському пре-)⁴³. Однак, якщо такий прямий зв'язок між цими двома топонімами й передбачався, то час перенесення назви належить, як правило, до періоду завоювання болгарами пониззя р. Дунай⁴⁴.

Очевидно, реальнішою була можливість перенесення південнослов'янського топоніму Преслав на територію Середньої Наддніпрянщини у період найтісніших русько-болгарських стосунків, коли значні групи населення з обох боків вступали у безпосередній контакт. Наявні писемні джерела дозволяють виділити два таких досить вузьких хронологічних періоди, коли характер русько-болгарських взаємин міг привести до перенесення топоніму Преслав.

Перший з них належить до 968—971 рр., тобто часу походів Святослава Ігоревича на Дунай. Інформація про ці два походи, яка є в руських та візантійських джерелах, — містить згадки двох болгарських міст: Преслава Великого та Преслава Малого. Так, сучасник Святослава, візантійський автор другої половини Х ст. Лев Диякон досить детально описав у 5, 6, 7, 8 та 9 книгах «Історії», а також в «Енкомії», події 968—971 рр. Цікаво, що Лев Диякон неодноразово згадує у контексті русько-болгарських та русько-візантійських відносин лише Преслав Великий — місцезнаряду, значний центр ремесла і торгівлі, другу столицю Болгарії (з 893 р.), розташовану на південний захід від сучасного міста Шумен⁴⁵. Руське літописання, описуючи ті ж події, називає не Преслав, а Переяславець (Малий Преслав) — місто на правому березі пониззя Дунаю, розташоване за 7 км на захід від с. Сарай та за 18 км на північний схід від м. Хиршови, повіт Констанца (Румунія)⁴⁶. Столиця Болгарії Преслав Великий у руському літописі не згадується взагалі. Така неузгодженість двох основних джерел, що розповідають про одні й ті ж події, свідчить про помилкову локалізацію місця дії військ Святослава одним з джерел. Враховуючи значно кращу поінформованість Лева Диякона як сучасника подій, наявність в обох джеренах близьких за змістом фрагментів (наприклад, нарада у Святослава, його палка промова на ній), що може бути ознакою запозичення, — е підстави вважати точнішою прив'язкою подій до Преслава Великого. На можливість запозичення вказує і, наведене вже на перших сторінках «Повісті минулих літ», посидання на «літописання грецьке», у складі якого опис названих подій міг потрапити на Русь⁴⁷. Взагалі, свідчення руського літопису про дії Святослава у Болгарії є дуже поверховими і мають явно вторинний характер. Наведені в них яскраві легендарні деталі та зовсім схематичний опис подій, вказують на бідність джерела, з якого взято ці дані. Очевидно, Святослав обрав собі столицею все ж таки Преслав Великий, який і обороняли його війська згідно з «Енкомієм» Лева Диякона⁴⁸. Після останньої програної битви під Доростолом Святослав мусив укласти мирний договір з імператором Цимісієм та повернутися в Русь. Як справедливо зазначають коментатори «Історії», укладений договір не був капітуляцією Святослава⁴⁹. Він отримав можливість вивести з собою значну кількість болгар з числа мешканців захоплених ним міст, які підтримували його у боротьбі проти Візантії, а, можливо, й «полон бесчислен», як вказано у «Повісті минулих літ». Згідно з нею, саме переяславці повідомили печенігів про повернення Святослава⁵⁰. Загибелъ самого Святослава на дніпровських порогах від рук печенігів зовсім не означала загибелі усього його війська та обозу. Приведені в Русь у 972 р. болгари й могли перенести з собою назву свого міста — колишньої столиці Болгарії, перейменованої Іоанном Цимісієм у 971 р. в Іоаннополь. Уклавши мирний (союзницький) договір з Руссю, Цимісій негайно ліквідував незалежність Болгарії, перетворив її північно-східну частину у візантійську провінцію Парістрон, і позбавив царя Бориса царських регалій. Але після смерті Цимісія у 976 р. повсталі болгари вигнали греків.

Другий хронологічний період, в якому ойконім Преслав міг бути перенесений з території Болгарії в Русь — це 985—992 рр. Він пов'язується вже з діяльністю Володимира Святославовича, першою зовнішньополітичною акцією якого руський літопис називає похід на болгар «в лодях» у 985 р.⁵¹ Цей похід, звичайно, міг бути виконанням умов союзницького договору 971 р., укладеного ще Святославом. Взагалі, у другій половині 80 — на початку 90-х рр. Візантія як ніколи потребувала військової допомоги русів як проти болгар, так і проти чис-

ленних «апостасій» — бунтів високопоставлених вельмож. Природньо, Русь стала союзником Візантії, оскільки їх інтереси значною мірою збігалися. Взяття Володимиром Херсона (Корсуня), відображене як у руських, так і візантійських джерелах, слід розглядати як захоплення міста, що відійшло від імператора Василія II. У руслі союзницьких стосунків перебувають і такі події як прийняття Руссю християнства у формі православ'я з Візантії та династичне одруження Володимира Святославовича на сестрі Василія II Анні.

Хронологія подій 985—992 рр., відома нам за руськими та візантійськими джерелами, схематично виглядає так:

986 р. — жорстока поразка Візантії від болгар поблизу м. Тралиця (сучасна Софія).

987 р. — початок «апостасій» магістра Варди Фоки.

988 р. — прийняття Руссю християнства з Візантії; одруження Володимира на сестрі Василія II Анні; будівництво Володимиром «городів» по Десні, Острі, Трубежу, Сулі та Стугні; переселення великих мас населення з різних земель у новозбудовані міста.

989 р. — активна участь руських дружин у придушенні повстання Варди Фоки; захоплення болгарами міцної фортеці Веррії (суч. Верія); початок будівництва церкви Богородиці (Десятинної).

991 р. — закладення Білгорода; важлива перемога Візантії над Болгарами, захоплення в полон царя болгар Романа.

992 р. — похід Володимира на хорватів; закладення Переяславля Руського.

Отже, характер греко-руссько-болгарських стосунків 985—992 рр. дозволяє вбачати оптимальні умови для топонімічної трансплантації (перенесення топоніму) Преслав саме в цей період. Використання захопленого в результаті походів населення для будівництва нових міст і оборонних ліній, заселення ними прикордонних земель, зон підвищеної небезпеки, — було звичним явищем у ранньому середньовіччі. Так діяли руські князі з великими полонами, набраними в сусідніх землях. За свідченням літописів, Ярослав та Мстислав Володимировичі розселили полонених ляхів — колишніх мешканців червенських міст, відповідно, на р. Рось та у чернігівські землі⁵². Ярослав також поселив виведених ним мешканців Друцька на південно-східному кордоні, на правому березі р. Сули. Аналогічно робили з руським полоном і польські князі. Таким чином, перенесення топоніму Преслав з території Болгарії з частиною населення найімовірніше могло відбутися у 985—992 рр.

На користь наведеної вище думки свідчать спостереження над плануванням обох міст — Преслава Великого та Переяславля Руського. Як відзначалось дослідниками архітектури давнього Переяславля, для нього була характерною цілісність архітектурного задуму⁵³. В цьому плані, очевидно, не є випадковістю деякі паралелі. Так, цитадель Преслава, як і дитинець Переяславля, мала двоє воріт, які в обох випадках знаходились з південного та північного боків⁵⁴. Єдині археологічно досліджені ворота Переяславля — Єпископські, — були розташовані у південно-східному куті дитинця, що збігається з розташуванням південних воріт преславської цитаделі⁵⁵. Далі, дитинець Переяславля за плануванням поділявся на дві основні частини — княжу та єпископську, які локалізуються за загадками у літописі архітектурних об'єктів, розташованих, відповідно, на княжому дворі (біля Княжих воріт) та на єпископському дворі (біля Єпископських воріт). Близька ситуація спостерігається у Преславі, — там південну частину цитаделі займав єпископський (архієпископський) комплекс, північніше знаходився царський палац. Показово, що великий архітектурний комплекс єпископської частини Преслава складався з Палацової церкви, огороженої єпископської (архієпископської) резиденції, невеликої церкви-каплички, великої бані та складної мережі водопроводів⁵⁶. Єпископська ж частина дитинця Переяславля так само мала архітектурну домінанту — собор св. Архістратига Михаїла, була оточена мурам, на її території також знаходилась маленька церква-капличка та баня (літописне «строеные банныо камено») з керамічним водопроводом. Усі ці об'єкти виявлені та досліджені під час археологічних розкопок⁵⁷.

Оскільки практично всі названі архітектурні пам'ятки дитинця Переяславля було збудовано у 80-х рр. XI ст. єпископом Єфремом, є підстави для припущення про відвідини Єфремом Преслава Великого під час перебування у Візантії,

відображеного у руському літописі. Цим же, очевидно, слід пояснювати і зведення Єфремом церкви св. Феодора Стратилата на Єпископських воротах дитинця. Річ у тім, що Феодор Стратилат традиційно вважався у Візантії заступником саме проти руських. За свідченням Лева Диакона, серед греків твердим було переконання в тому, що перелом у вирішальній битві між військами Іоанна Цимісія та Святослава під Доростолом стався виключно завдяки втручанню св. великомученика Феодора, який допоміг грекам⁵⁸.

Важливим джерелом для вирішення питання про час виникнення Переяславля Руського є матеріали археологічних досліджень. Без їх широкого використання на сучасному етапі взагалі не можна вирішувати будь-які питання історичної топографії руських міст. У переважній більшості випадків саме археологічні матеріали є тим останнім вирішальним аргументом, який дозволяє визначити час виникнення міст. Археологічними розкопками фіксується наявність культурних нашарувань багатьох руських міст у періоди, значно давніші за час їх першої згадки у писемних джерелах. Новгород-Сіверський, Галич, Путівль, Луцьк, Звенигород, Курськ та деякі інші міста потрапили на сторінки літописів досить пізно. Виявлені ж на їх територіях культурні нашарування та міські укріплення інколи на два-три століття впередеждають літописні згадки⁵⁹.

Археологічні дослідження на території Переяславщини на даний час дозволяють скласти уявлення про основні етапи історичного процесу в цьому регіоні. Одразу привертає увагу важливий факт, який значно відрізняє Переяславль від Києва, Чернігова та багатьох інших міст Русі. Перелік давніх пам'яток, виявлених у межах укріпленої частини Переяславля,— вичерпується випадковою знахідкою невеликої візантійської амфори VI ст.(?) та кількома уламками черняхівської кераміки, знайденими під час розкопок під розсунутим валом дитинця⁶⁰. Тобто, на території дитинця та «кружного міста», крім давньоруських та пізніших (козацьких) археологічних матеріалів, виявлено лише ці дві пам'ятки іншої культурно-хронологічної приналежності.

Особливий інтерес для розгляду проблеми виникнення Переяславля становлять матеріали другої половини I тис. На далеких околицях сучасного міста, в протилежних його кінцях, зафіксовано лише дві невеликі пам'ятки, що пов'язуються дослідниками з цим часом: поселення пеньківської культури на північно-східній околиці в ур. Жаданівщина та на західній околиці в ур. Сушарка⁶¹.

Наступний історичний період — це час масового заселення Переяславщини у кінці X — першій половині XIII ст. Причиною появи нового населення О. В. Сухобоков вважає активну переселенську політику київських князів, які таким способом зміцнювали південно-східні кордони держави⁶². На цьому етапі селища займають практично всі зручні для проживання місця, як правило, на чорноземних ґрунтах. Кущі поселень виявлено на річках Трубіж, Супій, Альта, Броварка, Сага, Карань, а також у заплаві р. Дніпро. Серед заплавних поселень привертає увагу виявлене у 1947 р. Дніпровською лісостеповою Лівобережною експедицією ПМК АН СРСР селище, що займало велику піщану дюну, витягнуту з півночі на південь уздовж берега р. Трубіж, поблизу його гирла⁶³. Поряд з ним, в ур. Городище (Городок), у 1959 р. було зафіксовано невелике підвищення на піщаній дюні з залишками, розмитого водою та частково зруйнованого, культурного шару давньоруського часу⁶⁴. Названі пам'ятки неодноразово обстежувались до їх затоплення водосховищем і, на думку дослідників, були залишками городища та селища-посаду літописного Устя⁶⁵. Саме цей «город» більшістю вчених розглядався як попередник Переяславля Руського. Власне, поселення в ур. Городище — це єдиний пункт, який прихильники теорії перенесення міста могли висунути на роль «старого» Переяславля, тобто Переяславля кінця IX — першої половини X ст.

Однак, на нашу думку, немає жодних підстав розглядати це досить невелике і розташоване у незручному місці поселення як третій за значенням центр Русі початку X ст. Навіть якщо припустити існування укріплень в ур. Городище, які не були виявлені там жодним з дослідників, та віднести їх виникнення до IX — початку X ст., що теж ніяк не підтверджується, то важко порівнювати назване поселення з Києвом рубежу IX—X ст., так і з Черніговом того ж часу. Його складно порівнювати навіть з розташованим на протилежному березі р. Дніпро городищами Заруб та Монастирок. Загалом, дві щорічні весняні повені

(Дніпро та Трубіж), розташування поселення на піщаній дюні,— виключають можливість існування будь-яких серйозних укріплень, які постійно б руйнувалися. Літописне Устя реально могло виконувати лише функцію нагляду чи контролю за входом на Зарубський брід з боку Лівобережжя та пересуванням нижньою течією р. Трубіж річкових суден. На більше цей пункт претендувати не міг, що й підтверджують лише дві незначні згадки його у літописі. Крім того, під час неодноразових досліджень в ур. Городище не було виявлено матеріалів, різних за початок XI ст.⁶⁶.

За нашими підрахунками на території сучасного Переяслав-Хмельницького р-ну виявлено 82 поселення кінця Х — першої половини XIII ст., з них 6 городищ та 76 селищ. У центрі цієї досить щільно заселеної сільськогосподарської округи розташувалось місто Переяславль Руський. Археологічні дослідження на його території, що проводяться з 1840 р., дозволили скласти схему розвитку містобудівної структури й визначити за археологічними матеріалами (в першу чергу — керамікою) час формування чи виникнення окремих складових частин міста. Як свідчать матеріали розкопок, формування дитинця й «кружного міста» відбувалося практично одночасно у кінці Х — на початку XI ст., хоча укріплення останнього, на думку фахівців, були зведені близько 1130—1140 рр. Керамічні матеріали, виявлені під час досліджень на передмістях Переяславля (Закієвобрамському, Заальтицькому, в ур. Луг, Оболонь та Марченкові Луки), дозволяють упевнено датувати їх формування рубежем Х — XI ст. Тобто, різниця у часі заселення дитинця, «кружного міста» та неукріплених передмість практично відсутня. Аналіз топографічної ситуації території давнього міста показує, що вже на початку XI ст. заселеною виявилась вся придатна для проживання площа навколо дитинця, включаючи низинні урочища у заплаві р. Трубіж⁶⁷.

Найдавнішою укріплою частиною Переяславля є його дитинець. Цікаво порівняти його площину з площами дитинців деяких інших міст Русі. Наприкінці Х ст. площа київського дитинця Старокиївської гори («город Володимира») становила 10 га, дитинець Чернігова у 80—90 рр. Х ст. займав площину близько 6 га. У цей же час площа дитинця Білгорода становила 12,5, Вишгорода — 7,5, Новогорода-Сіверського — 2, Володимира-Волинського — 1,5, Турова — 1, Гомія — 0,7 га. У цьому списку дитинці Білгорода та Переяславля займають провідне становище, що, звичайно, не може бути випадковістю. Це підтверджує факт їх одночасності і досить пізньої (кінець Х ст.) побудови.

За даними літописів, у Х — першій половині XI ст. засновується значна кількість нових міст, у тому числі й великих: Білгород, Василів, Володимир, Корсунь, Мінськ, Пінськ, Юр'їв. Багато з них не були пов'язані у поселенському плані зі старими племінними центрами й будувались на необжитих раніше місцях. Наприклад, з двадцяти літописних міст Чернігівської землі XI ст. лише три виникли на основі попередніх доміських поселень⁶⁸. І це в давно і досить щільно заселеному районі Русі, яким була Чернігівщина на початку XI ст.

Розглянувши відомі на даний час джерела, що несуть у собі певну інформацію стосовно походження Переяславля Руського, доходимо кількох основних висновків:

1. Археологічно не підтверджується існування міста Переяславля Руського раніше кінця Х ст.
2. Відсутні також сліди будь-яких доміських поселень IX — першої половини Х ст. на території майбутнього міста.
3. Походження назви міста, а отже і його самого, — прямо пов'язується з русько-болгарськими взаєминами останньої чверті Х ст.
4. Виникнення і швидкий розвиток Переяславля як великого міста відбувається завдяки одночасному формуванню навколо нього землеробської округи, економічним, політичним та культурним центром якої він став.
5. Заснування Переяславля здійснювалось заходами державної влади у кінці Х ст. як складова частина процесу активної колонізації регіону та укріплення південно-східних кордонів Русі.
6. Наявні на даний час джерела дозволяють визнати найбільш реальною датою заснування Переяславля Руського 992 рік.

Примітки

¹ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 6.

² Ведомость о начале города Переяславля, бывших в нем князей и архиереев, 1771 года февраля 25 дня сочиненная // ЦНБ НАН України.— ІР.— II, № 2371.— С. 1.

³ ПВЛ.— М.-Л., 1950.— Ч. 1.— С. 24, 25.

⁴ Ляскоронский В. Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.— К., 1903.— С. 128.

⁵ ЧИОНЛ.— К., 1906.— С. 24—27.

⁶ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— Полтава, 1914.— С. 32.

⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 235, 331—333.

⁸ Левшин А. И. Письма из Малороссии.— Харьков, 1816.— С. 51—53.

⁹ Максимович М. А. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье // Собрание сочинений.— К., 1877.— Т. 2.— С. 354, 355.

¹⁰ Коринный Н. Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII вв.— К., 1992.— С. 27, 28.

¹¹ Мачинский Д. А. Переяславль Южный и Переяславль Залесский // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славянской археологии.— М., 1985.— С. 134, 135.

¹² Ричка В. М. Чернігів і Переяслав в X—XII ст. // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.— Чернігів, 1993.— С. 52, 53.

¹³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 24.

¹⁴ Там же.— С. 25.

¹⁵ Там же.— С. 36.

¹⁶ Там же.— С. 188.

¹⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 18.

¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 84, 85.

¹⁹ ПВЛ.— Ч. 2.— С. 112.

²⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 83.

²¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.— М., 1963.— С. 175.

²² Роздобудько М. В., Тетеря Д. А. До питання про так зване Кааратульське городище // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.— Полтава, 1996.— С. 233, 234.

²³ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991.— С. 293 (примітки до розділу 9).

²⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 36.

²⁵ Константин Багрянородный.— Указ. соч.— С. 45—51.

²⁶ Там же.— С. 47.

²⁷ Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X—XII вв.— М., 1989.— С. 58—59.

²⁸ Щапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X—XII в. // Древнейшие государства на территории СССР, 1985.— М., 1986.— С. 59.

- ²⁹ Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII—XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР, 1980.— М., 1981.— С. 62.
- ³⁰ ПСРЛ.— Т. 9—10.— С. 69.
- ³¹ Брайчевський М. Ю. До проблеми Переяславської митрополії // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури».— Переяслав-Хмельницький, 1992.— С. 55—57.
- ³² Поппэ А. Русские митрополии константинопольской патриархии в XI ст. // ВВ.— 1968.— Т. 28.— С. 98, 99.
- ³³ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X—XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР, 1988—1989.— М., 1991.— С. 145—155.
- ³⁴ Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX—XIII вв.— М., 1979.— С. 50.
- ³⁵ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 397—418.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 179, 180.
- ³⁷ Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство.— 1973.— № 1.— С. 64—76.
- ³⁸ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— М., 1983.— С. 133—135.
- ³⁹ Махновець Л. Є. Іменно-особовий покажчик до «Літопису Руського».— К., 1990.— С. 500, 503.
- ⁴⁰ Нерознак В. П. Указ. соч.— С. 134.
- ⁴¹ Першина К. В. Про динаміку номінаційних моделей у східнослов'янській ойкономії // Питання історичної ономастики України.— К., 1994.— С. 108.
- ⁴² Нерознак В. П. Указ. соч.— С. 135.
- ⁴³ Коринний Н. Н. Указ. соч.— С. 248.
- ⁴⁴ Стрижак О. С. Вказ. праця.— С. 64—76.
- ⁴⁵ Лев Диакон. История.— М., 1988.— С. 69—73, 124—126.
- ⁴⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 47—50.
- ⁴⁷ Там же.— С. 17.
- ⁴⁸ Лев Диакон. Указ. соч.— С. 125, 126.
- ⁴⁹ Там же.— С. 213—215.
- ⁵⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 52.
- ⁵¹ Там же.— С. 59.
- ⁵² Там же.— С. 101.
- ⁵³ Трофименко Г. В. Архітектура Переяславля Південного Х — першої половини XIII ст.— Автореф. дис.... канд. архітектури.— К., 1995.— С. 14.
- ⁵⁴ Лисипов С. Крепости и защитни съоръжения на първата българска държава // Годнишник на национальния политихнически музей.— София, 1974.— Т. 34.— С. 35.
- ⁵⁵ Овчаров Д. Византийски и български крепости V—Х век.— София, 1982.— С. 100-120.
- ⁵⁶ Овчаров Д. Дворцовая церковь в Преславе и некоторые особенности болгарских раннесредневековых базилик // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 257.
- ⁵⁷ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв.— Л., 1982.— С. 32—35.
- ⁵⁸ Лев Диакон. Указ. соч.— С. 80—81.
- ⁵⁹ Толочко П. П. Указ. соч.— С. 70.

⁶⁰ Юра Р. А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции Института археологии АН УССР в 1961 г. // НА ІА НАНУ.— 1961/13.— С. 8, 9.

⁶¹ Бузян Г. М., Буйлук М. М., Товкало М. Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р. // НА ІА НАНУ.— 1989/84.— С. 8, 9.

⁶² Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 71.

⁶³ Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа.— М.—Л., 1961.— С. 339.

⁶⁴ Телегин Д. Я. Отчет о командировке в устье р. Трубеж в марте 1959 г. // НА ІА НАНУ.— 1959/37.— С. 6.

⁶⁵ Кучера М. П. До питання про древньоруське місто Устя на р. Трубіж // Археологія.— 1968.— Вып. 21.— С. 244—249.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Колибенюк О. В. Археологічні дослідження на південно-східній околиці Переяслава // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури».— Переяслав-Хмельницький, 1994.— С. 17, 18.

⁶⁸ Голочко П. П. Указ. соч.— С. 67.

A. V. Колибенюк

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУССКОГО

В статье рассматривается проблема происхождения одного из самых значительных центров Руси — Переяславля Русского. На основе анализа письменных и археологических источников автор пришел к выводу о неправомочности отнесения возникновения города к IX — первой половине X в. Известные на данный момент материалы подтверждают правильность летописной даты основания города — 992 год. Происхождение названия и самого города прямо связывается с русско-болгарскими взаимоотношениями последней четверти X в. Археологически не подтверждается явление переноса города из устья р. Трубеж (летописное Устье) на новое место. Основание Переяславля производилось усилиями государственной власти в конце X в. как составная часть процесса активной колонизации региона и укрепления юго-восточных рубежей Руси. Быстрое развитие Переяславля происходило благодаря формированию вокруг него земледельческой округи: экономическим, политическим и культурным центром которой он стал.

A. V. Kolybenko

ON THE ORIGIN OF PEREYASLAV RUSSKY

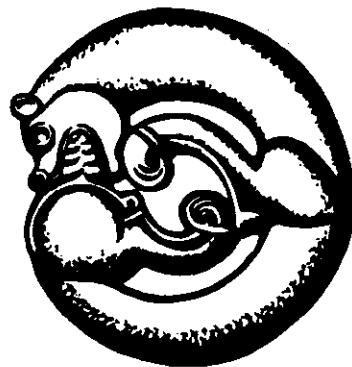
The paper focuses on the problem of the origin of Pereyaslav Russky, one of the most significant centers of Ancient Rus'. Relying on the analysis of written and archaeological sources the author argues the true date of the town's foundation. In his opinion, it is incompetent to attribute the foundation to 9th and the first half of 10th century. Analysis of available materials shows that 992 (the year mentioned in the chronicle) is true date of the town's foundation. The origin of both the name of the town and the town itself is associated with Rus' and Bulgarian relations in the last quarter of 10th century. The idea on that the town was moved from the mouth of Trubizh River (Ustie in the chronicle) to the new location is not confirmed by archaeological data. Pereyaslav was founded due to the efforts of the state authorities at the end of 10th century in the course of intensive colonization of the region and strengthening of southeast borders of Rus'. The process of formation of its rural neighborhood accelerated the growth of Pereyaslav, so that the town soon became economic, political and cultural center of the rural neighborhood.

Одержано 11.08.97

«Археологія», № 1, 1999 р.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПОСЕЛЕННЯ РЕПІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Л. А. Спіцина

Статтю присвячено матеріалам з поселень репінської культури на Східній Україні. Узагальнення поступово зростаючої джерельної бази репінської культури сприятиме адекватному відображенням історичних процесів енеоліту — ранньої бронзи.

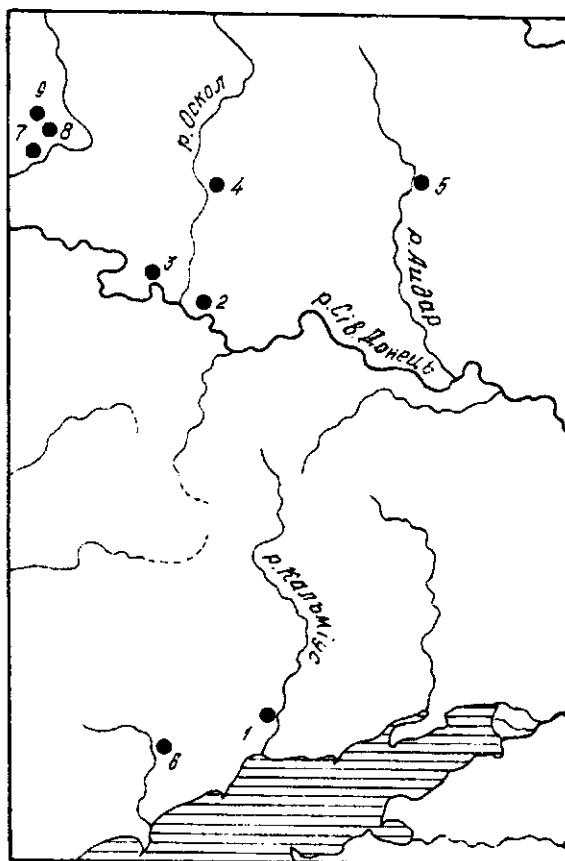

Рис. 1. Кarta розташування поселень репінської культури на Україні: 1 — Роздольне; 2 — Усове Озеро; 3 — Ізюм; 4 — Олександрія; 5 — Підгорівка; 6 — Українка; 7 — Світличне; 8 — Велика Тополяха; 9 — Сердюково.

Яскравість керамічного матеріалу сприяє популярності репінських пам'яток серед дослідників енеоліту — ранньої бронзи. І. В. Синицин вважав їх власно ямними¹. В. М. Даниленко розглядав їх у межах репінсько-рогочицької фази формування ямної культурно-історичної спільноти². І. Ф. Ковальова та З. П. Маріна виділяють ці пам'ятки в окремий тип³. А. Т. Синюк відносив їх до окремої групи⁴, та згодом дійшов висновку про доцільність їх об'єднання в окрему культуру⁵. Подібної точки зору дотримуються також І. Б. Васильєв⁶ та В. О. Трифонов⁷.

Підстави, на яких ґрунтуються висновки А. Т. Синюка, здаються нам досить переконливими. Цей дослідник датує початок складання репінської культури кінцем IV — початком III тис. до н. е., а з середини III тис. до н. е., на його думку, репінські матеріали набувають пізнього вигляду. В. М. Даниленко відносив пам'ятки цієї культури до середини — третьої чверті III тис. до н. е. В. О. Трифонов, пропонуючи

періодизацію культур Північного Кавказу в системі абсолютних датувань, виділених з урахуванням хронологічних меж між основними блоками культур в Європі, на Близькому Сході та Кавказі, наводить нове, каліброване датування репінської культури. На його думку, на Середньому Дону репінська культура з'являється за 3800 років до н. е., на Волзі — за 3600 років до н. е., а на Дніпрі — за 3300 років до н. е. Її на зміну на межі III—IV тис. до н. е. приходить ямна культура. За схемою синхронізації культур мідного віку — ранньої бронзи, запропонованою Н. Б. Бурдо та М. Ю. Відейком, також по каліброваним датам, існування репінської культури датується другою половиною IV тис. до н. е.⁸.

Зважаючи на певну зацікавленість репінською культурою, як культурою, яка передує ямній, накопичення та упорядкування репінських матеріалів буде сприяти адекватному відображенням історичних процесів, що відбувались за часів пізнього енеоліту — ранньої бронзи в степовій смузі Східної Європи.

Сьогодні пам'ятки, що лишили носії репінської культури, відомі в межиріччі Дніпра та Волги. Іноді вони трапляються навіть на Верхній та Середній Десні⁹. Так сталося, що східний регіон цього ареалу досліджений набагато краще на відміну від західного. Проте, виявлена на сході України, певна кількість репінських пам'яток зростає (рис. 1).

Уперше на території України ці матеріали було знайдено й досліджено С. М. Одинцовою в 1948 р. на поселенні Ізюм 5 (рис. 2; 3, 5), розташованому на р. Сіверський Донець в Ізюмському р-ні Харківської обл. Тут було виявлено уламки від трьох горщиків. Один з них мав заокруглений зріз вінець, у другого він був прямим, а у третього — косо зрізаним. Горло одного з горщиків мало жолобок. Усі три фрагменти містили орнамент на зрізі. Співвідношення діаметра вінця до діаметра тулуба простежується на двох горщиках. В одному випадку діаметр вінця більший за діаметр тулуба, у другому — навпаки. Обидва горщики оздоблені «перлинками». У першому під «перлинками» розташовується гребінцевий штамп, а на другому він утворює ялинку, що знаходитьться між «перлинками» та вінцями. Під «перлинками» розміщено вертикальні ряди заокруглених наколів. На третьому фрагменті наколи поєднуються з гребінцевим штампом та ямками. На тулубі, віддаленому від горла прокресленою лінією, нанесено наколи.

На поселенні Олександрія, розташованому на р. Оскол в Куп'янському р-ні Харківської обл., що досліджувалось Д. Я. Телегіним в 1956—1957 рр., знайдено фрагменти від шести репінських горщиків (рис. 3). Вінци двох з них мають

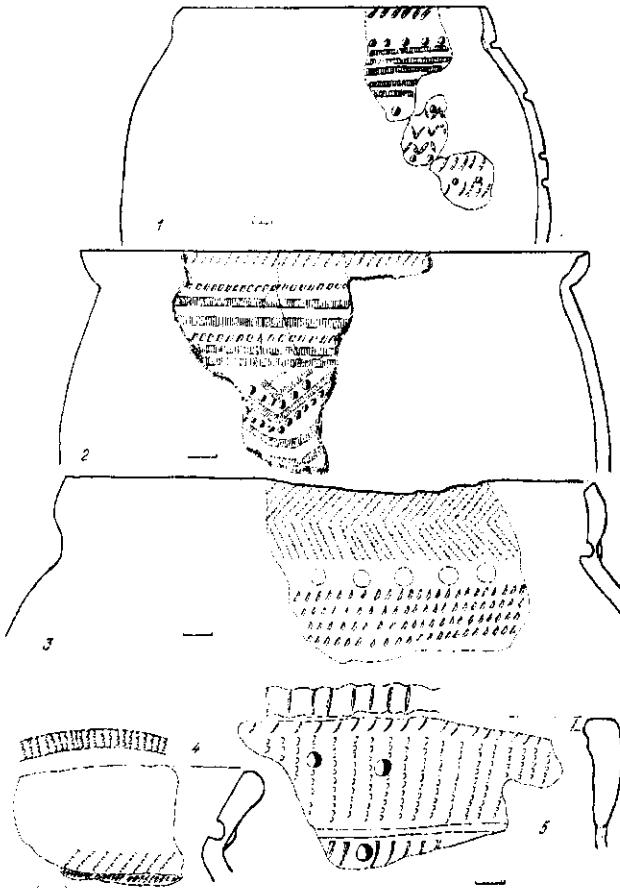

Рис. 2. Репінська кераміка з поселень: 1 — Підгорівка; 2 — Усово Озеро; 3—5 — Ізюм.

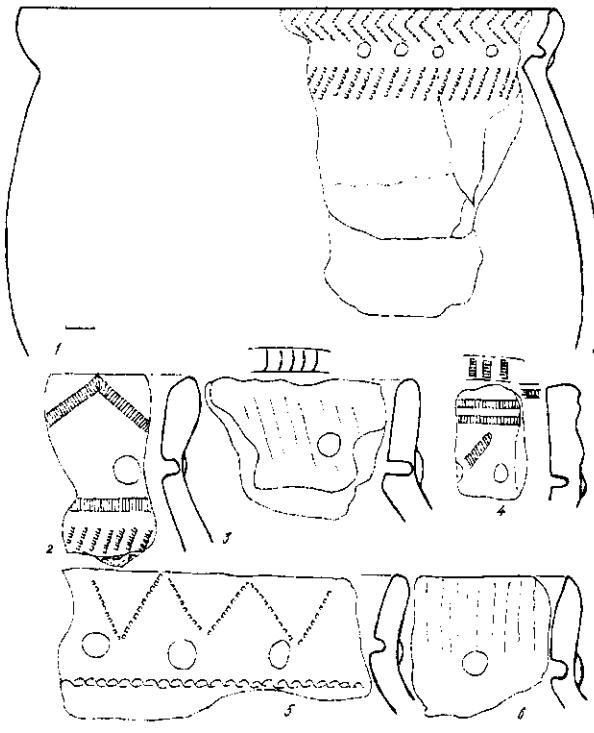

Рис. 3. Репінська кераміка з поселення Олександрія.

почалося з розвідок В. М. Гладиліна і було продовжене 1984 р. Ю. Т. Гуріним. Саме під час останнього дослідження було знайдено репінський горщик (рис. 2, 1), вінця якого мали прямий зріз, а горло було жолобчастим за формою. Діаметр вінця менший за діаметр тулуба. Під самим краєм вінця оздоблені горизонтальним рядом гусенички. На шийці та тулубі містилися лінії ямок, які межували з рядами перевитої мотузки, гребінцевого зигзагу та косих коротких гребінцевих відбитків.

Один горщик репінської культури (рис. 2, 2) було знайдено на поселенні Усова Озеро, на р. Сіверський Донець поблизу селища Ямпіль Краснолиманського р-ну Донецької обл., яке обстежувалось в 1975—1977 рр. С. С. Березанською. Дослідниця відносить його до абашевської культури¹⁰. Вінця цього горщика мають внутрішній зріз, на горлі є жолобок. Діаметр вінця поступається діаметру тулуба. Верхній край вінця оздоблено гребінцевим штампом. На межі горла та тулуба знаходиться ряд наколів прямокутної форми. Верхню частину тулуба оздоблено смугами перевитої мотузки, під якими розташовано зигзагоподібні лінії з ямок та перевитої мотузки.

Багатошарове поселення Роздольне, що на р. Кальміус Старобишівського р-ну Донецької обл., у 1964—1965 рр. досліджувалось О. Г. Щапошниковою, в 1991 р. Н. С. Котовою, в 1998 р. В. Н. Горбовим, А. Н. Усачуком та Н. С. Котовою. На пам'ятці знайдено фрагменти від трьох репінських горщиків (рис. 4, 1—7). Вінця двох з них мають рівний зріз, на горлі є жолобок. Зріз третього — заокругленої форми. Співвідношення діаметра тулуба та вінця можна простежити на двох фрагментах, в обох випадках діаметр вінця поступається діаметру тулуба. Два горщики оздоблені відбитком мотузки. Крім нього, на одному з горщиків присутні зашипи та ямки. Третій горщик орнаментовано відбитками гребінцевого штампа.

Нове поселення репінської культури було відкрите Н. С. Котовою та автором в 1996 р. неподалік від селища Українка Володарського р-ну Донецької обл. Воно розташоване на правому березі р. Каратиш при злитті з нею маленької притоки. Під час розвідок було виявлено чітко зазначений культурний шар із за-

внутрішній зріз, у трьох вони заокруглені, у одного з вінців зріз дещо загострений догори. Простежити співвідношення діаметра вінця до діаметра тулуба можна на п'яти фрагментах. У всіх випадках діаметр вінця поступається діаметру тулуба. Два фрагменти мають орнаментований зріз. Усі горщики оздоблено «перлинками». На двох фрагментах присутні лише вони. На одному їх доповнює гребінцевий штамп, ще на одному — вони поєднуються з перевитим мотузком. На інших двох, крім «перлинок» та гребінцевого штампу, присутні, в одному випадку, перевитий мотузок, в другому — звичайний мотузок.

Дослідження поселення Підгорівка, що на р. Айдар в Старобільському р-ні Луганської обл.,

лишками кісток тварин та нечисленною керамікою. Крім неорнаментованих стінок горщиків із домішкою черепашки, знайдено два виразні фрагменти рєпінської кераміки: уламки вінець та стінки (рис. 4, 8—9). Вінця оздоблені «перлинками», а стінка орнаментована насічками.

Рєпінські матеріали знайдено також на поселеннях Світличне, Велика Тополяха, Сердюково. Вони досліджувались Є. В. Пузаковим в 60—70-х рр. на Сіверському Донці. Складні житлові комплекси цих поселень заслуговують окремого розгляду¹¹.

Запропоновані в статті матеріали, доповнюючи поодинокі рєпінські джерела поховального характеру, сприяють поширенню уявлення про існування рєпінської культури на Україні.

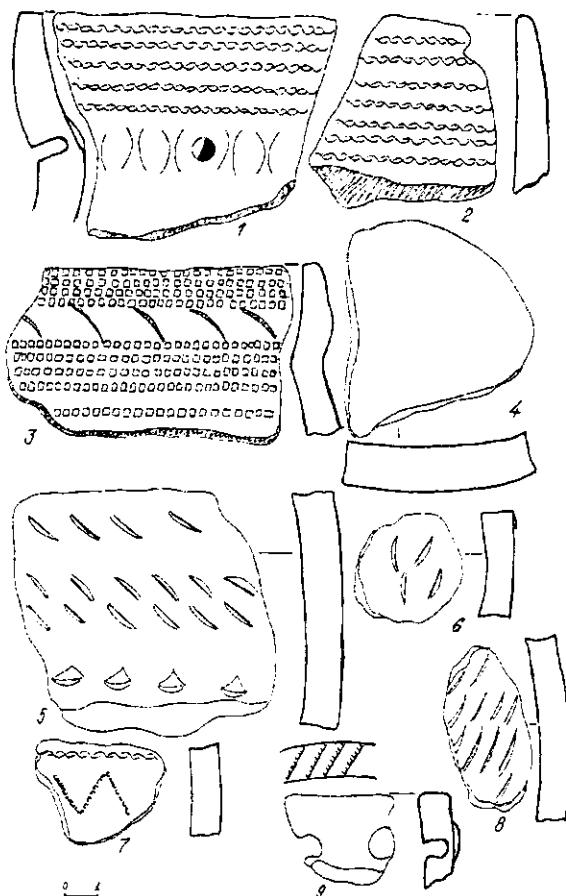

Рис. 4. Рєпінська кераміка з поселень: 1—7 — Роздольне; 8, 9 — Українка.

Примітки

¹ Синицын И. В. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связи с Приднепровьем // КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.

² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.

³ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Раннеямные погребения «рєпинского» типа в курганах степного левобережья Днепра // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск, 1976.

⁴ Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1971.— С. 18.

⁵ Синюк А. Т. Рєпинская культура эпохи энеолита-бронзы в бассейне Дона // СА.— 1980.— № 4.

⁶ Васильев И. Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы.— Куйбышев, 1980.— С. 27—52.

⁷ Трифонов В. А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита-бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э.— СПб., 1996.— С. 43—49.

⁸ Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи датування хронології Трипілля-Кукутені // Археология.— 1998.— № 2.— С. 17—29.

⁹ Смирнов А. С. Неолит Верхней и Средней Десны.— М., 1991.

¹⁰ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.

¹¹ Пузаков Е. В. Раскопки энеолитических поселений на Северском Донце // Археологические открытия 1971 г.— М., 1972.— С. 316, 317.

Л. А. Спиціна

ПОСЕЛЕНИЯ РЕПИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ВОСТОКЕ УКРАИНЫ

В настоящее время на территории Восточной Европы известны единичные памятники репинской энеолитической культуры, выделенной А. Т. Синюком. Изучение архивных материалов, коллекций и новые полевые исследования показали, что на территории Восточной Украины раскопаны девять поселений репинской культуры. В статье предлагается описание керамики, найденной на этих памятниках.

L. A. Spitsyna

SETTLEMENTS OF RYEPINSKAYA CULTURE IN EAST UKRAINE

Nowaday in territory of East Europe the individual monuments of Ryepinskaya Eneolithic culture allocated by A. T. Sinyuk are known. Study of archival materials, collections and the new field researches have shown, that in territory of East Ukraine nine settlements of Ryepinskaya culture are dug out. In the article the description of ceramics found on these monuments is offered.

Одержано 28.10.98

КОМПЛЕКС ПІЗЬОЕЛЛІНІСТИЧНИХ АМФОР З ОЛЬВІЇ

Н. О. Лейпунська

Публікується комплекс амфорної кераміки з одного з підвалів на ділянці НГС в Ольвії, до якого входили досить рідкісні для Північного Причорномор'я форми греко-італійських та пунійських амфор.

1989 р. на ділянці НГС в Ольвії відкрито житловий будинок НГС-6, розташований на розі Південної вулиці та Верхнього провулка (західна частина ділянки). В одному з його підвалів (№ 253) виявлено комплекс різноманітної кераміки, складовою частиною якого були кілька цікавих екземплярів елліністичних амфор, що публікуються. Будинок був зруйнований не пізніше кінця — середини II ст. до н. е., можливо під час пожежі, заповнення приміщення та, зокрема, підвальну № 253, були перекриті завалом із залишків обгорілих сирцевих стін будинку. Підвал, збудований не пізніше початку III ст. до н. е., очевидно, вже в кінці століття був перебудований — зведені додаткову південну стіну, що зменшило площу приміщення. На рівні підлоги цього будівельного періоду, в центрі підвальну, було влаштовано прямокутну в плані яму, обкладену каміння, у запов-

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, 1999

ненні якої знайдено частково фрагментовану амфору (О-89-НГС-989). Біля неї в долівку було впущено нижню частину розбитого в давнину піфоса з вирівняним краєм, скріпленим свинцевими скобами. У південно-західному кутку підвала, упритул до південної стіни стояли *in situ* дві амфори (О-89-НГС-639, 640). Крім того, фрагменти елліністичних амфор різних центрів становили значну частину матеріалів заповнення.

Серед усіх зразків амфор з комплексу слід виділити досить рідкісні для Ольвії (хоч і вже відомі) греко-італійські та надзвичайно рідкісні — пунійські амфори.

Греко-італійські амфори

Як зазначалося вище, дві амфори стояли *in situ* вертикально біля стіни підвала, дещо впущеними в долівку приміщення пізнього будівельного періоду. Нижче наводимо опис амфор.

О-89-НГС-639 (рис. 1, 1; 3, 1). Вінця — високі (4,4 см), відігнуті донизу, в розрізі наближаються до рівнобічного трикутника, зовнішня твірна опускається від верху трикутника назовні під гострим кутом. Підсічка широка (близько 0,8 см), майже горизонтальна.

Шийка — висока, починаючи від місця прикріplення ручок плавно розширяється вгору і до плічок. У плані — коло.

Ручки розміщені під вінцями, відходять від шийки майже під прямим кутом і так само опускаються на плечі по центру, дещо наближаючись до шийки в нижній частині. У розрізі еліпсоподібні, з невеликою різницею в осіх.

Корпус — плічка скошені, обмежені жолобком. Верхня частина корпусу (две третини висоти) — циліндрична, нижня — округла, із плавним переходом до ніжки. Місце розміщення максимального діаметру не виділене.

Ніжка — коротка, циліндрична, з неглибокою (1 см) ямкою в підошві. Твірна має округлий характер. Придонна частина досить тонка, завтовшки близько 3 см.

Глина — рожево-бежева, добре відмулена, густа.

Поверхня — рожеве покриття.

Збереженість — відбито частину вінець, одну ручку, частину ніжки.

Метричні дані¹ — Н — 83, Н₁ — 80, Н₂ — 28,4, Н₃ — 6,2, Н₄ — 49,2, Н₅ — 3,2, Н₆ — 4,4, Д — 32,4, Д₁ — 18,8, Д₂ — 19,6, Д₃ — 2,5, Д₄ — 5,2 см. Показники пропорцій — Н:Д=2,6; (Н₂+Н₃):Н₄=0,7.

Як видно з опису, амфора має виразні ознаки, зокрема високі вінця та шийку, за якими її можна віднести до великої групи середземноморських, які звуться греко-італійськими². Ці амфори вироблялись у надзвичайно широкому регіоні — від берегів Іспанії до Італії та Сицилії³. Для визначення амфори, що публікується, слід звернутися до деяких типів родоської тарі, які наближаються до греко-італійських. На користь такої паралелі свідчить характер глини ольвійської амфори, ідентичної до глини родоських амфор. Одна з таких амфор середини III ст. до н. е., яка походить з о. Родос, була опублікована В. Грейс⁴. Однак ольвійська амфора відрізняється. У неї дещо звужуються плічка, корпус наближається до ціліндричної форми, заокруглюючись тільки в нижній частині, при цьому близьке співвідношення висот верхньої та нижньої частин посудини створює враження важкості і, якоюсь мірою, диспропорції. Відрізняється і ніжка — у амфори з о. Родос вона має додатковий валик у верхній частині стовбура. Загальний вигляд амфори більше наближається до греко-італійських амфор типів «с» і «е» за Е. Will⁵. Але тут помітні певні відмінності — останні більш витягнуті, їхні ручки щільніше притиснуті в нижній частині. Здається можливим припустити, що ольвійська амфора є дальшим розвитком амфори 23 за В. Грейс⁶ і може датуватись пізнішим часом — можливо, II ст. до н. е., як і амфори типів «с» та «е» за Е. Will⁷.

О-89-НГС-640 (рис. 1, 2; 3, 2). Вінця — високі (3,2 см), у розрізі наближаються до трикутника. Зовнішня твірна скошена від верху трикутника вниз-назовні під гострим кутом. Нижній край вінець дещо виступає. Підсічка горизонтальна.

Шийка — висока, циліндрична, дещо розширяється до вінець і плічок. У плані — коло.

Ручки — в перерізі еліпсоподібні. У верхній частині прикріпліні під вінцями, тут вони плавно вигнуті, в нижній частині наближені до шийки і прикріплені в місці змикання шийки та плічок (S-подібні).

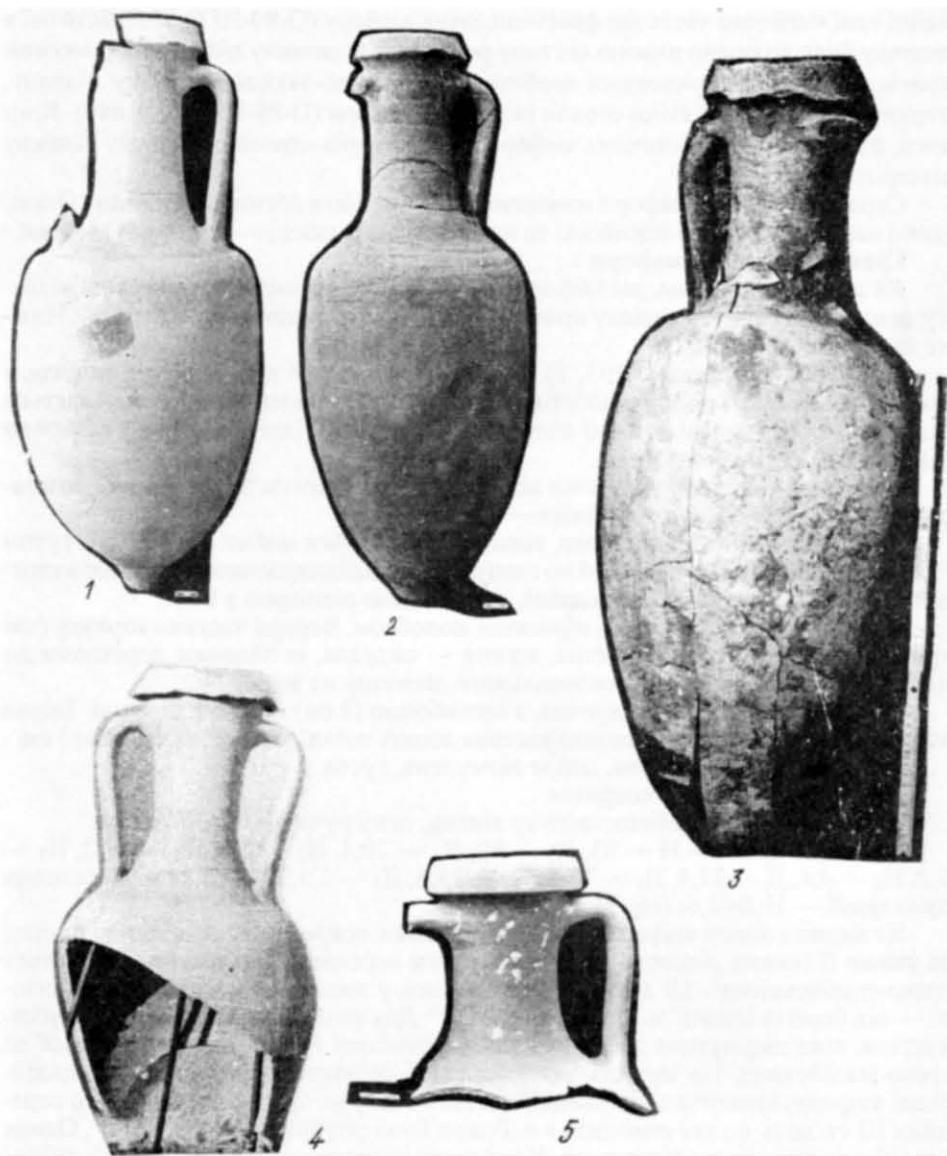

Рис. 1. Греко-італійські амфори з Ольвії: 1, 2 — амфори із заповнення підвалу № 253 О-89-НГС-639, 640; 3 — амфора з розкопок 1949 р.; 4 — амфора з Ольвії без шифру; 5 — шийка амфори О-89-НГС-486а.

Корпус — видовжений, плавно-конусоподібний. Плічка похилі, неширокі, розміщення максимального діаметру практично не виділене.

Ніжку відбито. Придонна частина тонка, 2—2,5 см.

Глина — іржаво-коричневого кольору, груба, пористо-шарувата, з домішками білого і чорного кольору, піску, кварцу, блискіток слюди, вапняку.

Поверхня — шорстка. Помітні сліди роботи гончарного круга у вигляді слабо накреслених жолобків, особливо по горлу і верхній частині корпусу.

Збереженість — склесні шийка та корпус, відсутні ручка та ніжка.

Метричні дані: Н — 79, Н₁ — 78, Н₂ — 24, Н₃ — 6,4, Н₄ — 48,8, Н₃₊₄=56, Д — 28,8, Д₁ — 14, Д₂ — 14,8, Д₃ — 2,5, Д₄ — 6,4 см (по відбитій частині). Показники пропорцій: (Н₂+Н₃):Н₄=0,6; Н:Д=2,9.

За всім набором морфологічних ознак та характером глини амфора належить до групи греко-італійських амфор Form e за E. Will⁸, припустимо виготовлених в Іспанії у II ст. до н. е., головним чином, у першій його половині⁹.

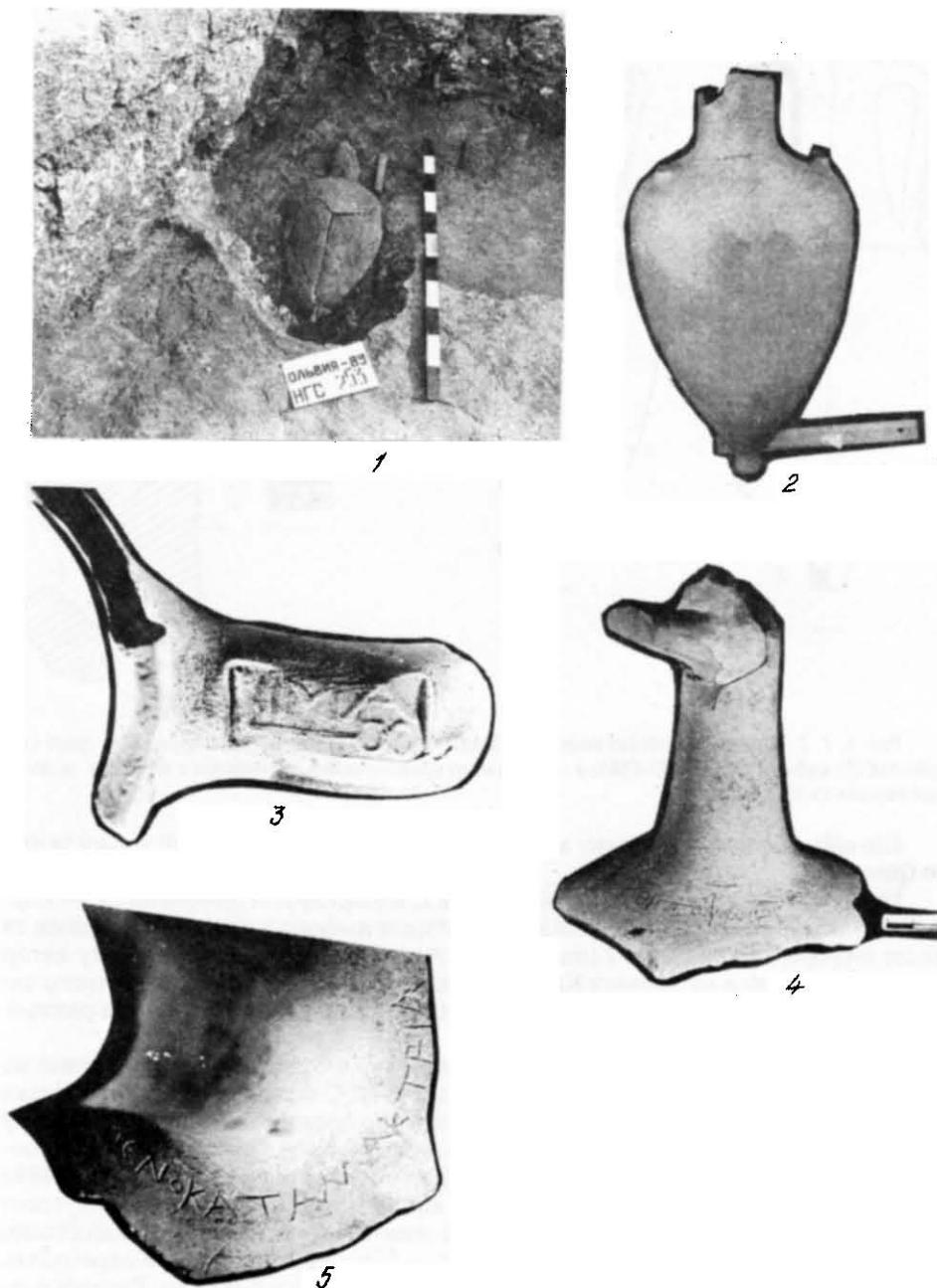

Рис. 2. Родоські амфори та лягінос: 1, 2 — амфори з заповнення підвала № 253 О-89-НГС-639, 790; 3 — клеймо Імаса О-89-НГС-982; 4, 5 — родоський лягінос О-89-НГС-645.

Амфори так званої греко-італійської групи вже були відомі в Ольвії, однак, вони були репрезентовані, головним чином, фрагментами вінець, у кращому випадку — шийок. Цілі екземпляри відсутні, за винятком знахідки амфори у заповненні великої цистерни на агорі, засипаної у другій половині II ст. до н. е. (значені 1949 р.). Амфора відома тільки за фотографією (рис. 1, 3), не згадується вона і в публікації комплексу цистерни¹⁰. Швидше за все, вона належить до тієї ж Form e, що й амфора О-89-НГС-640. У неї така ж витягнута шийка й округло-конусоподібний корпус, високі вінци, що розширяються донизу, характерний жолобок у місці з'єднання шийки та корпусу, притиснуті в нижній частині (S-подібні) ручки.

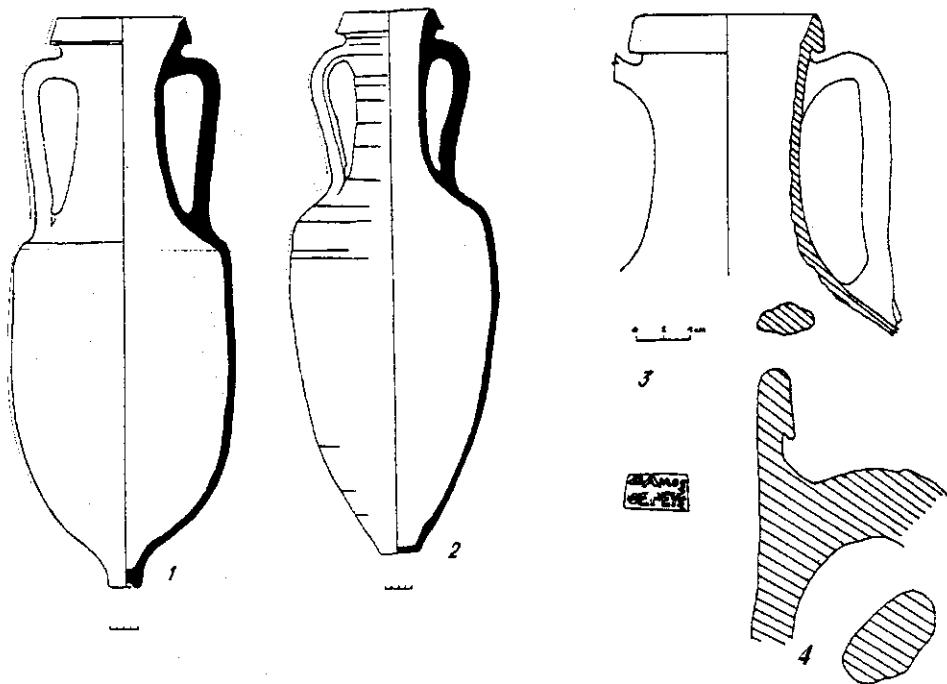

Рис. 3. 1, 2 — греко-італійські амфори з Ольвії О-89-НГС-639, 640; 3 — фрагмент греко-італійської (?) амфори О-89-НГС-486а; 4 — фрагмент греко-італійської амфори з клеймом, родоський варіант О-89-НГС-3.

Ще один великий фрагмент аналогічної амфори також відомий тільки за фото (рис. 1, 4).

На поселенні ольвійської хори Козирка 2, в шарі другої половини IV — першої половини III ст. до н. е., знайдено фрагмент амфори з високими вінцями та вінця амфори типу Солоха I (*mushroom*). Аналогію першому фрагменту автор публікації вбачає в матеріалах Казанлицької гробниці ранньоелліністичного часу¹¹. Видається можливим віднести його до типу птолемейських амфор раннього варіанту середини III ст. до н. е.¹².

Знахідки фрагментів греко-італійських амфор в Ольвії донині практично не фіксувались. Тільки за останні роки на ділянці НГС пощастило виявити кілька варіантів вінець таких амфор. До того, коли буде проведено їхню досить повну систематизацію, хотілося б звернути увагу лише на деякі з них. Так, до групи посуду з коричневої важкої глини належить фрагментована шийка О-89-НГС-486а (рис. 1, 5, 3, 3). Вона має потовщені високі вінця, трикутні у перерізі, з округлою зовнішньою твірною та горизонтальною нижньою, заглибленою підсічкою. Шийка дещо нижча від вже описаних — H_2 — близько 20 см, плавно переходить у похилі плічка. Тут закріплені нижні частини ручок. $D_1=D_2=13$ см. Ручки в розрізі еліпсоподібні, з невеликим загладженим поздовжнім виступом по зовнішній частині. Судячи за переходом від шийки до плічок та розміщенням ручок, корпус не міг бути дуже широким, очевидно, він мав ті самі пропорції, що і корпус амфор Form c, e. Можливо ця шийка, як і амфора № 640, іспанського походження і датується II ст. до н. е.

Ще один екземпляр високих вінців належить до родоського варіанту греко-італійських амфор — О-89-НГС-3 (рис. 3, 4). Це фрагмент підпрямокутних у перерізі вінець висотою 2,5 см з підсічкою та частина ручки, у верхній частині якої збереглося клеймо ΔΑΜΟΣ//ΘΕΝΕΥΣ. Воно аналогічне до клейма Деметрія на родоській амфорі з високими вінцями¹³, датованого серединою III ст. до н. е.

Крім того, було проведено попередню класифікацію високих відігнутих вінців за суто формальними ознаками. Серед екземплярів, виявлених при розкопках пізньоелліністичних шарів ділянки НГС в Ольвії, виділяються такі модифікації.

1 — трикутні у перерізі, які значно — на 1,5—2,0 см — відстають від шийки (рис. 4а).

2 — трикутні у перерізі, наближаються до прямокутного трикутника, в якому зовнішня твірна відповідає гіпотенузі (рис. 4б).

3 — вертикальні вінця з заокругленим верхнім краєм та ввігнутою підсічкою (рис. 4в).

4 — трикутні у перерізі, з горизонтальною підсічкою (рис. 4г).

5 — із закругленою верхньою твірною та невиразно скошеною округлою нижньою твірною, рівною широкою підсічкою (рис. 4д).

6 — еліпсоподібні у перерізі, звужуються до верхнього краю та округло розширяються в центральній частині, з вузькою нижньою твірною, невеликою підсічкою (рис. 4е).

7 — практично незділені вінця, оформлені лише у вигляді округлої верхньої частини та виділеним краєм по шийці. Аналогічна форма на цілих амфорах поки не траплялась (рис. 4ж).

Ця класифікація дає лише попередню картину форм вінець греко-італійських амфор, але вона може бути корисною при подальшій роботі над цією категорією матеріалів.

Пунійські амфори

У комплексі заповнення підвального № 253 практично вперше в Ольвії було виявлено та ідентифіковано надзвичайно рідкісні для Ольвії амфори північно-африканського походження.

О-89-НГС-642 (рис. 5, 1). Вінця — великоподібні масивні, завдяки розширеному устю створюється враження відігнутості. Твірна у верхній частині майже горизонтальна, дещо опукла, у зовнішній — округла, в нижній — рівна горизонтальна.

Шийка — дуже коротка, сильно розширюється до устя та плавно переходить у плічка. У плані — коло. На висоті 1,5—2,0 см від краю вінець — загострений валик.

Ручки — майже округлі у перерізі з недбало виконаними поздовжніми жолобками, короткі (висота близько 12 см). Розміщені вертикально у верхній частині корпусу, під плічками.

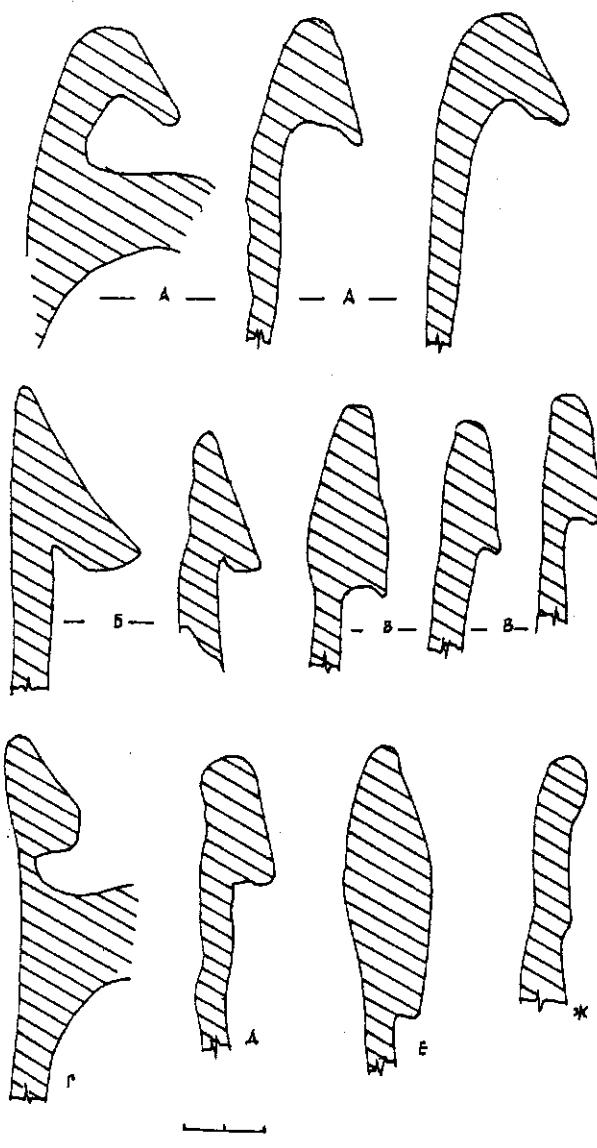

Рис. 4. Класифікація високих відігнутих вінець амфор.

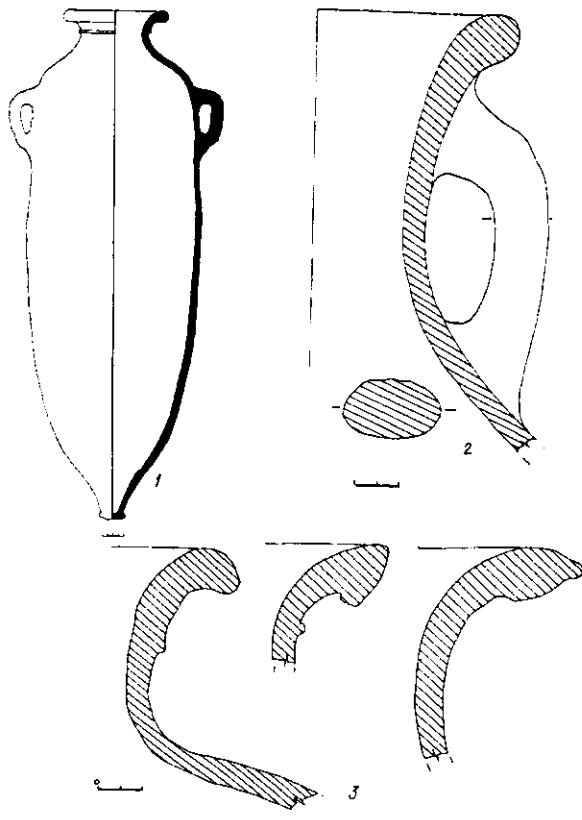

Рис. 5. Пунійські амфори з Ольвії: 1 — амфора О-89-НГС-642; 2, 3 — фрагменти вінець.

Фрагменти таких амфор уже знаходили в Ольвії, однак з огляду на ряд особливостей форми, їх не співвідносили з керамічною тарою. Так, оскільки ручки пунійських амфор прикріплювались вертикально на корпусі, на відміну від звичайного їх розміщення між шийкою та плічками, такі фрагменти (ручка на стінці) приймалися за частини великих керамічних покришок (О-75-ЮЗА-164, О-90-НГС-384 та ін.). Вінця від аналогічних амфор раніше приймалися за шийки гідрій, підставки тощо. Їх знайдено на ділянці АГД (О-92-АГД-135) та інших ділянках Ольвії (О-93-НГС-923, О-74-ЮЗА-403)¹⁴ (рис. 5, 2, 3). Усі фрагменти вінець виготовлено із схожого матеріалу. Так, вінця О-93-НГС-923 виконано з червонуватої шорсткуватої глини, поверхню вкрито жовтувато-сірим ангобом, вінця О-75-ЮЗА-403 — з темнішої червоної глини, ангоб нерівний, сірувато-жовтуватий. Зовнішня поверхня загладжена нерівномірними смугами, можливо, жмутом трави.

Ще один фрагмент вінець теж, можливо, належить до аналогічної амфори, однак ручку тут розміщено між шийкою та плічками (О-67-625). Вінця мають характерну валикоподібну відігнуту форму, ручка масивна, коротка, овальна в перерізі. Зроблені з сірувато-жовтуватої глини, схожої з матеріалом фрагментів, описаних вище.

За всіма ознаками, амфора, знайдена на ділянці НГС, — це пунійська амфора, швидше за все, II ст. до н. е.¹⁵. Ці амфори є надзвичайно рідкісною знахідкою у Північному Причорномор'ї і в публікаціях не відзначені. Єдиний відомий екземпляр пунійської амфори походить з Єлісаветівського городища на Нижньому Дону, де він датується IV ст. до н. е.¹⁶. Ольвійська амфора дуже близька до дещо меншого екземпляру з печі у Піцци-Пантанелло (Метапонт, Італія), розміри якого — Н — 67, Д — 22, Д₁ — 16,3 см. Тут же, у керамічній майстерні, де

Корпус — видовжений, майже циліндричний, невиразно округлий при переході до ніжки, близький до типу «морква» («сагот» за англомовною термінологією). Плічка плавно переходить до шийки, слабо виражені.

Ніжка — без стовбура. Має вигляд валика, що виступає навколо донної частини амфори. Підошва рівна, тонка, товщина донної частини — близько 2 см.

Глина — шарувато-пориста, рожево-сіруватата. Домішки великі, білі (валняк?).

Поверхня — шорсткувата, вкрита рожево-зеленуватим ангобом, що легко відлущується.

Збереженість — у фрагментах, склеєна.

Метричні дані: Н — 94, Н₁ — 92, Н₂ — 4,8, Н₃ — близько 8, Н₄ — 86,4, Н₅ — 1,6, Д — 30,8, Д₁ — 15,2 (без товщини вінця), Д₂ — 13,2, Д₃ — 2,5, Д₄ — 5,6 см. Показники пропорцій — Н:Д=0,3, (Н₂+Н₃):Н₄=0,14.

виготовлялись черепиця, проста кераміка, сіроглинняний посуд, було знайдено і клеймовані амфори греко-італійської групи. Усього тут було не менш як 83 амфори. Керамічна майстерня функціонувала протягом 150—50 рр. до н.е.¹⁷. Таке датування дозволяє віднести амфору з ділянки НГС до II ст. до н. е.

Родоські амфори та лягіноси

Родоські амфори (виключаючи описану вище амфору греко-італійської групи) представлено трьома археологічно цілими посудинами, одним клеймом і кількома фрагментами вінець та ніжок (останні зафіковані тільки у польовій документації). Крім амфор тут же знайдено два родоських лягіноси. Оскільки вони швидше за все виготовлялись в амфорних майстернях, клеймилися аналогічно амфорам, видається доцільним навести тут опис і цих посудин.

Амфори

О-89-НГС-638. Вінця — відсутні.

Шийка — циліндрична, переход до плічок чітко виділений.

Ручки — еліпсоподібні, рівні.

Корпус — видовжений, з виділеними високими майже горизонтальними плічками, нижня частина — у формі зрізаного конуса з м'яко-округлою твірною.

Ніжка — циліндрична.

Глина — чиста, рожево-бежева, типова для родоських амфор.

Поверхня — світлий рожевий ангоб.

Інші ознаки — на ручці прямокутне клеймо ДІОДО... Клеймо однорядкове, містить ім'я Діодора або Діодота. Фабрикант Діодот відомий у Танаїсі¹⁸, час його діяльності збігається з часом Пергамського комплексу — 220—180 рр. до н. е.

Збереженість — відсутня частина шийки, одна ручка, друга — розбита, корпус фрагментований (розвалений), ніжка частково відбита.

Метричні дані: Н(збер.) — 85, Н2(збер.) — 26, Н3 — 10, Н4(збер.) — 50, Д — 34,7, Д1(збер.) — 11,6, Д5(збер.) — 5 см.

О-89-НГС-790 (рис. 6, 1). Вінця відсутні.

Шийка — циліндрична.

Ручки — відсутні.

Корпус — округло-конусоподібний, плічка виділені, похилі. Лінія максимального діаметру виділена невиразно, твірна округла.

Ніжка — циліндрична, з дещо заокругленою підошвою.

Глина — рожево-бежева.

Поверхня — світлий ангоб.

Збереженність — відсутні верхня частина шийки та ручки.

Метричні дані: Н(збер.) — 64,8, Н₁ — 60, Н₂(збер.) — 11, Н₃ — 7, Н₄ — 47,2, Н₅ — 4,2, Д — 35, Д₁(збер.) — 12, Д₂ — 14, Д₃ — 2, Д₄ — 9,8 см.

О-89-НГС-989. Вінця — відсутні.

Шийка — відсутня.

Ручки — відсутні.

Корпус — округло-конусоподібний.

Ніжка — сколота.

Глина — рожево-бежева.

Поверхня — рожевий ангоб.

Збереженість — зберіглися тільки корпус та частина ніжки.

Метричні дані: Н(збер.) — 60, Н₃ — 6,4, Н₄ — 48,4, Н₅(збер.) — 2, Д — 32, Д₂ — 15,6, Д₄ — 5 см.

О-89-НГС-982 (рис. 2, 3). Клеймо на фрагменті ручки вміщено на верхній її частині. Клеймо прямокутне, ім'я фабриканта Імаса дано у скороченні IMA, нижче — зображення кадуцея, ліворуч — ріг достатку. Аналогічні клейма відомі в Ольвії (О-76-ЮЗА-959, О-76-ЮЗА-710, О-76-118, О-82-ЮЗА-143, О-92-НГС-710, 590 та ін.), Танаїсі¹⁹ та інших місцях. Час діяльності цього фабриканта визначається 180—150 рр. до н. е.²⁰.

Як уже йшлося вище, крім амфор, у комплексі заповнення підвальному виявлено два родоські лягіноси.

О-89-НГС-645 (рис. 6, 2). Вінця — відсутні.

Шийка — висока, в плані — коло, розширяється донизу.

Ручки — відсутні.

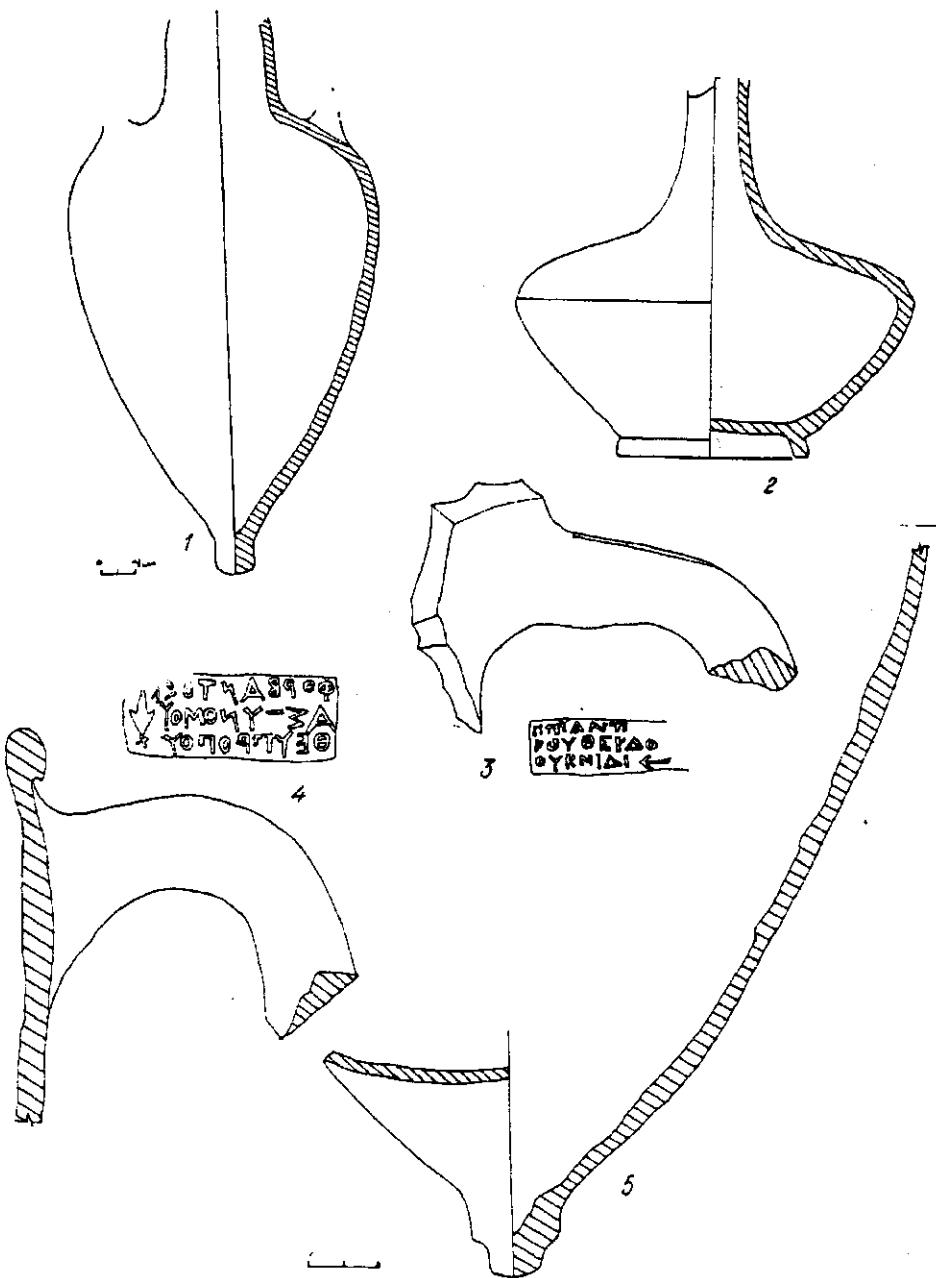

Рис. 6. Фрагменти амфор та лягіноса із заповнення підвалу: 1 — родоська амфора О-89-НГС-790; 2 — родоський лягінос О-89-НГС-645; 3 — кнідське клеймо; 4 — синопське клеймо; 5 — фрагмент дна коскої амфори О-89-НГС-641.

Корпус — низький, з широкими плічками, виділеною лінією максимального діаметру.

Дно — на кільцевому піддоні.

Глина — рожево-бежева.

Поверхня — світлий ангоб.

Збереженість — відсутні ручки та верхня частина шийки.

Метричні ознаки: Н(збер.) — 22, Н₁ — 20, Н₂(збер.) — 8, Н₃+Н₄=13,6, Н₅ — 1, Д — 22,8, Д₁ — 4, Д₂ — 7, Д₄ — 11 см.

Аналогічні лягіноси досить часто трапляються в елліністичних шарах Ольвії, вони відомі в похованнях ольвійського некрополя кінця III — II ст. до н. е.²¹.

О-89-НГС-644 (фрагмент). Вінця — відсутні.

Шийка — висока, вузька, розширюється донизу.

Ручка — відходить під прямим кутом від верхньої частини горла, еліпсоподібна у перерізі, з невеликою різницею в осях.

Корпус — відсутній, збереглися тільки плічки.

Глина — рожево-бежева.

Поверхня — світливий рожевий ангоб.

Інші ознаки — на ручці — фрагмент клейма ΣΥΜ..., на плічках — графіто ΘΙΓΓΟ//ΨΥΧΣ//ΕΡΩΜΕΝΟ//ΚΑΤΑΜΑΚΤΡΙΑ.

Незважаючи на погану збереженість цього лягіноса, він становить особливий інтерес — графіто на його плічках прочитане О. О. Білецьким як «Я торкаюся (своїм вином) холоду коханого в саркофазі»²². Заупокійний характер напису дещо не відповідає його знахідці у заповненні звичайного підвального приміщення житлового будинку. Лишається припустити, що посудина після нанесення графіто не була використана за призначенням — не поставлена у могилу.

Кнідські амфори

Амфори Кніду представлені клеймами та кількома фрагментами ніжок (на опис не взяті, були зафіковані лише у польових документах).

О-89-НГС-833 (рис. 6, 3). Клеймо на верхній частині овальної, дещо сплющеної, ручки — ЕΠΙ//ΑΝ...ΡΟΥ//ΘΕΥΔΟ...//ΚΝΙΔΙ..., емблема — якір. До складу клейма, таким чином, входило ім'я епоніма, можливо, Атандроса, та ергастеріарха Тейдо(сія), етнікон та емблема. Такі клейма належать до III групи кнідських клейм, яка датується 220—188 pp. до н. е. (або 255—215 pp.)²³. Щоправда, епоніма Антандроса В. Грейс відносить до групи IVa, періоду фуруархів (188—167 pp. за В. Грейс, 215—166 pp. за Н. В. Єфремовим)²⁴. Вона вказує, що найменування «фуруарх» у тій чи іншій формі звичайно присутнє у клеймах цього типу²⁵, чого немає у нашому випадку. В Ольвії відоме ще одне клеймо Антандроса з тризубом (О-84-ЮЗА-255). Крім того, відомі два клейма схожого змісту — із згадуванням фабриканта ΘΕΟΔΟ(ΡΟΣ), але з епонімом ΔΙΟΓ (О-77-ЮЗА-83). У В. Грейс згадується епонім Диогенес IVb групи, який функціонував у 167—146 pp.²⁶. На іншому клеймі (О-88-НГС-119) згадується епонім ΘΕΟΔΟΤΟΣ з фабрикантом ΕΥΔΟΣΙΟΝ(ΟΣ) (?), час діяльності якого В. Грейс відносить до 188—167 pp. (група IVa). У всякому разі, ольвійське клеймо дотично датувати не раніше кінця III — першою половиною II ст. до н. е.

Синопські амфори

Синопські амфори представлені у комплексі лише фрагментами профільних деталей (зафіковані тільки у польовій документації) та одним клеймом.

О-89-НГС-832 (рис. 6, 4). Клеймо розміщене на верхній частині ручки. Зберігся фрагмент валикоподібних вінців. Клеймо трирядкове, ретроградне, у правій частині — невиразне зображення емблеми. Зміст клейма — ΦΟΡΒΑΝΤΟΣ ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ ΘΕΟΠΡΟΠΟΥ. Клеймо поки не має відомих точних аналогій. Астиномів з іменем Форбас відомо два — Форбас 1 належить до I групи за Б. М. Граковим, датується або другою половиною IV ст. до н. е. (за Б. М. Граковим), або 366 p. до н. е. (за М. Ф. Федосєєвим)²⁷. Час функціонування Форбаса 2 визначається М. Ф. Федосєєвим 315 p. до н. е. Ім'я фабриканта Теопропа у поєднанні з ім'ям Форбаса не траплялось, але перший відноситься Б. М. Граковим до 3 групи (220—183 pp. до н. е.)²⁸. Така непевна ситуація з характеристикою цього клейма змушує здогадно датувати його першою половиною III ст. до н. е.²⁹.

Коські амфори

Коські амфори представлені фрагментом корпусу мініатюрної амфори.

О-89-НГС-641 (рис. 6, 5). Корпус — мабуть, конусоподібний, з тонкими — 0,5 см — стінками.

Ніжка — у вигляді «подвійного» стовбура. Складається з ширшої верхньої та вужчої нижньої частин, відділених одна від одної невеликим підрізом. Підошва слабо округла.

Глина — червонувата.

Збереженість — відсутні шийка, ручки, значна частина корпусу.

Метричні дані: Н фрагмента — 21,5, H₅ — 2,5, Д фрагмента — 23,5, D₄ — 2,5 та 1,5 см.

Ніжка аналогічної форми, яка теж походить з Ольвії, опублікована І. Б. Зеест³⁰. Вона належить до типу коських амфор з видовженим корпусом III—II ст. до н. е. Наша амфора, швидше за все, є фракцією цього типу.

Таким чином, цей відносно невеликий щодо обсягу комплекс амфор із заловлення одного тільки підвалу на ділянці НГС дав змогу одержати дещо повнішу характеристику пізньоелліністичних шарів Ольвії.

По-перше, можна твердо констатувати надходження до Ольвії амфор греко-італійської групи, серед яких уперше виділено амфору іспанського походження.

По-друге, вперше визначене надходження до Ольвії амфор з регіонів Північної Африки. Для Ольвії ця знахідка відкриває нову сторінку в історії її торгівлі. Вони стають в один ряд з іншими матеріалами II ст. до н. е., які дають уявлення про початок з'язків з римським та північно-африканським світом. У II—I ст. до н. е. до Ольвії надходять й італійські амфори з високими вінцями³¹, в кінці I ст. до н. е. — зразки столового посуду³², скло, частина описаних вище греко-італійських амфор теж походила з Італії. Таким чином, уже цілком упевнено можна говорити про такі ранні з'язки з римським світом. З іншого боку, пізньоелліністичні пунійські амфори є продовженням більш ранніх надходжень з Північної Африки. Так, уже у V ст. до н. е. у Пантикалії, а у IV ст. — у Подніпров'ї, на Дону та на Кавказі відзначається поява та поширення так званих лицьових намист — зображеній людей або демонів з непрозорого скла³³, відомих і в Ольвії. Швидше за все, рух цих двох груп пізньоелліністичної тарі (греко-італійської та пунійської) відбувався загальними торговельними шляхами — від Італії через Західне узбережжя Чорного моря. Свідченням цього є один із декретів Істрії II ст. до н. е., де йдеться про карфагенського купця³⁴.

Нарешті, виходячи з даних комплексу підвалу № 253, дещо по-іншому можна розглянути деякі хронологічні питання. Так, описані амфори мають таке датування: греко-італійські — II ст. до н. е., швидше за все, перша його половина, пунійські — II ст. до н. е., імовірно, теж близько його середини (якщо припустити їх карфагенське походження, то найвірогідніше вони мають датуватись не пізніше, як 146 р. до н. е., часом руйнування Карфагена); фрагменти родоських амфор датуються досить широко, однак клеймо фабриканта Імаса визначається 180—150 рр. до н. е. Близько датуються і лягіноси. Кнідське клеймо належить, швидше за все, до кінця III — першої половини II ст. до н. е., синопське дещо раніше — перша половина II ст. Якщо взяти до уваги, що й решта матеріалу заповнення не дає пізнішої дати, можна цілком упевнено говорити про формування заповнення підвалу не пізніше, як у середині II ст. до н. е. Очевидно, така дата відповідає часу руйнування всіх пізньоелліністичних споруд на ділянці НГС.

Примітки

¹ При описі метричних даних використано такі умовні позначення: Н — максимальна висота, H_1 — внутрішня висота, H_2 — висота шийки, H_3 — висота плічок, H_4 — висота нижньої частини корпусу від лінії максимального діаметру, включаючи ніжку, H_5 — висота ніжки, H_6 — висота вінець, D — максимальний діаметр, D_1 — діаметр шийки зверху, D_2 — діаметр шийки біля плічок, D_3 — діаметр ручок, D_4 — верхній діаметр ніжки, D_5 — нижній діаметр ніжки. При описі амфор також вживаються співвідношення метричних показників, зокрема, максимальних висоти та діаметру, суми висот плічок та шийки до висоти нижньої частини, які показують характер пропорцій посудини.

² *Benoite F. Amphores et ceramique de l'epave de Marselle*. — Gallia. — 1954. — 12. — P. 35—54; *Will E. L. Greco-Italic Amphoras*. — Hesperia. — 1982. — 51. — P. 338—357.

³ *Grace V. Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*. — Hesperia. — 1963. — 32. — P. 319—334.

⁴ *Grace V. Some Amphoras from a Hellenistique Wreck // BCH*. — Suppl. XIII. — 1986. — P. 559. — № 23.

⁵ *Will E. Op. cit.* — Pl. 85.

⁶ *Grace V. Op. cit.*

⁷ Will E. Op. cit.— P. 347, 353, 354.

⁸ Ibid.— P. 354.— Pl. 85g.

⁹ Ibid.

¹⁰ Леви Е. И. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок ольвийской агоры // Ольвия. Тененос и агора.— М.-Л., 1964.— С. 225—284.

¹¹ Рубан В. В. О датировке поселения Козырка 2 // ПДКСП.— 1979.— С. 66.— Рис. 5.

¹² Grace V. Some Amphoras...— P. 559.

¹³ Ibid.— P. 560.

¹⁴ За словами керівника розкопок на ділянці АГД А. С. Русєвої, аналогічні фрагменти траплялися тут і раніше, однак їх не фіксували в інвентарному описі.

¹⁵ Cintas P. Ceramique punic.— P., 1950.— № 313.

¹⁶ Лавренова Н. Н. Проблемы контактов Карфагена с центрами Северного Причерноморья // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1994.— С. 35.

¹⁷ Brelob J. A Note on the Amphoras // The Territory of Metaponto 1981—1982. The University of Texas at Austin.— 1989.— P. 41, 42.

¹⁸ Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э.— М., 1975.— С. 94.— № 319.

¹⁹ Там же.— С. 105.— № 368.

²⁰ Grace V. The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps.— Hesperia.— 1985.— № 54.— P. 42; Шелов Д. Б. Указ. соч.; Бадальянц Ю. С. О хронологических соответствиях личных имен на российских амфорах // СА.— 1980.— № 2.— С. 165.

²¹ Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 98, 99.— Рис. 88, 3-5.

²² Белецкий А. А., Лейпунская Н. А. Новое граффито из Ольвии // Ольвия-200. Тез. докл. междунар. конф.— Николаев, 1994.— С. 16, 17.

²³ Grace V. The Middle Stoa...— P. 31.

²⁴ Ефремов Н. В. К истории торговых связей Книда с Северным Причерноморьем // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 258.

²⁵ Там же.

²⁶ Grace V. The Middle Stoa...— P. 32, 33.

²⁷ Федосеев Н. Ф. Рукопис.

²⁸ Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1927.— С. 136.

²⁹ Дякую В. И. Кацу за допомогу у визначенні клейма.

³⁰ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— М., 1960.— Таб. XXIV, 52в.

³¹ Там же.— С. 109.— Таб. XXVIII, 63.

³² Кративина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.— С. 119, 144.

³³ Гороховская Л. П., Циркин Ю. Б. Северное Причерноморье и Карфаген // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Цхалтубо, 1982.— Тбилиси, 1995.— С. 207—211; Лавренова Н. Н. Указ. соч.— С. 34, 35.

³⁴ Шифман И. Ш. К восстановлению одной истрійской надписи // ВДИ.— 1958.— № 4.— С. 118—121.

N. A. Лейпунская

КОМПЛЕКС ПОЗДНЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКИХ АМФОР ИЗ ОЛЬВИИ

Предлагаемая статья является публикацией амфорного материала из позднеэллинистического заполнения одного из подвалов жилого дома на участке НГС в Ольвии. Особый интерес представляет практически первое описание греко-италийских амфор разного происхождения (Родос, регион Испании) и первое для Ольвии выделение пунийских амфор, что дает возможность по-новому осветить некоторые направления позднеэллинистической торговли Ольвии.

N. A. Leypunska

COMPLEX OF THE LATE HELLENISTIC AMPHORAS FROM OLbia

The paper presents the publication of amphoras from the basement of one of the houses on the NGS sector in Olbia. Of particular value is actually the first description of Greek and Italic amphoras of different origin (Rodos, region of Spain) and determination (the pioneering work in Olbia) of Punic amphoras; this opens up possibility to revise some concepts of Olbia's trade in the Late Hellenistic period.

Одержано 05.11.96

АНТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ НОВОПОКРОВКА-І У ПІВДЕННО-СХІДНОМУ КРИМУ

О. В. Гаврилов

Публікуються результати дослідження і дається повний аналіз археологічних матеріалів поселення античного часу Новопокровка-І, визначається місце пам'ятки як серед подібних на сільській околії Феодосії, так і Європейського Боспору.

У 1994—1996 рр. охоронно-археологічна експедиція при регіональній інспекції Рескомітету з охорони та використання пам'яток історії та культури провадила розкопки античного поселення, що знаходиться за 1,3 км на захід від села Новопокровка Кіровського району, або за 23 км на північний захід від сучасної Феодосії¹. Пам'ятку відкрито 1974 р. під час меліоративних робіт геологом Е. М. Кальським, який зібрав тут досить велику колекцію археологічного матеріалу. Поселення розташоване на пологому схилі та в заплаві широкої степової улоговини, якою у давнину пролягало одне з русел маленької річки Кхоур Джилга. На площі поселення виділяються 9 золистих плям, що лишились від присадибних зольників і позначають місцезнаходження окремих домівок — садиб. Судячи з них, а також з наявності на поверхні оранки бутового-ватнякового ка-

© О. В. ГАВРИЛОВ, 1999

меню, будівлі на поселенні розташовувались досить компактно без визначеної системи. Площа поширення підйомного матеріалу становить приблизно 300×300 м. Верхня частина культурного шару неодноразово переорювалась на глибину 0,4—0,6 м. Дано пам'ятка, згідно з типологією І. Т. Кругликової, належить до типу неукріпленого поселення — коми². Поселення могло мати кущовий характер планової структури, якому відповідало декілька домівок, з розташованими навколо господарськими об'єктами³. Навколо поселення знаходиться найкращі для хліборобства лукові чорноземні ґрунти⁴. Наявність прісної води та добрих ґрунтів обумовили виникнення за античних часів у цій місцевості цілого куща поселень (Новопокровка 2, 3; Журавки 1, 2), відстань між якими дорівнювала 1—5 км.

За три польових сезони шурфами та розкопами було розкрито 775 m^2 при потужності культурного шару до 1,2 м до давньої dennої поверхні (далі ДДП). Культурний шар складався, головним чином, з однорідного золистого ґрунту, в якому траплялись кістки тварин, фрагменти ліпної та амфорної кераміки тощо. Датування переораного культурного шару засноване на фрагментах амфорної кераміки, що належить до другої половини IV — початку III ст. до н. е. Хоча треба визнати, що на деяких плямах (№ 9) в орному шарі трапляються фрагменти амфор кінця VI — початку V ст. до н. е. Потужність непорушеного культурного шару на різних ділянках розкопів становила 0,2—0,6 м. За складом він не відрізнявся від переораного і також складався з золистого, іноді пухкого, ґрунту темно-сірого кольору, який датувався за фрагментами амфор, що належать до середини V — третьої четверті IV ст. до н. е.

У розкопах II, III було виявлено цоколь будівлі, прямокутної у плані форми, орієнтованої по довший вісі схід—захід (рис. 1). Судячи з усіх цокольних кладок, що збереглися, споруда займала площу близько $104,3 \text{ m}^2$ і складалася з декількох прямокутних приміщень, зблокованих у один житлово-господарський комплекс. Точно зафіксовані два приміщення, внутрішня площа яких дорівнювала $22,4$ і $56,4 \text{ m}^2$. Цоколь завширшки 0,7 м, споруджений без заглиблень на знівелеваному культурному шарі завтовшки 5—12 см, мав відносно рівну горизонтальну поверхню. Невиразні фрагменти амфор, знайдених у глиняному розчині поміж камінням кладок, а також у культурному шарі під цокольними кладками, належать до першої половини IV ст. до н. е. Це опосередковано вказує, що час будівництва споруди відноситься до другої половини IV ст. до н. е. Цокольні кладки споруджено за різною технікою. Так кладки № 2, 3, 4, 5 північного приміщення, ретельно викладені з невеликого бутового вапнякового каміння за іррегулярною, одношаровою, постелистою системою на глиняному розчині. Серед каміння є багато окатаних екземплярів, їх, імовірно, привозили з пролягаючого поблизу русла річки Чурук Су. Кладки № 1, 8 здебільшого викладені з великого та середнього каміння. На деяких ділянках кладки № 8 дрібне каміння викладено у три-четири шари, щоб зробити поверхню цоколя рівною. Вхід шириною 0,6—0,8 м та поріг південного приміщення знаходилися у південній стіні, де цоколь було викладено пласкою вапняковою плитою. Три шари кладки № 8, що збереглися у місці їх стику з кладкою № 2 було виконано без перев'язі, впритул. На підставі матеріалів із зернової ями № 6, по дну якої було прокладено кладку № 2, час її спорудження, а також кладок № 3, 4, 5, що складають північне приміщення, можна віднести до останньої третини IV ст. до н. е. Кладки № 1, 8, згідно із стратиграфією і матеріалами, також побудовані в цей час, але з невеликою різницею, дещо пізніше. Стіни споруди були зроблені з сирцевої цегли, розвали якої добре фіксуються у стратиграфії розкопів і мають вигляд потужних глиняних прошарків. Фрагменти глиняної сирцевої цегли було знайдено у розкопі № 1. Перегородки у приміщеннях могли бути також із сирцевої цегли або глиняно-плетені. Долівка була земляна і знаходилась на нижньому рівні каміння цоколя. Імовірно, внутрішні і зовнішні поверхні стін і стель обмазувались глиною. Оскільки черепиці не було знайдено як при розкопках, так і серед підйомного матеріалу, то це свідчить, що дахи будівель були з очерету або соломи, чи покривались шаром глини. Таке покриття дахів було дуже поширене за античних часів на сільських поселеннях⁵.

У південному приміщенні поміж кладками № 1 і № 2, більче до кладки № 8 на рівні нижньої частини цокольної кладки знаходилось вогнище округлої у пла-

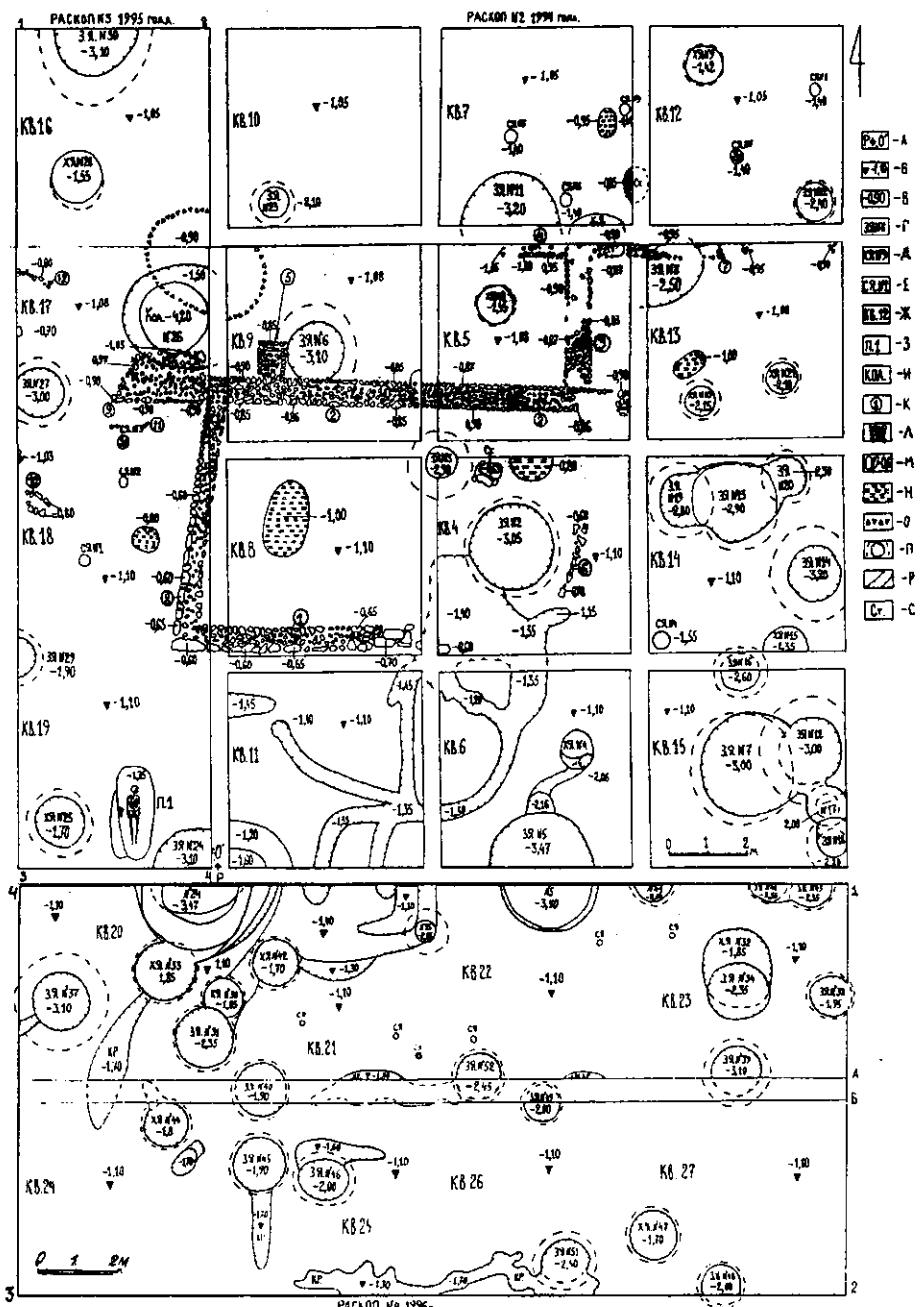

Рис. 1. Загальний план розкопів № 2, 3, 4 на поселенні Новопокровка-І. А — репер та нульова точка; Б — глибина до ДДП від рівня нульової точки; В — глибина до кладок, ям, речей та знахідок від рівня нульової точки; Г — зернові ями, їх номери; Д — господарські ями, їх номери; Е — стовпові ями, їх номери; Ж — номери квадратів; З — поховання; І — колодязь (яма № 26); К — номери кладок; Л — кладки; М — окремо лежачі камені, залишки кладок; Н — вогнища відкритого типу і ділянки випаленого ґрунту; О — межі амфорного звалища; П — обвалені устя ям; Р — штучні заглиблення у материк, канавки; С — «столики».

ні форми розміром $1,45 \times 2,0$ м. Його основа була випалена до червоно-бруннатного кольору. Ніяких кам'яних або цегляних конструкцій навколо вогнища не виявлено. Можливо, паливо спалювалось у спеціальних жаровнях, уламки яких часто знаходили при розкопках. Вогнища могли бути і пристінними з димарем, який будували разом із стіною. Димар був напівлідкритим, плівся з лозин і обмазувався глиною, розміщувався десь понад метр над вогнищем. Такі вогнища іс-

нували ще до 40-х років минулого століття у греків і степових татар Криму⁶, а також у деяких народів Північного Кавказу⁷. Для збирання золи в долівці поряд з вогнищем викопувалась невелика яма. Така яма знаходилась майже в центрі північного приміщення, а також біля деяких інших вогнищ, виявлених на поселенні. Заповнення розкопаних приміщень складалося із золистого ґрунту та пропашкарків глини від сирцевої цегли, матерілу в них було небагато. Очевидно, домівка була залишена мешканцями без поспіху, що вплинуло на кількість та склад знахідок на цьому об'єкті. Ретельність викладки цоколя, чіткість конфігурації будівлі свідчать про високу якість будівельних робіт, використання таких же засобів будівельної техніки, які були поширені на сільських поселеннях античного часу у Північному Причорномор'ї⁸.

З інших об'єктів на поселенні були досліджені вогнища відкритого типу, так звані кам'яні столики, стовпові, господарські та зернові ями, глиняний майданчик, колодязь-копанка. Вогнища відкритого типу являли собою невеликі майданчики, обмазані глиною, зі слідами дії вогню. Вони знаходились поза стінами житла, на прилеглій до нього території. Як і в приміщеннях, на таких вогнищах могли встановлювати жаровні. Зовнішніми вогнищами, очевидно, користувались у весняно-осінній період, коли палити їх у середині будинку не було необхідності. Для таких вогнищ будувались загородки та навіси, стовпові ямики від яких знайдено поблизу. Можна відзначити, що для меотських житлобудівних традицій також притаманні відкриті вогнища у вигляді глиняних майданчиків, трохи піднятих над рівнем долівки⁹. Іноді, поряд з такими вогнищами знаходились так звані столики, викладені насухо з невеликого бутового каміння, які мали округлий вигляд і відносно горизонтальну поверхню. У деяких народів Північного Кавказу відомі вогнища такого типу¹⁰, але в нашому випадку ця конструкція не схожа на вогнище, тому що немає сліду обпаленості, що було б неминуче при тривалому використанні. Можливо, на таких «столиках» установлювали зернотерки, ставили кухонний посуд тощо¹¹.

Стовпові ями конусовидні та циліндричні у розрізі, діаметром 0,3—0,4 м і глибиною 0,3—0,6 м свідчать про існування як наметів, так і наземних каркасних глиняно-плетених споруд. Такий тип домівок був більш притаманний місцевому населенню як епохи пізньої бронзи, так і пізнішого часу, тобто кизилкобинському (таврському)¹². Такі житла відомі і на сусідніх античних поселеннях (Журавки 1)¹³. Можливо, на початковому етапі освоєння сільської округи Феодосії у V ст. до н. е. греки сприйняли у місцевих варварів глиняно-плетені конструкції житла. Вони не вимагали великих матеріальних витрат, сировина завжди була доступна, будувались такі споруди швидко, протягом одного літнього сезону силами однієї сім'ї. Єдиний їх недолік — недовговічність — компенсувався легкістю та швидкістю будівництва. Такий тип житла був поширеній ще донедавна у греків і татар степового і гірського Криму¹⁴. Але це не виключає на ранньому етапі існування таких типів житла як землянки та напівземлянки. Цілком можливо, що вони будуть знайдені при майбутніх розкопках.

Колодязь являв собою циліндричну яму діаметром 2,1 м, його глибина від ДДП до рівня виступу ґрунтової води складала 3,1 м. У давнину він, очевидно, мав над устям дерев'яний зруб. Очевидно, такі колодязі копали у посушиливі роки, коли пересихали річки та невеликі джерельця. За південно-західним кутом будівлі виявлено звалище фрагментів амфор, яке перекривало устя колодязя, при цьому частина матеріалу потрапила у його заповнення. Оскільки матеріал дуже фрагментований, то це дає можливість припустити, що він був зібраний у іншому місці і спеціально принесений для засипки колодязя, коли будівельний майданчик нівелювався під домівку. Амфорний матеріал звалища датується у межах V — 40-х pp. IV ст. до н. е., основний його відсорток представлено фрагментами амфор Гераклеї. Усього серед матеріалів звалища знайдено 67 гераклейських амфорних клейм, датування яких укладається у межі початку — 40-х pp. IV ст. до н. е. Отже, на підставі цього, функціювання колодязя можна віднести до першої половини IV ст. до н. е., нівелювання будівельного майданчика під домівку відбулося після 40-х pp. IV ст. до н. е. Як доповнення до інших матеріалів це підтверджує дату будівництва житлово-господарського комплексу у останній третині IV ст. до н. е.

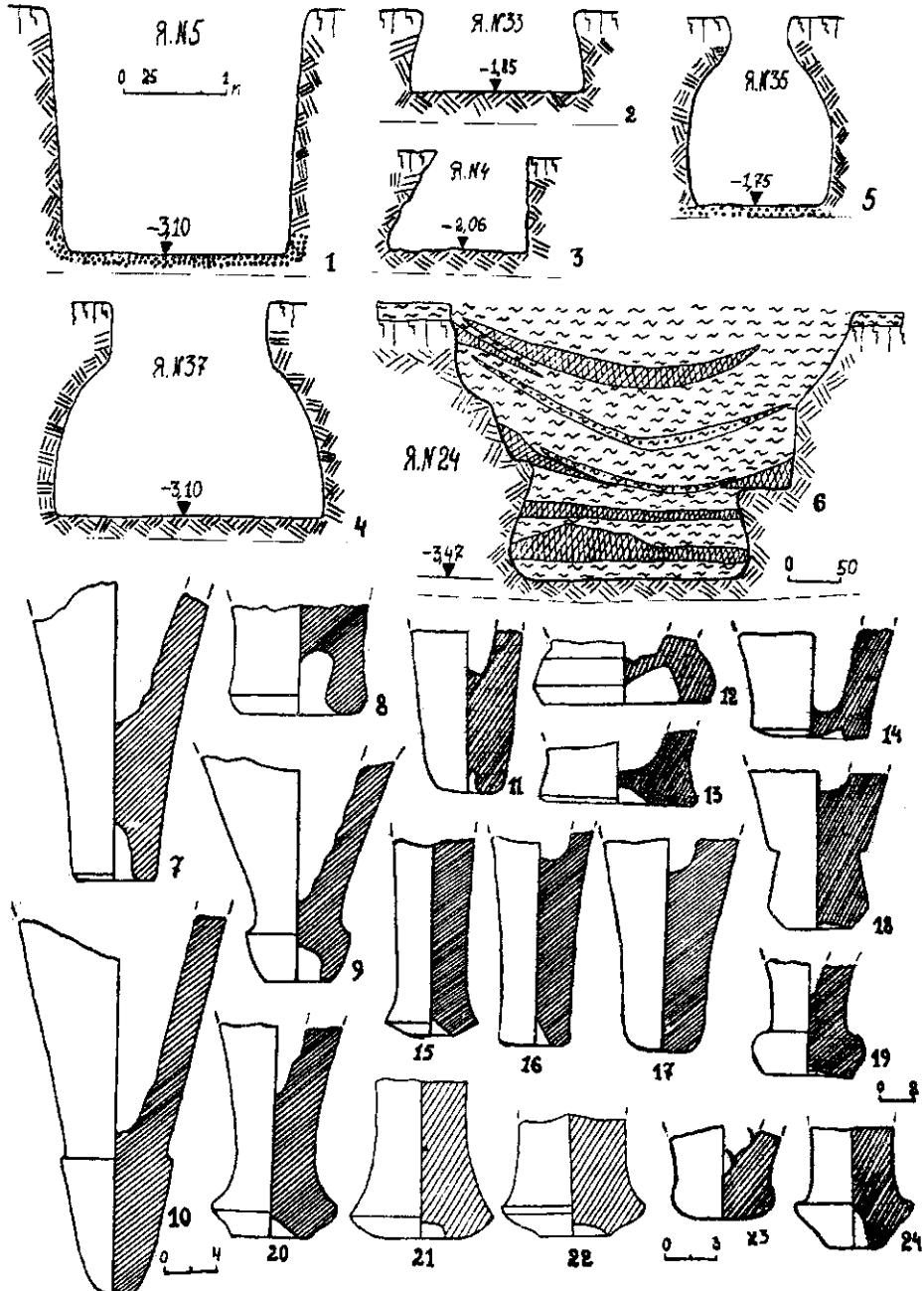

Рис. 2. Поселення Новопокровка-І. 1—6 — зернові та господарські ями; 7—24 — ніжки амфор.

До південного боку будівлі прилягав глинобитний, добре утрамбований майданчик розміром 5,3×7,6 м з потужністю глиняного шару 3—10 см. Його, як і цоколь будівлі, було зроблено на знівелеваній поверхні, що свідчить про одночасність їх спорудження. Фрагменти амфор, що походять з шару під майданчиком належать до V — першої половини IV ст. до н. е. Це вказує, що його було споруджено у другій половині IV ст. до н. е. Очевидно, на ньому молотили та підсушували зерно, тобто він виконував функції току. Аналогічні майданчики досліджено на античних пам'ятках Північно-Західного Криму¹⁵, де вони використовувались як тимчасовий склад зерна, над яким було зроблено навіс.

Однією з найчисленніших категорій господарських споруд були ями, що мали різні розміри, конфігурацію і функції. Усього їх досліджено 54. Частина з них розташована поряд з домівкою і складала єдиний з нею комплекс. Більшість ям досліджено з рівня ДДП. Оскільки їх верхні частини було зруйновано плантажною оранкою, час їх існування визначено, головним чином, за матеріалами заповнення. Всі ями викопані у глиняному материкову, в плані округлої форми, внутрішня обмазка на стінках не зафікована, можливо вона зруйнувалась від часу. У деяких ямах (№ 2, 27) знайдено вапнякові плити розміром 0,7×0,6 м, які були перекриттям устя. Ями з великим діаметром устя, очевидно, перекривались деревиною. За формую та об'ємом вони поділяються на п'ять основних типів.

1 тип — ями № 5, 8, 11 — круглі в плані, підциліндричної форми з майже прямими стінками, пласким дном. Їх діаметр 1,4—1,7 м, глибина від рівня ДДП 1,8—2,3 м (рис. 2, 1).

2 тип — яма № 4 з однією вертикальною і другою скошеною стінкою, пласким дном, її розмір невеликий: діаметр устя — 0,8 м, дна — 1,1 м, глибина від ДДП — 0,8 м (рис. 2, 3).

3 тип — ями № 7, 12—14, 16, 20, 27—31, 34, 38, 40, 43, 45, 46, 48—54. Вони мають відносно вузьке невиділене устя, широке плоске дно, стінки розширяються до дна. Діаметр устя 1,0—2,0 м, дна 1,0—2,9 м, глибина від рівня ДДП 1,0—2,0 м (рис. 2, 4).

4 тип — ями № 3, 6, 35, 37, 39. Так званої грушоподібної форми з чітко виділеним устям, середнім або великим містилищем, прямими чи скругленими до дна стінками. Їх розміри: діаметри горловини — 0,5—1,5 м, дна — 2,25—2,65 м, глибина від ДДП — 1,75—2,0 м (рис. 2, 5).

5 тип — ями № 1, 9, 10, 21, 25, 28, 32, 33, 36, 41, 44, 47. Вони мають невелику глибину, стінки прямі або трохи розширені до дна. Очевидно, їх використовували як господарські. Їх розміри: діаметр устя — 0,9—1,6 м, дна — 1,25—1,8, глибина від рівня ДДП 0,3—0,75 м (рис. 2, 2).

Більшість ям (типи 3, 4) використовували для зберігання зерна. Великі могли функціонувати як смітники, наприклад яма № 2, до якої навіть були прокопані спеціальні канавки для стікання бруду та дошової води. Деякі ями могли виконувати функції льоху (яма № 24). Їх форма, глибина і стратиграфія заповнення дозволяють зробити таке припущення (рис. 2, 6). Аналогії господарським та зерновим ямам відомі на всіх античних сільських поселеннях Північного Причорномор'я¹⁶.

Всі ями через різні причини використовувались у другому для скидання побутового сміття, золи тощо і тому в різній кількості містили залишки господарчої діяльності: фрагменти ліпної, гончарної і амфорної кераміки, побутові речі, кістки тварин, золу та попіл. Із заповнення ям № 2, 5, 6, 7 методом флотації було одержано палеоботанічний матеріал з метою визначення видів культурних рослин, що вирощувались мешканцями поселення. Результати палеоботанічних досліджень показали, що у IV ст. до н. е. тут культивували, головним чином, м'яку голозерну пшеницю та одно- і дворядний ячмінь, а також пурпур, просо, горох, боби, віку ервіллю, жито¹⁷. Усього на поселенні виявлено 11 видів культурних рослин, що дозволяє зробити висновки щодо систем хліборобства, які використовувало населення. Такий їх склад добре співвідноситься з даними, одержаними на сільських поселеннях Боспора¹⁸, Херсонеса¹⁹, Ольвії²⁰, де вирощувались такі ж види зернових культур. Okрім цього, при розкопках одержано невеликий остеологічний матеріал. Як свідчать результати його аналізу, тут розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свійських птахів²¹.

На поселенні знайдено 64381 фрагмент гончарної та ліпної кераміки, 24 цілі і майже цілі ліпні посудини, 4 амфори. Від загальної кількості фрагментів 88% становлять амфори, 0,5% — гончарний посуд, 11,5% — ліпний. Якщо порівнювати групи кераміки без амфор, то частка гончарної кераміки становить 4,2%, ліпної — 95,8%. Виходячи з аналізу фрагментів амфор, насамперед вінець та ніжок, було виділено кілька груп амфорної тарі з різних центрів, що довоїлась на поселення у період з початку V по першу третину III ст. до н. е. Цей матеріал є основовою для датування неукріплених поселень степової зони Південно-Східного Криму і відбиває динаміку надходження імпортного вина з різних центрів античного світу на сільськогосподарську округу Феодосії у вищевказаний час²².

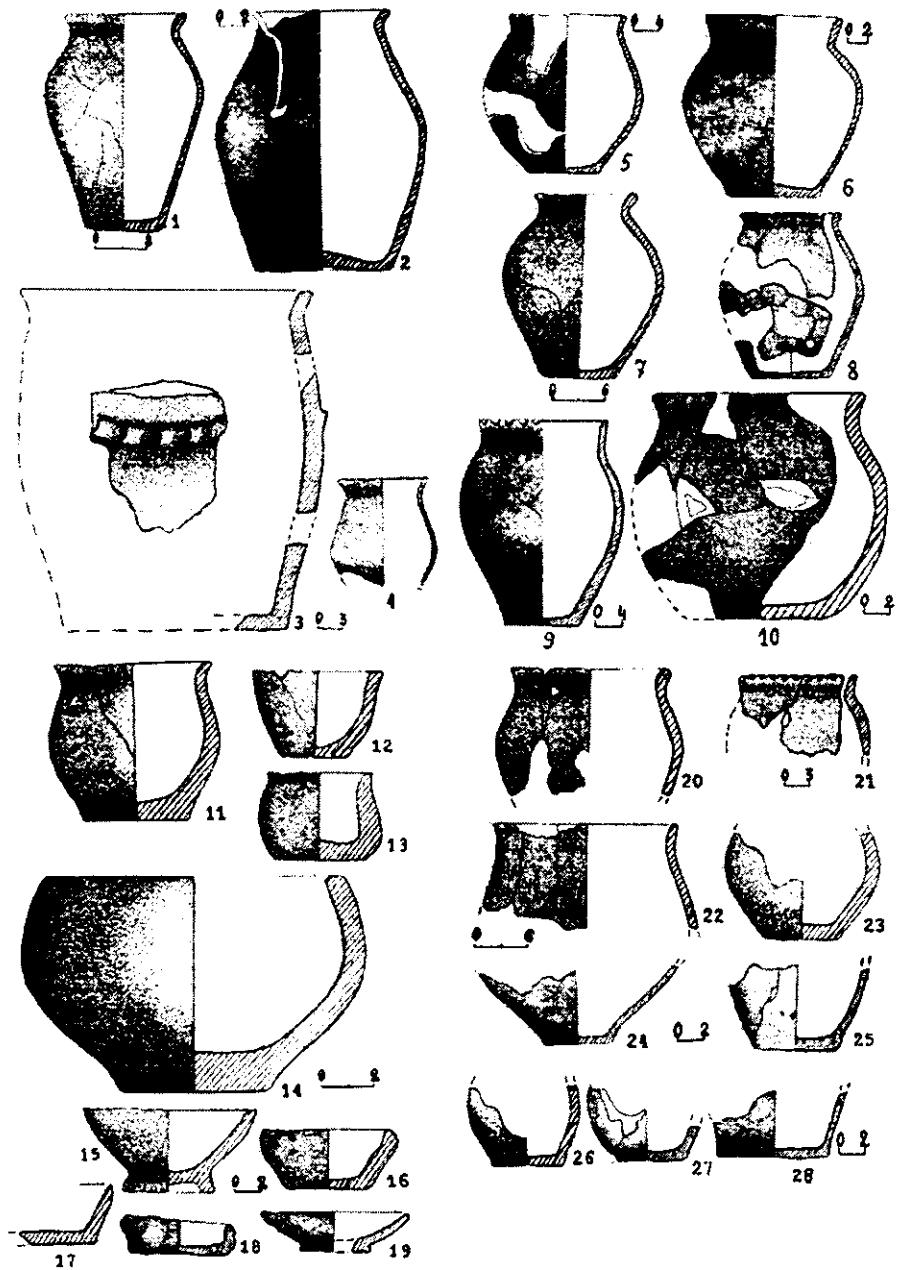

Рис. 3. Поселення Новопокровка-І. 1—28 — ліпний кухонний та столовий посуд.

Ранній амфорний імпорт представлено матеріалом кінця VI — початку V ст. до н. е. Це фрагменти амфорprotoфасоського типу на складнопрофільованому кільцевому піддоні виробництва Мілету²³ (рис. 2, 12), еолійських центрів²⁴ (рис. 2, 11, 14), островів Лесбос, Самос²⁵ (рис. 2, 13), Хіос²⁶ (рис. 2, 7, 8). З другої чверті до кінця V ст. до н. е. трохи збільшується постачання продукції Хіоса²⁷ (рис. 2, 9) на складнопрофільованому кільцевому піддоні, а також починається імпорт з Менди²⁸ (рис. 2, 21, 22), острова Фасос²⁹ (рис. 2, 20) і амфор з роздутим горлом³⁰ (рис. 2, 15). У перші три чверті IV ст. до н. е. продовжується постачання продукції Хіоса (рис. 2, 10), Фасоса, Менди, починається імпорт з Гераклеї (рис. 2, 16), з другої чверті — Синопи³¹ (рис. 2, 17), Колхіди³² (рис. 2, 23), Самофракії³³ (рис. 2, 18), а також амфор типу Солоха I (Родос), Солоха II (Пепарет),

Муригіоль. В останній чверті IV — першій третині III ст. до н. е. продовжували експорт своєї продукції Хіос, Гераклея, Синопа і розпочинають експорт вина Херсонес³⁴ (рис. 2, 19), Кнайд³⁵ (рис. 2, 24). До другої половини — кінця III ст. до н. е. відносяться поодинокі знахідки фрагментів двоствольних ручок коських і вінець родоських амфор, але вони не змінюють загальної хронологічної картини, а очевидно свідчать про відвідування цього місця кочовиками.

На поселенні знайдено 662 амфорних клейма та їх фрагментів. 9 з них належать Хіосу, 3 — Менді, 21 — Фасосу, 2 — центрам кола Фасоса, 465 — Гераклії, 157 — Синопі, 1 — Кнайду, 4 — Херсонесу, 1 — Косу. Хіоські клейма являють собою енглефічні кружечки, нанесені на різні частини амфор: горло, ручки, плічки, ніжки. Час їх існування визначається за датуванням профільних частин амфор, хронологія яких розроблена досить детально. Такі клейма можна віднести до кінця VI — першої половини V ст. до н. е.³⁶ До кола Фасоса належить клеймо на ручці у вигляді зображення орла у фас у круглій рамці, що датується 480—460 рр. до н. е.³⁷. Фасосські клейма подано екземплярами з одним чи двома іменами, емблемою та етніконом, що датуються у рамках IV ст. до н. е.³⁸. Більшість гераклейських клейм укладається у межі 390—340 рр. до н. е. з переважанням матеріалу 60—50-х рр. IV ст. до н. е. Є невелика кількість анепі-графних клейм, що належать до другої половини IV — початку III ст. до н. е.³⁹. Синопські клейма датуються 70-ми рр. IV — першою чвертю III ст. до н. е., при цьому більшість їх відноситься до останньої чверті IV ст. до н. е. і тільки три клейма датуються другою половиною III ст. до н. е.⁴⁰. Одне кнайдське клеймо з емблемою «прора» та іменем належить до 305—280 рр. до н. е.⁴¹. Херсонесські клейма з поселення датуються у рамках 315—272 рр. до н. е.⁴².

Дані керамічної епіграфіки істотно доповнюють уявлення про торговельні зв'язки поселення з центрами античного світу. Так, попередній аналіз гераклейських клейм показує, що особливо інтенсивно імпорт з цього центру надходив у період з 90-х по 40-ві рр. IV ст. до н. е. У останній третині IV ст. до н. е. він значно зменшується. Згідно з цими даними, в цей час Гераклея втрачає торговельні позиції у Південно-Східному Криму та поступається ними Синопі. Пік торгівлі цього центру припадає на останню третину IV ст. до н. е. і домінує серед поставок вина з інших центрів. Аналіз синопських клейм з поселення, а також з інших поселень сільської округи Феодосії⁴³ і самого міста⁴⁴, показує їх повторювання, що засвідчує одночасність закупок великих партій вина в амфорах і підтверджує припущення про «пульсуючий» характер греко-варварської торгівлі⁴⁵, що, ймовірно, було пов’язано з довозом вина у Феодосію саме після збору врожаю нового року. Така ж картина спостерігається у торгівлі Херсонеса з сільськими поселеннями власної хори⁴⁶. Оптові поставки вина в амфорах опосередковано свідчать про контроль держав-імпортерів над виноторгівлею. Зокрема, це відображене у фасосських декретах кінця V — початку IV ст. до н. е., статті яких обмежували продаж вина визначенім часом року та визнавали законною торгівлю лише у клеймених амфорах⁴⁷.

Численні і відносно добре датовані матеріали з поселення дозволяють упевнено визначити хронологічні рамки існування поселення. Ураховуючи коливання датувань ранніх зразків амфор іонійського виробництва у межах кінця VI — початку V ст. до н. е., а також відсутність у керамічному комплексі пам’ятки інших матеріалів часу пізньої архайки, ми вважаємо можливим визначити нижню хронологічну межу початком V ст. до н. е. і вважати її часом виникнення поселення. Час припинення життя на поселенні визначається за матеріалами амфорних клейм, головним чином синопських і херсонесських. Датування деяких з них у межах кінця першої третини III ст. до н. е. дозволяє стверджувати, що поселення припинило існування саме в цей час.

Гончарна кераміка подана фрагментами товстостінного кухонного посуду (казани, каструлі тощо) (рис. 3, 25), тонкостінного столового посуду (глечики, ойнохой, миски, тощо), посудом і керамічними виробами спеціального призначення (мортарі, мірні ойнохой, амфориски, світильники тощо). Питання про центри виробництва більшості груп гончарної кухонної і столової кераміки залишається відкритим, у деяких випадках це прояснюється завдяки характерним особливостям глиняного тіста. Датування гончарної кераміки детально не розроблено, але в цілому воно відповідає датам амфорного матеріалу.

Аттична чорнолакова кераміка подана фрагментами лекифів (рис. 3, 1, 2), асків (рис. 3, 3), чашок, сільниць (рис. 3, 4), рибних блюд (рис. 3, 5), канфаровидних келихів (рис. 3, 6), келихів (рис. 3, 7—9, 11), канфарів (рис. 3, 10, 12), скіфосів (рис. 3, 15) датується у межах V — початку III ст. до н. е.⁴⁸. Знахідки коринфської кераміки нечисленні, головним чином це фрагменти придонних частин скіфосів з прямими стінками. Їх нижня частина прикрашена корзинкою з тонких вертикальних променів, нанесених темно-червоною або темно-буруватною фарбами (рис. 3, 13, 14). Вони датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е.⁴⁹.

Ліпна кераміка за функціональним призначенням поділяється на три основні групи: кухонну, столову і тару. Серед неї є фрагменти горщиків, орнаментовані рельєфними горизонтальними валиками і наліпами, розміщеними біля основи шийки посуду. Вони напівсферичної або підтрикутної у перетині форми, іноді орнаментовані пальцево-нігтівими вдавленнями чи косими насічками (рис. 4, 3). Така орнаментація кухонного посуду широко застосовувалась в епоху пізньої бронзи — раннього заліза на пам'ятках Північного Причорномор'я та Криму⁵⁰. Вважається, що даний тип орнаменту успадкований таврами від пізньозрубної археологічної культури і існував у таврському кухонному посуді до самого пізнього часу⁵¹. Фрагменти кераміки з наліпними валиками трапляються на деяких інших поселеннях сільської округи Феодосії, а також Європейського Боспору⁵². Знахідки такої кераміки, поряд зі знахідками крем'яних та кам'яних знарядь, свідчать про мешкання на цих же місцях населення доби пізньої бронзи — раннього заліза, яке співвідноситься з білозерською археологічною культурою⁵³.

Знахідки фрагментів ліпної чорнолощеної кераміки, прикрашеної врізним геометричним орнаментом, що відноситься до кизил-кобинського (таврського) етносу, нечисленні (рис. 3, 30—33). Вони також трапляються майже на всіх поселеннях феодосійської сільської округи⁵⁴. Найчисленніші фрагменти кухонних горщиків скіфського типу, що мають орнамент у вигляді пальцево-нігтівих вдавлень по вінцях, плічках, ребру денця (рис. 4, 6, 8, 9, 21, 28). Переважна більшість кухонного посуду виготовлена з тіста з домішкою шамоту і має шерехату поверхню чорного, сірого, жовто-буруватого кольорів. Цей технологічний прийом характерний для скіфського кухонного посуду. Майже всі горщики (рис. 4, 1, 2, 4, 5, 7, 10, 11, 20, 22—27), знайдені на поселенні, мають аналогії серед матеріалів скіфських⁵⁵ та кизил-кобинських⁵⁶ пам'яток, а також сільських поселень Європейського Боспору⁵⁷. До кухонного ліпного посуду належать корчаги (рис. 4, 3), жаровні (рис. 5, 46), цілилки.

Ліпна столова кераміка подана фрагментами та цілими екземплярами мисок (рис. 4, 15, 16, 17, 19), чаш (рис. 4, 14), келихів, черпаків, сільниць (рис. 4, 18), гутусів, мініатюрних посудин (рис. 4, 12, 13) тощо. Більшість мисок, чаш, келихів, черпаків має залощену зовнішню і внутрішню поверхню.

Керамічні вироби спеціального призначення подані мортарами (рис. 3, 19—23, 28, 29), серед яких, завдяки характерним особливостям тіста, виділяються посудини гераклейського та синопського виробництва. Хоча є фрагменти екземплярів і інших центрів виробництва. Датуються вони IV — першою третиною III ст. до н. е.⁵⁸. Знахідка фрагмента мірної ойнохой (зернова яма № 6), що має клеймо на горлі на спеціальному наліпі у вигляді відтиску інталії. Воно овальної у плані форми, у центрі зображене вершника на здібленому коні, за спиною у якого розвивається плащ (рис. 5, 48). Ойнохой такого типу можна віднести до мірних посудин, що використовувались у обмінній роздрібній торгівлі⁵⁹. Маленькі глечики (рис. 3, 27) могли використовуватись як для зберігання ароматичних речовин, так і для вотивів⁶⁰. До кераміки господарчого призначення відноситься товстостінна посудина з масивним підквадратним вінцем (рис. 3, 24). Схоже, це був казан (хутра) з тулубом підокруглої чи кулеоподібної форми, що було зручно для встановлення на тринозі або спеціальній підставці. Кухонними, можливо, були і посудини з горизонтально відігнутими довгими і пласкими вінцями (рис. 3, 26).

До амфорисків належать фрагменти тонкостінних червонеглиняних вінець. У побуті такі посудини використовувалися для зберігання ароматичних речовин або ліків. Місця виробництва цих посудин поки що невідомі⁶¹. На поселенні знайдено фрагменти світильників двох типів. Перший представлений одноріж-

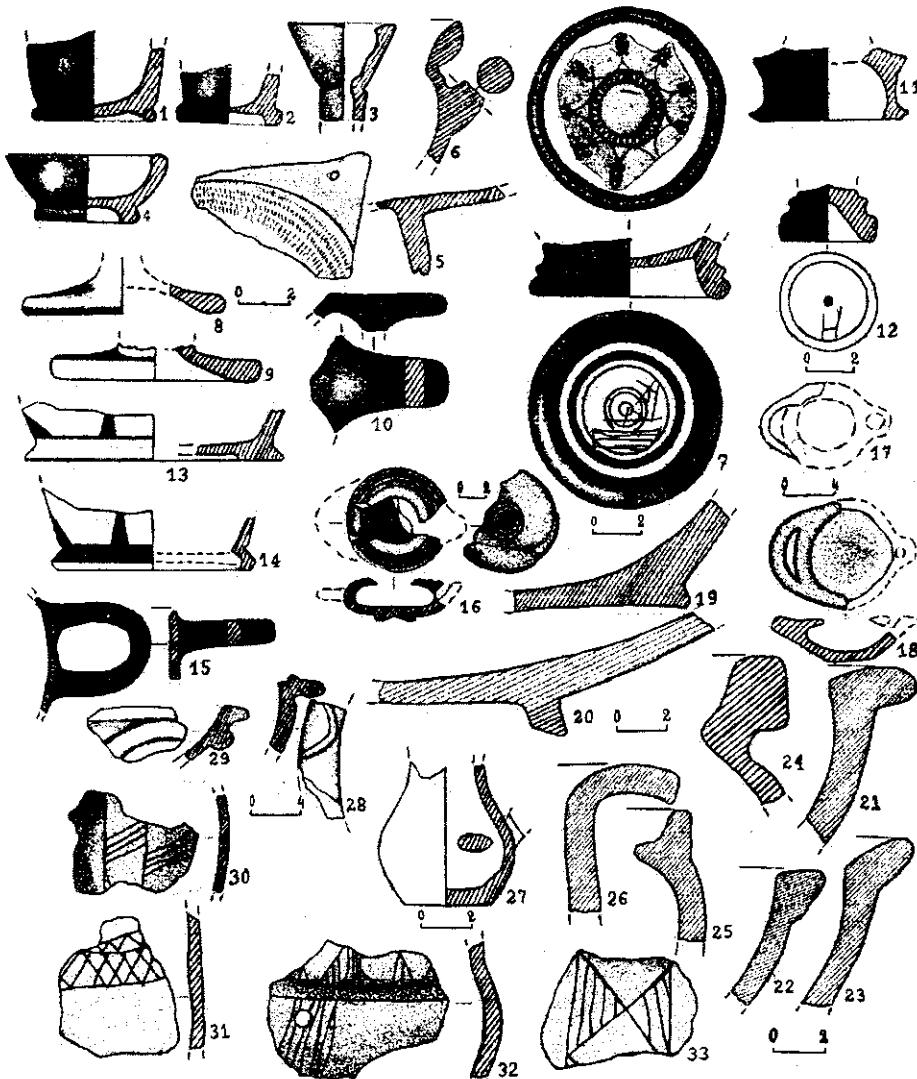

Рис. 4. Поселення Новопокровка-І. 1—12, 15 — фрагменти чорнолакової кераміки; 13, 14 — фрагменти коринфських скіфосів; 16—18 — фрагменти світильників; 19—23, 28, 29 — фрагменти мортарів; 24 — вінця казана; 25 — вінця каструлі; 26 — вінця кухонної посудини; 27 — вотивний глечик; 30—32 — фрагменти кизил-кобинського посуду.

ковим круглим світильником на невисокому піддоні з пласким дном (рис. 3, 16). Внутрішня поверхня покрита чорним тьмяним лаком, краї загнуті до середини, на них нанесено рифлені концентричні канавки. Світильник має діаметр 7,8 см і датується V ст. до н. е.⁶². Другий тип представлено червоноглинняним відкритим одноріжковим світильником з круглим тулубом і пласким дном (рис. 3, 17, 18). Його діаметр 8,3 см, краї загнуті у середину, ріжок маленький. Горизонтальна ручка знаходитьться з протилежного боку від ріжка. Такі світильники з'являються ще в архаїчну епоху і існують до епохи еллінізму⁶³. Маленькі фрагменти світильників, що часто трапляються при розкопках, свідчать про широке їх використання у побуті сільським населенням.

Цікаві також знахідки кульок з випаленої глини, так званих хлібців (рис. 5, 44, 45). У ямі № 35 їх було виявлено відразу 10 штук. Вони невеликого діаметру — до 3 см. Існує обґрунтоване припущення, що використовували кульки як вотивні речі та для гри⁶⁴.

Досить часто траплялись вироби, виготовлені зі стінок амфор округлої, підквадратної або підтрикутної форм із зашліфованими краями розмірами до 5,0 × «Археологія», № 1, 1999 р.

5,0×5,0 см (рис. 5, 39—41). Можливо, вони використовувались для гри⁶⁵ або в лікувальній магії⁶⁶. Фрагменти стінок амфор, що мали гострі краї, іноді застосовували як скребачки при обробці шкір. Такі знаряддя не різали їх і були достатньо ефективні. Ручки і ніжки амфор зі слідами шліфування з торцевих боків, очевидно, використовувались як лощила.

На поселенні знайдено 48 пряслиць як виліплених з глини, так виточених з ніжок амфор та чорнолакових посудин. Форма їх різноманітна (рис. 5, 36—38). Деякі пряслиця виготовлені ретельно, добре залощені, якісно випалені, але є і зроблені недбало, з поганим випалом. Виходячи з розмаїття форм пряслиць, знайдених тільки на одній пам'ятці, можна зробити висновок, що форма вироба не є чіткою етнокультурною ознакою, як вважають деякі автори⁶⁷.

З поселення походять два графіти, одне з них на піддоні чорнолакового канфара у вигляді продряпаної букви Н (рис. 3, 12). Воно може бути присвяченням Гераклу або початком імені дедиканта⁶⁸. Чорно-буруватий лак та форма піддона дозволяють датувати його кінцем IV — початком III ст. до н. е. У зерновій ямі № 53 було знайдено денце келиха з продряпаним зображенням корабля (?) і хрестовидних знаків (рис. 3, 7). Трохи схоже графіто походить з Херсонеса⁶⁹. Його датування засноване на аналогіях в матеріалах афінської агори. Келихи зі схожим штампованим орнаментом з ов та пальметок належать до другої половини V ст. до н. е.⁷⁰.

З підйомного матеріалу поселення походять намистини піраміdalної форми з синього скла (рис. 5, 35). Вони поширені, головним чином, на скіфських пам'ятках і датуються IV—III ст. до н. е.⁷¹. До прикрас можна віднести і морську черепашку «гребінець» (рис. 5, 31). Такі прикраси використовувались місцевим населенням і відомі з матеріалів таврських поселень⁷². Хоча існує також думка, що такі черепашки використовувалися як грузила до рибальських сітей, вудок тощо⁷³. Цікава також знахідка клешні краба, яка свідчить про зв'язок поселення з містом, звідки привозились такі речі як прикраси.

Бронзові вироби потрапляли на поселення у результаті торговельного обміну. Вони поділяються на три категорії: предмети озброєння, побуту і прикраси. До озброєння належать вістря стріл двох типів: 1 — тригранні, з утопленою втулькою та вирізом граней (рис. 5, 24); 2 — трилопатеві вістря, з виступаючою втулькою (рис. 5, 22, 23, 25—27), що датуються IV—III ст. до н. е.⁷⁴. Фрагменти дзеркала мають вигляд тонкого диска діаметром 14,5 см, до якого за допомогою двох бронзових клепок кріпилась дерев'яна ручка (рис. 5, 20). Такий тип дзеркал має прямі аналогії на скіфських пам'ятках Східного Криму⁷⁵. На поселенні знайдено бронзові браслети двох типів: 1 — з тонкого круглого дроту з незімкненими кінцями, що мають вигляд стилізованих змійних голівок (рис. 5, 29) (аналогічний браслет походить з поселення Айазовське⁷⁶); 2 — широкий пластинчастий браслет з незімкненими кінцями, в яких зроблено отвори для застібки (рис. 5, 28). На зовнішньому боці, по краях, браслет оздоблено двома тонкими врізними лініями. Прямі аналогії він має в матеріалах скіфських поховань на Керченському півострові і датуються IV ст. до н. е.⁷⁷. У заповненні зернової ями № 14 знайдено бронзову каблучку з тонкого дроту з пласким овальним щитком (рис. 5, 34). Такі ж каблучки походять з поселення Айазовське⁷⁸ і характерні для матеріальної культури скіфського населення Східного Криму. Очевидно, цей тип прикрас було запозичено у греків⁷⁹. Бронзові дротяні каблучки з пласким спиралеподібним щитком (рис. 5, 30) мають аналогії в матеріальній культурі таврів V ст. до н. е.⁸⁰. У зерновій ямі № 53 знайдено бронзовий дзвіночок із залізним язичком (рис. 5, 21), що має аналогії у матеріалах сільських поселень Ольвії⁸¹. В цілому, склад знахідок з бронзи дуже схожий з виявленим у скіфів степового Криму, таврів, а також на сільських поселеннях Європейського Боспору.

Вироби з заліза представлені ножами та лемешеподібними знаряддям у вигляді напівокруглої, розширеної донизу лопатки, виготовленої з листового заліза. Висота знаряддя 12,7, ширина робочої частини — 15 см (рис. 5, 47). Схожі знаряддя І. Т. Кругликова вважає лопатками для зішкірбання з лемеша трави та ґрунту⁸². У нашому випадку, судячи з розмірів знаряддя, воно могло бути наральником. Залізні ножі представлено двома типами: з прямим лезом (рис. 5, 32); з горбатою спинкою (рис. 5, 33). Обидва клиноподібні у перегині, характерні для скіфської культури та античних пам'яток Східного Криму⁸³ і датуються IV ст. до н. е.⁸⁴.

Рис. 5. Поселення Новопокровка-І. 1—7 — плашки з кості; 8 — кістяне вістря стріли; 9 — обкладка ручки ножа; 10 — астрагал; 11, 19 — проколки; 12 — голка з отвором; 13—17 — голки; 18 — лошило; 20 — бронзове дзеркало; 21 — дзвіночок; 22—27 — вістря стріл; 28, 29 — браслети; 30—34 — каблучки; 31 — черепашка; 32, 33 — ножі; 35 — намистина; 36—38 — пряслиця; 39—41 — вироби із стінок амфор; 42 — заготовка для брусків; 43 — бруск; 44, 45 — «хлібці»; 46 — перетин жаровні; 47 — лемешоподібне знаряддя; 48 — клеймо на горлі ойнохой.

Мешканцями поселення широко використовувалися знаряддя та вироби з кістки. Цей матеріал був завжди під рукою, легко піддавався обробці, мав достатню твердість і міцність. Для шліфування використовували великі трубчасті кістки тварин, на яких рядками наносились клиновидні насічки⁸⁵. Ребра та інші кістки застосовувались як скребачки та лошила, про що свідчать заполіровані від використання краї (рис. 5, 18). Крім цього знайдено багато кістяних стрижнів, що мали один гострий заполірований кінець, другий — з вирізом (рис. 5, 13—17), за який, очевидно, прив'язували нитки чи тонкі смужки шкіри. Можна

припустити, що це були голки для шиття шкіряних виробів⁸⁶. Зокрема, ними могли шити міхи для перевезення рідини або мішки для зерна. Знайдено також кістяні голки з отвором (рис. 5, 12) та проколки (рис. 5, 11, 19), що мали багатоцільове призначення⁸⁷. На поселенні виробляли обкладки ручок ножів (рис. 5, 9), кулеподібні вістря стріл (рис. 5, 8). Абсолютна аналогія таким вістрям з трикутними вирізами знизу походить з Актаського могильника, датуються вони IV—III ст. до н. е.⁸⁸. З астрагалів великих тварин шляхом їх поздовжнього розпилювання виготовляли пластини, які мали зверху отвір (рис. 5, 1—7). Можливо, їх використовували як псалії⁸⁹. Часто знаходили астрагали дрібної худоби, оброблені з боків шліфуванням. Деякі з них мали просвердлений по центру отвір (рис. 5, 10). Очевидно, вони використовувались головним чином для гри⁹⁰. Тонкі трубчасті кістки використовували для виготовлення намистин, що мали вигляд рифлених дужок. В цілому, кісткові ремесла носило домашній характер і було спрямоване на задоволення особистих потреб мешканців.

Основний відсоток знайдених виробів з каменя становили фрагменти зернотерок та терковиків. Досить часто траплялись уламки курантів овальної форми з вигнуто-пласкою робочою поверхнею, які використовували у домашньому господарстві для помолу невеликої кількості зерна. Такі зернотерки були характерні для архаїчних поселень Греції, Північного Причорномор'я⁹¹, Скіфії⁹², а також часто трапляються при розкопках сільських поселень та міст Боспору. Ці знаряддя, очевидно, привозились на поселення з міста, де їх виготовляли з кримських порід каменя. Використовувалась сировина гірського масиву Кара Дагу і численні родовища головної гряди Кримських гір, такі як трас, диоріт, базальт, порфіріт, порузвата лава, дацит, алевроліт, органогенний дрібно-, середньо- та крупнозернистий вапняк⁹³. Часто траплялись знахідки брусків (рис. 5, 43) та заготовок (рис. 5, 42) для них з твердого дрібнозернистого вапняку, що використовували для загострення ножів тощо. Аналогії їм відомі на багатьох скіфських пам'ятках. Великі бруски, очевидно, застосовували для правки та доведення лез колючих та рублячих знарядь, існували і комбіновані точильні каміння. Абразивне каміння використовували також для виточування виробів з уламків гончарної кераміки — пряслиць і плащок. Часто траплялись при розкопках знахідки куль-сфераїдів різного розміру. Їх використовували, головним чином, для метання з пращи. Округле, добре зашліфоване каміння могло використовуватись як гиря⁹⁴. Так, вага однієї, ретельно виготовленої кулі дорівнює 522 г, що відповідає ваговому стандарту (520 г), який використовувався на Боспорі. Гирі з такою вагою знайдено при розкопках Пантикею. В основу стандарту було покладено персидську мину, поширену у південнопонтійських містах, з якими Боспор мав тіsnі торговельні зв'язки⁹⁵. Знахідка такого виробу і фрагментів мірної ойнохой вказує на існування на поселенні обмінної торгівлі. Добре зашліфоване каміння, розміром і формою схоже на натуральне куряче яйце, могло використовуватись як для метання з пращи, так і для підкладання у гнізда диких птахів. Це не відлякувало їх і дозволяло деякий час брати яйця для харчових потреб.

Серед виробів з каменя виділяються знахідки крем'яних відбійників, скребачок, вкладнів для серпів та фрагмент кам'яної булави, що походять з раннього шару, який відноситься до епохи пізньої бронзи.

Таким чином, знахідки з поселення Новопокровка знаходяться відповідно до аналогії серед матеріалів кизил-кобинських (таврійських), скіфських пам'яток, а також античних поселень сільської округи Феодосії і Європейського Боспору, Херсонесу, Ольвії. Вони є головним джерелом для вивчення хронології поселень, етносоціального складу населення, його господарської діяльності, торговельного обміну, духовної культури тощо. В цілому, матеріали розкопок характеризують культуру населення як сільську і свідчать, що головним заняттям мешканців поселення було хліборобство, присадибне тваринництво. Ремесла носили домашній характер і були спрямовані на задоволення особистих потреб. Відносно розвинутим було будівництво. Крім цього, матеріали дозволяють зробити висновки, що побут мешканців був небагатим, добробутом виділялась невелика їх частина, можливо греки, що займали відносно високий соціальний статус. Решта населення була варварською і складалась з кизил-кобинців (таврів) та скіфів.

Переважна більшість античних поселень у степової зоні як Південно-Східного Криму, так і у внутрішніх районах Керченського півострова аналогічна дослідженій пам'ятці за топографією, типологією та матеріалом. Виходячи з цього можна припустити, що всі вони були схожі за матеріальною культурою і етносоціальним складом мешканців, тобто становили єдину сільськогосподарську систему. Безумовно, що вона видігравала значну роль у економічному потенціалі Боспорського царства, але деякі питання і деталі її функціонування можна розкрити тільки продовжуючи археологічні дослідження цих поселень.

Примітки

¹ Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка» у села Новопокровка Кировского района Республики Крым в 1994 году // НА КФ ИА НАН Украины.— Изв. № 330; Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка» у села Новопокровка Кировского района АР Крым в 1995 году // НА КФ ИА НАН Украины.— Изв. № 378; Гаврилов А. В. Отчет о раскопках античного поселения «Новопокровка» у села Новопокровка Кировского района АР Крым в 1996 году // НА КФ ИА НАН Украины.— Изв. № 433; Гаврилов А. В. Исследования античного поселения у с. Новопокровка и археологические разведки в Кировском районе // АИК 1994 г.— Симферополь, 1997.— С. 69—76.

² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 149.

³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 44; Буйских А. В. Деякі особливості планувальної структури пізньоархічних поселень Нижнього Побужжя // Археология.— 1992.— № 2.— С. 29.

⁴ Лунин В. Я., Лунина И. Б., Левченко И. Б., Подпалова И. Б. Технический отчет по корректировке материалов крупномасштабного обследования почв совхоза «Красный луч» Кировского района Республики Крым // НА КФИ "Укрземпроект"— 1993.— № 65/1863.— С. 40.

⁵ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 34; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 46; Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— С. 15.

⁶ Араджисони М. А. К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма // МАИЭТ.— Симферополь, 1993.— Вып. III.— С. 185.

⁷ Шевченко Н. Ф. Строительные традиции у меотов // Историко-археологический альманах.— Армавир-М., 1995.— С. 137.

⁸ Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 51.

⁹ Шевченко Н. Ф. Указ. соч.— С. 137.

¹⁰ Шевченко Н. Ф. Указ. соч.— С. 136.

¹¹ Зеест И. Б. Киммерийская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXIII.— С. 99.

¹² Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (этно-культурные процессы).— К., 1996.— С. 24, 27.

¹³ Катюшин Е. А. Феодосия, Кафа, Кефе.— Феодосия, 1998.— С. 24.

¹⁴ Араджисони М. А. Указ. соч.— С. 184, 185.

¹⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 108; Коваленко С. А. Античное сельскохозяйственное поселение у села Песчаное // Памятники железного века в окрестностях Евпатории.— М., 1991.— С. 16, 17.

¹⁶ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 54.

¹⁷ Палеоботанічний аналіз викопного рослинного матеріалу з розкопок античного поселення «Археологія», № 1, 1999 р.

лення Новопокровка виконано провідним науковим співробітником ІА НАНУ, доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич.

¹⁸ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 180; Анфимов Н. В. Сельское хозяйство у синдов // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 6; Лебедева Е. Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— Тез. докл. науч. конф.— К., 1991.— С. 167.

¹⁹ Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 105.

²⁰ Крыжницкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрецко В. М. Указ. соч.— С. 71.

²¹ Палеозоологічний аналіз остеологічного матеріалу з розкопок античного поселення Новопокровка виконано старшим лаборантом КФ ІА НАНУ О. І. Черемисовим.

²² Гаврилов О. В. Вказ. праця.— С. 112.— Табл. 1.

²³ Рубан В. В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА.— 1991.— № 2.— С. 188.— Рис. 5, 17; 6, 9.

²⁴ Рубан В. В. О хронологии красноглиняных амфор с коническими ножками VII—V вв. до н. э. // КСИА.— 1990.— Вып. 197.— С. 18; Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // БС.— М., 1993.— Вып. 3.— С. 37, 2.129.

²⁵ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.).— К., 1981.— С. 24.— Табл. 2.

²⁶ Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // МХАПУ.— К., 1982.— С. 103.— Рис. 1; 2, 3, 4.

²⁷ Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 28, 2.11, 2.19.

²⁸ Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 34, 2.85.

²⁹ Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 33, 2.84.

³⁰ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— М., 1960.— С. 90.

³¹ Монахов С. Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // ГА.— Саратов, 1992.— С. 169.

³² Цецхладзе Г. Р. Производство амфорной тары в Колхиде // ГА.— Саратов, 1992.— С. 92.

³³ Карадημα-Ματσα Χ. Εργαστηριο παργωγησ αμφορηων στη Σαμοθρακη // Γ'ηπι στημονικη συναρτηση για την ελληνιστικη κεραμικη.— Ασηναι, 1994.— π. 268.

³⁴ Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. (опыт системного анализа).— Саратов, 1989.— С. 138.— Табл. 12.

³⁵ Oguz Alpozen T., Ozdas G., Berkay B. Commercial Amphoras of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology— Bodrum-Ankara, 1995.— Р. 86.

³⁶ Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 36, 2.111.

³⁷ Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— 21 с.

³⁸ Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— М., 1972.— Вып. X.— С. 23, 39.

³⁹ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— М., 1974.— Вып. XI.— С. 6.

⁴⁰ Федосеев Н. Ф. Хронология синопских магистратских клейм // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. науч. конф.— Запорожье, 1994.— Ч. 2.— С. 188.

⁴¹ Амперер Ж. И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // ГА.— Саратов, 1992.—

С. 17; *Ефремов Н. В.* К истории торговых связей Книда с Северным Причерноморьем // ГА.— Саратов, 1992.— С. 258.

⁴² *Кац В. И.* Керамические клейма Херсонеса Таврического. Каталог-определитель.— Саратов, 1994.— С. 85, 86, 114.

⁴³ *Гаврилов А. В.* Об амфорных клеймах с поселения Ореховка I в Крыму // ПИК.— Тез. докл. науч. конф.— Ч. I.— Симферополь, 1991.— С. 31—33.

⁴⁴ *Голенцов А. С., Петерс Б. Г.* Керамические клейма из раскопок Феодосии 1975—1977 гг. // СА.— 1981.— № 2.— С. 218.

⁴⁵ *Брашинский И. Б.* Методы исследования античной торговли.— Л., 1984.— С. 157.

⁴⁶ *Щеглов А. Н.* О внутренней торговле Херсонеса Таврического в IV—II вв. до н. э. // КСИА.— 1974.— № 138.— С. 49.

⁴⁷ *Ельницкий Л. А.* Из истории древнегреческой виноторговли и керамического производства // ВДИ.— 1969.— № 3.— С. 92.

⁴⁸ *Sparkers B. A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6-th, 5-th and 4-th Centuries B. C. // The Athenian Agora. Results of Excavation Conducted by the American School of Classical Study at Atheneus.— Princeton-New York, 1970.— Vol. XII.— 382 p.

⁴⁹ *Корпусова В. Н.* Коринфская керамика // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 56; *Охотников С. Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— С. 31, фото 9, 7, 10.

⁵⁰ *Храпунов И. Н., Власов В. П.* Кизил-кобинское поселение Шпиль // Проблемы древнего и средневекового Крыма.— Симферополь, 1995.— С. 14, 15; *Колотухин В. А.* Указ. соч.— С. 60.

⁵¹ *Цепинський А. О.* Населення Південного берега Криму в епоху раннього заліза // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 28, 35.— Рис. 6, 9; *Храпунов И. Н., Власов В. П.* Указ. соч.— С. 14.

⁵² *Кругликова И. Т.* Указ. соч.— С. 38, 49—51, 63, 68.— Рис. 9, 16, 17, 29.

⁵³ *Гаврилов О. В.* Нові дані про сільську округу античної Феодосії // Археологія.— 1998.— № 1.— С. 108.

⁵⁴ *Кругликова И. Т.* Указ. соч.— С. 75; *Гаврилов О. В.* Вказ. праця.— С. 110.

⁵⁵ *Яковенко Э. В.* Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // ДВК.— К., 1970.— С. 145, 160.— Рис. 5, 3; 15, 6.

⁵⁶ *Храпунов И. Н., Власов В. П.* Указ. соч.— С. 5.

⁵⁷ *Кругликова И. Т.* Указ. соч.— С. 33, 34, 38, 50.

⁵⁸ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 69.— Табл. XXXIX, I, 2, 4.

⁵⁹ *Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— С. 167.— Рис. 81; *Цветаева Г. А.* Керамическое производство Боспора // САИ.— 1966.— Вып. Г1-20.— С. 19.— Табл. 23, 2, 3, 6; *Брашинский И. Б.* Торговля // Археология СССР в 20 т.— М., 1984.— Т. 4; *АГСП.*— С. 176.— Табл. LXVI, 7.

⁶⁰ *Кругликова И. Т.* Исследование сельской территории Европейского Боспора // СА.— 1957.— № 1.— С. 124.— Рис. 14, 15.

⁶¹ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический...— С. 72.— Табл. XII, 6.

⁶² Там же.— С. 75.— Табл. XIII, II.

⁶³ Там же.— С. 75.— Табл. XIII, 6.

⁶⁴ *Храпунов И. Н., Власов В. П.* Указ. соч.— С. 26; *Высотская Т. Н.* Игрушки и игры поздних скифов // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.— Симферополь, 1995.— С. 48.

- ⁶⁵ Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 49, 50.
- ⁶⁶ Русаева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 131 и сл., 137.
- ⁶⁷ Бессонова С. С., Бунятын Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму.— К., 1988.— С. 64, 65.
- ⁶⁸ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— К., 1984.— С. 52.— № 125, 201; Бибиков Ю. А., Курганова С. П., Николаенко Г. М. и др. Граффити античного Херсонеса.— К., 1978.— С. 62.— № 745—784.
- ⁶⁹ Бибиков Ю. А., Курганова С. П., Николаенко Г. М. и др. Указ. соч.— С. 76.— № 967, Табл. 4.— № 967Б.
- ⁷⁰ Sparkers B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery...— Р. 1.47, 1097.
- ⁷¹ Яковенко Э. В. Указ. соч.— С. 126.— Рис. 14, 1; Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 61; Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1978.— Вып. Г-1-12.— Ч. II.— С. 69, типы 97—102, 112—115.— Табл. 33, 28, 35.
- ⁷² Колотухин В. А. Указ. соч.— Рис. 12.
- ⁷³ Антипина Е. Е., Маслов С. П. К вопросу о хозяйственном использовании моллюсков и крабов населением хоры Херсонеса // Памятники железного века в окрестностях Евпатории.— М., 1991.— С. 166.
- ⁷⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Вып. Д1-4.— С. 23; Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 50, 51.
- ⁷⁵ Яковенко Э. В. Указ. соч.— С. 125; Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 62.
- ⁷⁶ Кругликова И. Т. Разведки в Старокрымском районе в 1956 г. // КСИИМК.— 1959.— Вып. 74.— С. 67.
- ⁷⁷ Яковенко Э. В. Указ. соч.— С. 125.
- ⁷⁸ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 69.— Рис. 29.
- ⁷⁹ Яковенко Э. В. Указ. соч.— С. 126; Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 56.
- ⁸⁰ Колотухин В. А. Указ. соч.— С. 47, 48.— Рис. 12, 18, 19.
- ⁸¹ Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч.— С. 136.
- ⁸² Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 172.
- ⁸³ Яковенко Э. В. Указ. соч.— С. 27; Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 63.
- ⁸⁴ Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії // Питання історії народів СРСР.— Харків, 1965.— Вип. 1.— С. 141—147.
- ⁸⁵ Семенов С. А. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії // АП.— 1958.— Т. VIII.— С. 95; Петерс Б. Г. Костерезное дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1986.— С. 42.
- ⁸⁶ Петерс Б. Г. Указ. соч.— С. 56.
- ⁸⁷ Петерс Б. Г. Указ. соч.— С. 52.
- ⁸⁸ Бессонова С. С. и др. Указ. соч.— С. 51, 175.— Рис. 31, 16.
- ⁸⁹ Кислый А. Е. Исследование поселений каменского типа в Восточном Крыму // АИК 1994 г.— Симферополь, 1997.— С. 137.
- ⁹⁰ Петерс Б. Г. Указ. соч.— С. 78; Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 50.
- ⁹¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— С. 135; Кругликова И. Т. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья // Возникновение и развитие земледелия.— М., 1967.— С. 151, 152.
- ⁹² Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1986.— С. 78.
- ⁹³ Мінерало-петрографічне визначення фрагментів терковиків та зернотерок з античних

поселень Південно-Східного Криму виконано старшим науковим співробітником Державного інституту мінеральних ресурсів України (м. Сімферополь) М. М. Макаровим.

⁹⁴ Сокольский Н. И. Каменные ядра из Пантикея // МИА.— 1962.— № 103.— С. 247.

⁹⁵ Грач Н. Л. Свинцовые гири из Нимфея и некоторые вопросы боспорской весовой метрологии // ТГЭ.— 1970.— Вып. XVII.— С. 192, 195, 197.

A. V. Гаврилов

АНТИЧНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НОВОПОКРОВКА-І В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КРЫМУ

Несмотря на давнюю известность, неукрепленные поселения античного времени в округе Феодосии изучены слабо. Поэтому археологическое исследование каждого нового памятника значительно расширяет источниковедческую базу для изучения истории населения Юго-Восточного Крыма в V—III вв. до н. э. Поселение у села Новопокровка Кировского района располагалось на склоне степной лощины и состояло из 9 золистых пятен, обозначавших места жилищно-хозяйственных комплексов. Судя по местонахождению пятен, жилищно-хозяйственные комплексы располагались на местности относительно компактно, но бессистемно. Раскопками было раскрыто наземное каменно-сырцовое, прямоугольное в плане, многокамерное жилище общей площадью более 104 м². Оно имело земляные полы и камышовую или покрытую глиной крышу. Исследованы также внутренние и внешние очаги; зерновые, хозяйственные, столбовые ямы, глинобитная площадка — ток, колодец, свалка амфорного боя. Вещественный материал разнообразен и представлен фрагментами амфор, гончарной и лепной кухонной и столовой посуды; изделиями из железа, бронзы, глины, камня, которые характеризуют различные стороны хозяйственной деятельности, быта, духовной культуры проживавшего здесь населения. Проведены палеоботанические, палеозоологические, минералогические анализы полученного материала. Результаты исследований показывают, что поселение возникло в начале V и прекратило существование в конце первой трети III в. до н. э. Население состояло преимущественно из варваров: кизил-кобинцев (тавров) и скифов, основой их хозяйственной деятельности было земледелие.

A. V. Gavrilov

ANTIQUE SITE NOVOPOKROVKA-I IN THE SOUTH-EAST CRIMEA

Despite of long lasting popularity the unfortified sites of antique time in the Theodosia neighbourhood are investigated poorly. Therefore, the archaeological research of each new monument much expands the source base for study of a history of the South-East Crimea population in the V—III centuries B. C. The site nearby the village of Novopokrovka in Kirov region placed on a slope steppe hollow and consists of 9 ash stains, designating places of dwelling-economic complexes. Judging by the sites location, the dwelling-economic complexes were placed rather compactly but irregularly. By the excavations the ground stone-clay, rectangular in the plan, multichamber building was found. It occupied the common area more than 104 m². The building had ground floors and reed roof covered with clay. The internal and external seats of the fire, grain, economic, pole holes, clay platform-current, will, amphorae sherds heap were investigated. The material is diverse and is submitted by amphoras, fine and ware vessel fragments, by artifacts made of iron, bronze, clay, stone which characterize the various parties of economic activity , mode of life, spiritual culture of the living population. Paleobotanical, paleozoological, mineralogical analyses of the received material are made. Results of research show that the site has arisen by the beginning of the V-th century B. C. and has stopped existence at the end of the first third of the III-d century B. C. The population consisted mainly of the barbarians: the Taurians and the Scythians, the basis of its economic activity was agriculture.

Одержано 20.03.98

«Археология», № 1, 1999 г.

ЦЕНТРАЛЬНА МОГИЛА ВЕЛИКОГО РИЖАНІВСЬКОГО КУРГАНУ

**С. А. Скорий, Я. Хохоровські,
В. П. Григор'єв, Я. Ридзевські**

Публікується інформація про відкриття непограбованої центральної могили у поховальній пам'ятці скіфської знаті — Великому Рижанівському кургані.

Великий Рижанівський курган належить до групи скіфських поховальних пам'яток степового типу, розташованих на північному Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Він входить до складу невеликого могильника, насипи якого ланцюжком простягнувся уздовж давнього шляху, на високому вододільному плато, на південний схід від сучасного с. Рижанівка Звенигородського району Черкаської області¹. Він став відомим завдяки роботам польських дослідників Ю. Талько-Гринцевича (1884 р.) та Г. Оссовського (1887 р.), що привели до відкриття непограбованої бокової могили заможної скіф'янки у супроводі численних речей, зокрема із коштовних металів². Час вказаного поховання визначають зараз 330—300 рр. до н. е.³. Невеликі роботи на кургані були здійснені Д. Я. Самоквасовим, що проводив розкопки інших курганів могильника⁴.

Ця пам'ятка на довгі роки випала з поля зору скіфознавців. Інтерес до неї відродився у 1995 р., коли двоє з авторів цієї статті поставили питання про необхідність знайдення та повного дослідження Великого Рижанівського кургану⁵. Використовуючи дані топографічної зйомки Г. Оссовського курганних груп у районі Рижанівки, пощастило ототожнити найбільший з насипів, що зберігся (висота 4,75, діаметр до 42 м), із Великим Рижанівським курганом⁶.

Під час робіт Українсько-Польської експедиції⁷ було розкрито західну частину насипу, вивчено її структуру, ідентифіковано численні ями з розкопами по передніх дослідників, знайдено плями двох могил: бокової (поховання № 1) та центральної (поховання № 2).

При дослідженні бокової, впускої могили, яку розкопував Г. Оссовські, було уточнено ряд деталей її конструкції, знайдено кістки дівчинки 12—14 років, яка супроводжувала заможну необіжницю, кілька речей, які пропустив дослідник, в тому числі перстень, у якому за щиток був використаний боспорський статер 314—296 рр. до н. е.⁸. Це був третій подібний перстень, знайдений у загаданій могилі, та четвертий із знайдених під час розкопок скіфських пам'яток.

Центральну могилу було досліджено у 1996 р. Вона виявилася непограбованою. Розташована у західній половині підкурганної поверхні. Це бездромосна катакомба, яка складалася із входної ями та прилеглої до неї з південного заходу поховальної камери (рис. 1; 2). На час дослідження її склепіння впало. Могилу було орієнтовано за віссю північний захід — південний схід. Неподалік від входної ями розташовано лінзи материкового викиду.

Вхідна яма мала майже правильну прямокутну форму (розміри 4,4×2,68 м). Глибина від рівня давнього горизонту понад 2,6 м. Заповнення — однорідний чорнозем. Стінки ями вертикальні. На північній та західній фіксувалися сліди знарядь, якими копали могилу, з шириною робочої частини 4,6 см. У північному та південному кутках — 2 невеликі підтрикутної форми недбало виконані сходинки. На дні ями було розташовано дві супроводжувальні могили у ґрунтових ямах.

Поховання охоронця прикривало собою вхід у підземелля. Могильна яма підпрямокутної форми (1,7×0,35—0,52×0,52—0,64 м) орієнтована за віссю пів-

© С. А. СКОРИЙ, Я. ХОХОРОВСЬКІ, В. П. ГРИГОР'ЄВ, Я. РИДЗЕВСЬКІ, 1999

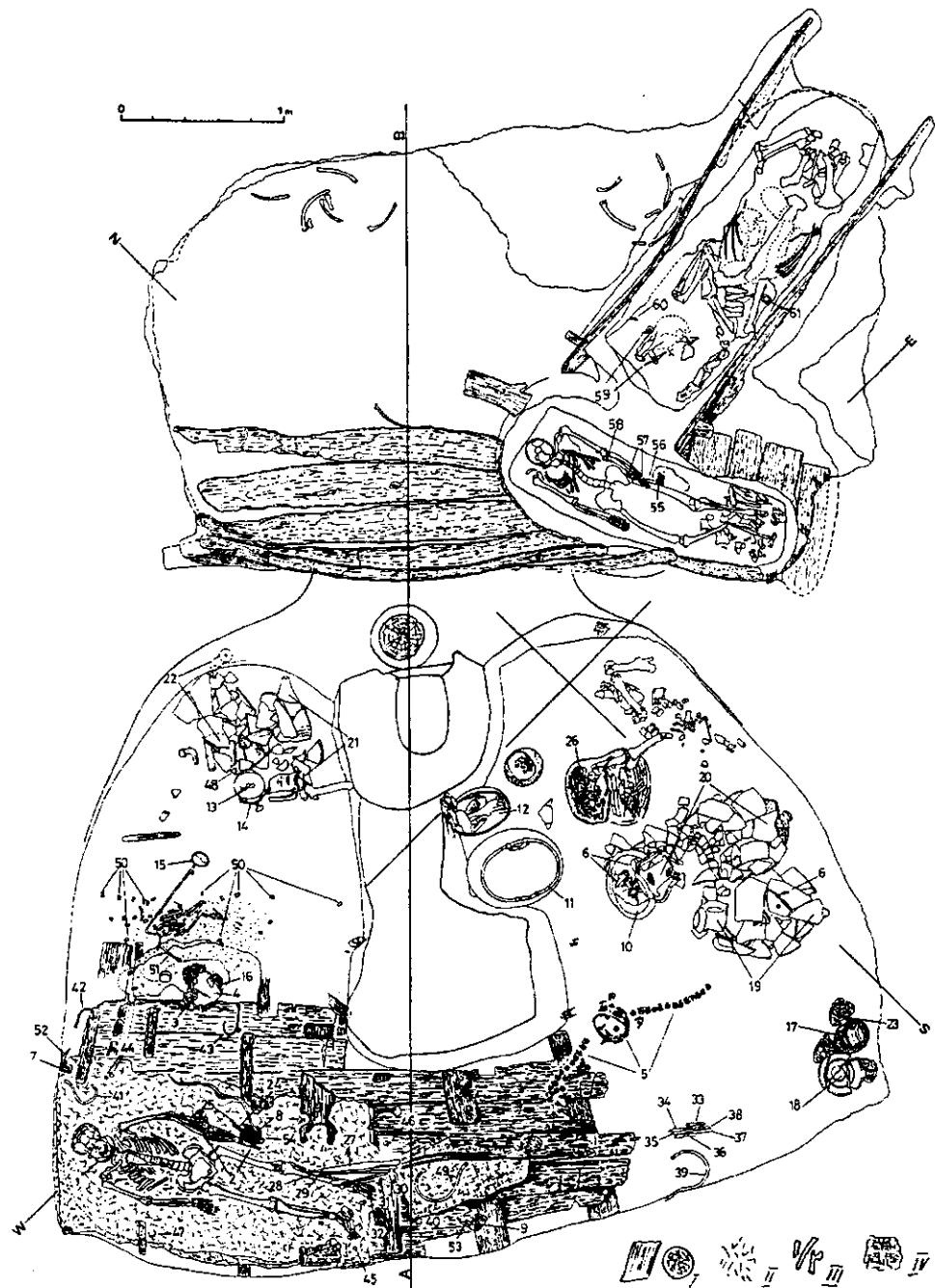

Рис. 1. План центральної могили Великого Рижанівського кургану: I — дерево; II — підстилка з трави; III — кістки тварин; IV — кора; I — гривня; 2 — меч; 3 — кельхи; 4, 14 — килики; 5 — залишки жіночого парадного головного убору; 6 — деталі ритону; 7—9, 55 — сагайдаки; 10 — путерій; 11, 12 — казани; 13 — чаша; 15 — курильниця; 16 — стулка; 17 — канфар; 18 — блюдо; 19—22 — амфори; 23 — пеньки; 24, 51—53, 56 — ножі; 25, 58 — шила; 26 — скоба; 27 — наконечник списа; 28—32 — наконечники дротиків; 33—38 — втоки; 39—43 — гаки; 44—46 — кігті ведмедя; 47 — «виделочка»; 48 — ручка чаши; 49 — ворварка; 50 — астрагали; 54 — фрагменти лука; 57 — намисто; 59 — вудила та пасалії; 60 — підпружна пряжка; 61 — нахрапник. 1, 5 — золото; 2 — золото, залізо, срібло; 3, 4 — срібло; 6 — золото, срібло; 7—9, 55 — бронза, шкіра, дерево; 10—14, 16, 47, 48 — бронза; 15 — бронза, залізо; 51—53, 56, 58—61 — залізо; 50 — кістка; 57 — скляна «паста», кістка.

ніч-північний захід — південь-південний схід. Спочатку її було перекрито упоперек дубовими плахами чи дошками 0,18—0,3 м завширшки. Кістяк чоловіка 35—40 років⁹ лежав на підстилці з очерету, випростано на спині, головою на північ—північний захід. Збереженість кісток погана. Права рука лежала уздовж тулуба, ліва — на стегні. Ноги зведені у гомілках, права підгнута у коліні. Хребет дуже вигнутий. Враховуючи це, а також те, що череп похованого лежав упритул до стінки ями, можна припустити, що могила була замалою для померлого і його буквально увіпхнули до неї. На рівні лівого ліктя лежало зализне шило з дерев'яною рукояткою, біля стегна — залишки шкіряного сагайдака з 66 стрілами з бронзовими вістрями: 57 з них — тригранні з прихованою втулкою та по-різному опущеними кінцями граней, 9 — трилопатеві, 4 з них також з прихованою втулкою. Біля колчана лежав зализний ніж з кістяною рукояткою. На зап'ясті лівої руки була перев'язь з 27 намистин. У ногах похованого на дерев'яному підносі або блюді, від якого лишився тлін, — кістки від жертовної конини¹⁰. Викид з могили лежав на північний захід від входіння ями.

Поховання коня знаходилось поряд із похованням охоронця, майже перпендикулярно до нього. Могила підпрямокутної форми ($2,22 \times 0,62 - 0,82 \times 0,54 - 0,6$ м) орієнтована за віссю схід — захід. Спочатку стіни могили (в усякому разі, довгі) було обкладено уздовж дерев'яними плахами, від яких зберігся тлін. Нагорі, по краях могили, уздовж довгих стін були укладені дошки або колоди, що кріпилися у пазах, вище верхнього краю східної торцевої стіни могили. Ця конструкція тримала материковий викид, вийнятий з могили і складений з двох боків уздовж неї. На північному викиді знайдено 12 ребер коня.

На дні могили на животі, з підгнутими ногами, головою на захід лежав кістяк коня. Череп з деталями вузди — кільчастими зализними вудилами та прямими, дводирчастими псаліями, що знаходилися у роті — лежав окремо від кістяка, мордою перед, паралельно шийним хребцям. Складається враження, що перед тим, як покласти до могили, у коня відрубали голову. В області живота фіксувалася органіка сірого кольору (сліди іжі?). Справа від черепа, у переміщеному стані, знаходився зализний нахрапник з плоским щитком, а біля лівої лопатки — зализна підпружина пряжка. Біля входу до похованальної камери, на ширину входіння ями, лежав дерев'яний поміст шириною до 0,8 м — чотири дубові дошки. З південно-східного кута їх краї були вставлені у нишу. Поміст конструктивно не був пов'язаний з могилами, зокрема похованням охоронця, хоча його південно-східна частина й розташована частково над закладом могили. Ймовірно, він виконував роль своєрідного столу для тих, хто створював могилу (?) для здійснення першої тризни над похованими безпосередньо у входній ямі. На користь цього свідчать знайдені на дні входіння ями поблизу «столу» кінські ребра. Спочатку це були великі шматки кінського м'яса.

Вхід до похованальної камери було затулено заслоном з двох горизонтальних рядів дерева. Перший складали дошки, покладені одна на іншу. Збереглися залишки 5 з них шириною 0,1—0,2 м; довжина дошки найкращої збереженості — 2,1 м. Другий ряд складався з 11 колод довжиною 1,9—3 м, діаметром 0,1—0,14 м. Заслон підтримували вертикальні стовпи, що стояли по кутах. Нижню частину заслону спочатку було розташовано у неглибокій канавці шириною 0,2, глибиною 0,1 м.

Устя входу до підземелля шириною близько 1,6, висотою 0,6 м, мало вигляд горизонтальної щідини, що ділилася на два рукави шириною 1 і 0,6 м, які майже перпендикулярно опускалися до дна похованальної камери. Біля входу виявлено дубовий стовп висотою 1,1, діаметром до 0,25 м, що колись підтримував склепіння похованальної камери.

Поховання камера довжиною 3,7, завширшки 2,8—5,1 м мала трапецієподібну форму. Дно її рівне, поступово знижувалось від входу до протилежної стіни: максимальний перепад глибин 0,18—0,26 м. Стіни підземелля у нижній частині досить рівні. Верхня їх частина, як і стеля, обвалилася. Склепіння камери реконструюється як аркоподібне з максимальною висотою до 1,8—1,9 м. Поховання камера, безумовно, є імітацією житлової споруди. Спочатку її стіни та стеля були драпіровані тканиною — полотном рослинного походження рідкого плетіння, білувато-сірого кольору¹¹. Його рештки добре фіксувалися у нижній частині північної стіни, у південно-східному кутку, на багатьох речах, що знахо-

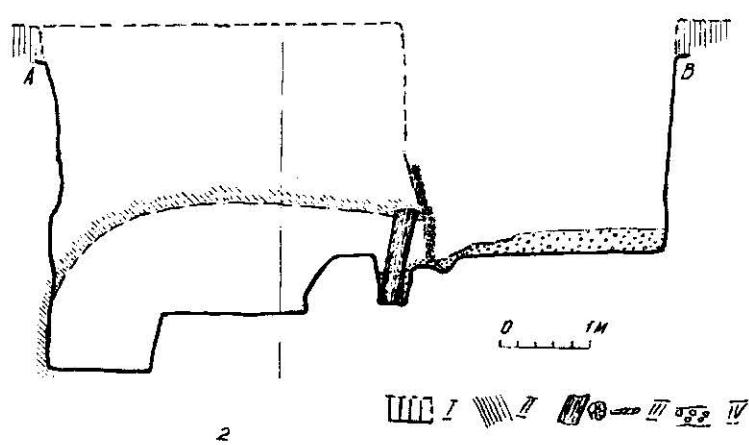
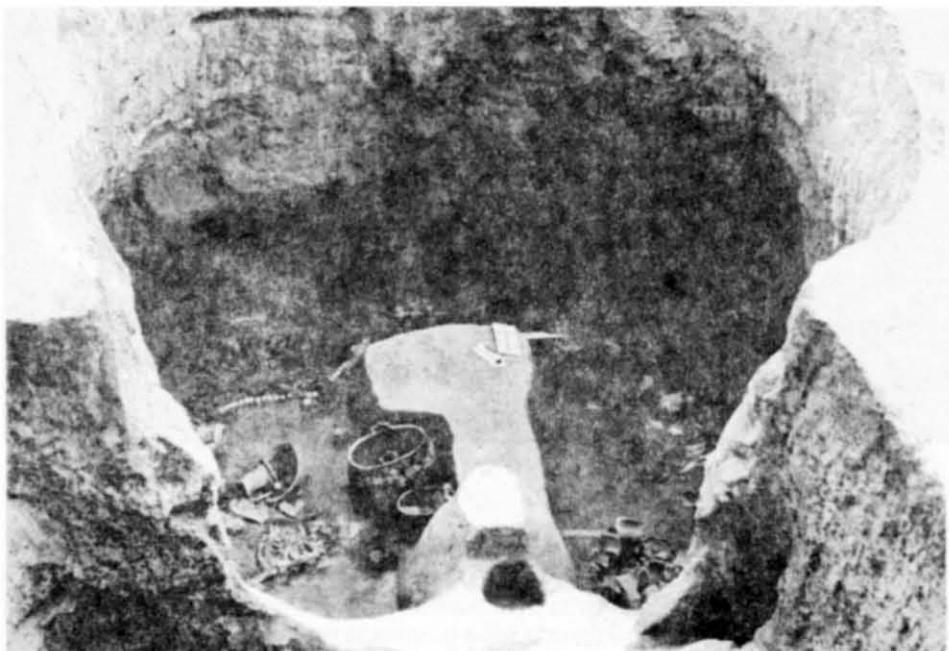

Рис. 2. Вид на поховальну камеру з боку вхідної ями (1) та розріз центральної могили (2). I — давній чорнозем; II — материк; III — дерево; IV — викид з могили коня.

дилися на дні. Тканина кріпилася за допомогою дерев'яних кілків, отвори від яких підквадратної форми було знайдено на різних рівнях стін. На північно-західній стіні вони утворювали майже рівну лінію. Зберігся відбиток одного кілка завдовжки 7,5, ширину грані 1 см, із загостrenoю нижньою та розширеною округлою верхньою частинами. Практично усю підлогу було спочатку вистелено циновками з очерету. Найкраще їх залишки збереглися у південно-західному кутку, північно-західній частині поверхні підлоги, під рядом предметів, що стояли на підлозі. Плетіння циновок пряме, досить рідке. Під окремими предметами зафіксовано залишки циновок із лубу.

Поховальну камеру, починаючи від входу, на більшу частину довжини, майже по центру було розділено фігурною материковою перегородкою (рис. 1; 2). Вона, ймовірно, імітувала якусь пічну споруду з підпрямокутною, підрізаною збоку та горизонтальною нагорі «топковою» конструкцією та досить широкою, близькою за формою до зрізаного конуса «трубою». Загальна довжина «печі» 2,4 м, «топкової» частини 1,6 м. Максимальна ширина останньої 1,4 м. Висота

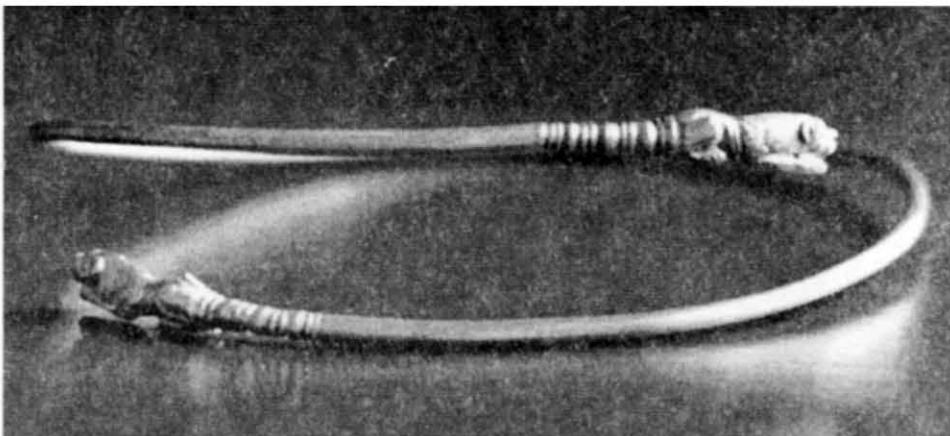

Рис. 3. Шийна гривна.

«топкової» частини від підлоги 0,64—0,66 м. Розміри основи «труби» 0,92×0,8 м, діаметр верхньої частини близько 0,5 м. Висота «труби» від рівня підлоги 1,24 м. Поверхня конструкції була ретельно загладжена і не мала слідів знарядь, якими її було вирізано. Перегородка ніби розділяла приміщення на дві частини: «господарську»— де було знайдено більшість речей, та «житлову», у межах якої розташовано поховання.

Похованого покладено біля північно-західної стіни, на дерев'яному помості довжиною 3,5 м, на ділянці довжиною 2 м (рис. 1). Ширина ділянки 1,4—1,6 м, помосту у деяких місцях — 0,8—1,15 м. Поміст являв собою викладку з 7 дубових дошок, які лежали на 7 поперечних перекладинах. Реконструйована висота помосту 0,2 м. Місце, де знаходився померлій, спочатку було відділено від решти простору похованальної камери легкою шторою чи ширмою. Збереглися 2 заливні гаки, які колись були прикріплені до стелі, та смуга тліну між ними від тканини блакитного чи рожевого кольору, орнаментованої трикутниками. Тканіна рослинного походження (льон, коноплі).

Кістяк чоловіка лежав випростано на спині, головою на північний захід. Руки простягнуті уздовж тулуба. Ноги прямі, одна ступня розвернута вправо. Вік небіжчика 45—50 р., зріст — близько 180 см. Це була людина фізично досить сильна, про що свідчить розвиненість верхніх кінцівок, шийного хребця. Причиною смерті, певно, стало руйнування лицьового відділу з правого боку.

Померлого було розташовано на товстій трав'яній підстилці прямоокутної форми (2,1×1—1,1 м), що сягала у головах, де, очевидно, лежала «подушка», товщини 0,15—0,2 м. Судячи з незначних решток тканини на кістках, можна припустити, що небіжчик був одягнений у червоні штани та білий каптан. На черепі фіксувалися сліди тканини (?) червоного кольору, можливо, від головного убору. На шиї лежала масивна золота гривна в 1,5 оберти з фігурками левиць на кінцях (рис. 3). Кисть лівої руки стискала нижню частину короткого (54 см) однолезового меча у дерев'яних піхвах із срібним наконечником і руків'ям, яке було обкладене золотом. Упритул до меча лежав горит, що фіксувався тліном від шкіри та дерева. Всередині знаходився сагайдачний набір — 94 стріли з бронзовими вістрями двох типів: 59 тригранних з довгою вузькою голівкою та опущеними кінцями граней, 35 трилопатевих з прихованою втулкою та злегка опущеними кінцями лопастей, залізні ніж та шило з руків'ями із кістки. Поряд з горитом, паралельно йому, частково перекриваючи його в нижній частині, лежали рештки дубового (?) сигматоподібного лука. Праворуч від небіжчика, на рівні ліктівового суглоба, знаходився бронзовий предмет у вигляді «виделочки». На підстилці з трьох боків від померлого покладено 4 ведмежих кігтя.

Поруч з небіжчиком, на помості, знаходилась решта його озброєння. У головах, зліва — рештки шкіряного сагайдачка зі стрілами (85 екз.), що мали бронзові тригранні вістря, аналогічні описаним вище, та залізним ножем з кістяним руків'ям. Поруч — невеликий залізний гак, на якому, очевидно, спочатку висів сагайдач.

У нижній частині помосту, майже паралельно північно-західній стіні, купкою лежали спис та 5 дротиків. Ймовірно, спочатку вони знаходились на двох великих залізних гаках, закріплених у стіні. Від зброї збереглися залізні наконечники, вtokи, тлін від древків. Довжина списа та дротиків до 2,3—2,35 м. У ногах небіжчика, між стінкою, дротиками та списом, лежали рештки другого шкіряного сагайдака із 87 стрілами з бронзовими тригранними вістрями описаного типу та залізний ніж із кістяним руків'ям. Зліва від похованого, починаючи від краю помосту в напрямку до входу, знаходилися різноманітні предмети. Біля краю помосту, проти ліктя небіжчика, на підлозі знайдено своєрідну

«схованку» у вигляді глиняного підвищення, перекритого травою. Під ним, на рештках циновки з лубу, на боці лежала бронзова сітула з фігурними ручками та носиком-зливом, оформленім у вигляді голови лева. У середині знаходилися 2 срібні посудини чудової збереженості — килик із високими петельчастими ручками та фігурним піддоном та круглотільй келих. Тулуб келиха прикрашено сценами шматування оленя та бика орлино- та левоголовими грифонами, виконаними досить реалістично, у техніці високого рельєфу (рис. 4). На північному схилі «схованки», на шарі трави, стояла дерев'яна таця або блюдо з жертвою їжею. Тут знайдено залишки деревного тліну, кістки коня, роги дикого козла (?) та залізний ніж з кістяним руків'ям. Поруч лежала курильниця — бронзова не-глибока чашечка зі слідами нагару, недбало закріплена на довгому, загостреному знизу, залізному стрижні. Між «схованкою» та курильницею знаходилась купка баранячих астрагалів. Двадцять з них укладали нібито 2 паралельні вкладки, розташовані перпендикулярно до входу.

Біля входу виявлено розвали двох червоноглиняних амфор з чаркоподібними ніжками, що спочатку стояли біля порогу, бронзовий фігурний килик із високими петельчастими ручками, бронзова напівсферична чаша з рештками овочів, зокрема бобових, та дикого часнику¹².

Біля нижнього краю похованального помосту лежали рештки жіночого головного убору із золота (начільна стрічка — метопіда та 54 бляшки-аплікації) і покривала, декорованого 34 великими округлими бляшками із зображенням Медузи Горгони та 54 дрібними бантикоподібними аплікаціями (рис. 5). Судячи з відбитків усередині бляшок, тканина головного убору була фіолетового, а покривала — червоного кольорів. У південно-західному куті цієї частини похованальної камери стояли поряд 5 пеньків (4 — дубові, 1 — сосновий). Між першим та другим пеньками знаходився шматок червоної свинцевої руди — крокоїту¹³. На другому пеньку лежав на боці чорнолаковий масивний канфар, на п'ятому — розщерене чорнолакове блюдо.

Далі, у напрямку до входу, практично усю площину підлоги було заставлено «Археологія», № 1, 1999 р.

Рис. 4. Кубок зі сценами боротьби тварин.

Рис. 5. Нашивні бляшки покривала.

речами, головним чином різноманітними посудинами. Поблизу південно-східної стіни знаходилися розвали двох великих амфор типу Солоха-І. У нижній частині амфор — сліди темного винного каменю.

Майже у центрі «господарської» половини на луб'яній циновці виявлено бронзовий лутерій. У ньому лежали рештки ритону: золота верхня обойма, срібний розтруб, фрагменти рогової основи (рис. 6). Золотий наконечник, прикрашений голівкою лева, було знайдено серед розвалу однієї із згаданих амфор.

За амфорами, біля входу, знаходилися рештки двох дерев'яних посудин: великої таці чи блюда підоваральної форми з кінськими кістками та невеликої посудини округлої форми з вуглинками на дні. Кінські кістки були також і поблизу дерев'яної таці, на підлозі. Виходячи зі стану кісток, це жертвовне м'ясо поклали смаженим.

Безпосередньо прилягаючи до перегородки-«пічки», стояли 2 бронзові казани з яйцеподібним тулубом та петельчастими ручками, прикрашеними трьома виступами. Їх ніжки було спеціально вкопано в ямки. Казани були наповнені кістками тварин: у малому — коня, у великому — звареної цілою, молодою вівці. Останній був накритий тканиною, від якої збереглися виразні залишки, зокрема з ажурним орнаментом у вигляді восъмипелюсткової квітки.

Біля входу знайдено нижню частину кістяного веретена, що нагадує шахову пішку.

Центральну могилу Великого Рижанівського кургану об'єднує зі скіфським степовим світом ряд рис і насамперед — тип похованальної споруди¹⁴. У похованальних пам'ятках скіфської знаті інколи трапляється така архітектурна деталь як вертикальний опорний стовп¹⁵, особливості інтер'єру у вигляді драпірування стін та стелі тканиною¹⁶, викладка dna циновками з очерету¹⁷, використання зализних гаків для розвішування зброй, одягу та ін.¹⁸ Вказані риси, безперечно, відбивають прагнення будівників могили створити певну копію прижиттєвого помешкання небіжчика. Звичай класти до чоловічих поховань типово жіночі речі (у центральній могилі — це парадний головний убір та веретено) також відомий у скіфів¹⁹. Вивчення кісткових решток головного похованого та охоронця (зокрема — краніології) вказує, що за антропологічними особливостями чоловіки-войни, поховані у центральній могилі, входять до скіфської степової серії.

Щодо спорудження «схованки» для срібних посудин безпосередньо на підлозі похованальної камери, а не в самій підлозі чи стіні, як це широко практикувалося у скіфів, то, можливо, це свідчення пізніших хронологічних позицій рижанівської похованальної пам'ятки.

Разом з тим, центральна могила має окремі риси, не притаманні скіфському похованальному обряду, що є, найімовірніше, результатом впливу культурних традицій лісостепового правобережного населення скіфського часу на степовиків. У першу чергу, зазначене стосується материкової перегородки у похованальній камері, що імітує пічний пристрій. Перегородки у скіфських похованнях трапля-

ються рідко, а ті, що відомі (наприклад, у центральній катакомбі кургану Солоха²⁰), є звичайними розділовими стінками та ніяк не нагадують конструкцію, відкриту у нашому кургані. Проте слід відзначити, що подібні фігурні перегородки невідомі поки що і в лісостепових старожитностях скіфського часу. Розгадування у символічній «піщці» типових скіфських казанів, як уявляється, яскраво ілюструє зустріч та взаємодію у південній частині Правобережного Лісостепу населення двох світів, двох культур — скіфського кочового та місцевого землеробського.

Не характерним для скіфської степової обрядності є і спорудження у вхідній ямі катакомби ґрунтових могил для супровідних поховань, а тим більше — обкладання їх деревом. З іншого боку, могили у вигляді ґрунтових ям з обкладеними деревом

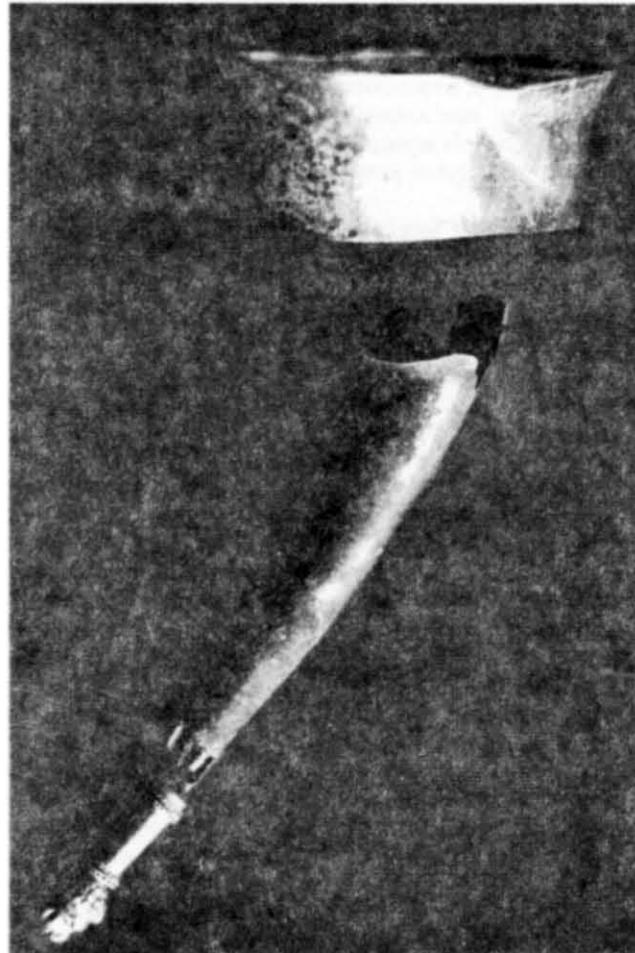
стінками є поширеним типом поховальних конструкцій Лісостепу²¹. Складається враження, що скіфи, поховані у Великому Рижанівському кургані, не були «учорашніми» прибульцями, а досить тривалий час мешкали у Лісостепу.

Кілька слів про соціальний статус скіфського вельможі, похованого в центральній могилі. За розмірами насипу — висота 7,6, діаметр 35 м (дані на 80-ті рр. XIX ст.) — наш курган можна віднести до 2-ої групи курганів скіфської степової еліти (за Б. М. Мозолевським)²². До неї, зокрема, входять Чмирьова Могила, Мелітопольський курган, Мордвинівські кургани, Страшна Могила та ін.

З іншого боку, слід підкреслити, що у Лісостеповому Правобережжі наприкінці V — початку III ст. до н. е. не було традиції зведення таких величезних надмогильних насипів, як це було у Степовій Скіфії²³. У цьому відношенні Великий Рижанівський курган належить до числа найбільших надмогильних конструкцій вказаного часу Правобережного Лісостепу. Власне кажучи, з числа розкопаних тут, відомо лише 4 кургани, які можна порівняти з ним за розмірами. Усі вони досить віддалені один від одного територіально, являючи собою, очевидно, усипальниці знаті окремих скіфських племен: № 366 поблизу с. Текліно у середній течії р. Тясмин (висотою 7, діаметром 35 м); поблизу с. Васильків в уроч. Дар'ївка, у межиріччі Гnilого Тикича та Великої Висі (висотою 7,1, діаметром 45 м); № 13 поблизу с. Оситняжка, у верхів'ях Тясмину (висотою 8, діаметром 42 м); № 493 поблизу с. Іллінці у Лісостеповому Побужжі (висотою 8,5, діаметром 50 м)²⁴.

Про високий соціальний стан головного небіжчика Великого Рижанівського кургану свідчать і розміри могили (понад 30 м²), значна кількість різноманітних

Рис. 6. Фрагменти ритону.

речей, зокрема із дорогоцінних металів. Деякі з них мають аналогії серед інвентаря великих курганів Степової Скіфії.

Безумовно, важливим є також наявність у кургані впускного поховання молодої жінки, пов'язаної родинними зв'язками з головним небіжчиком. У ній вбачають одну із жриць знатних скіфських родів, а її поховання за кількістю та якістю супровідних речей оцінюють як наближене до категорії вищої скіфської аристократії²⁵.

Враховуючи викладене, а також ту обставину, що Великий Рижанівський курган є найбільшим курганом межиріччя Гнилого та Гірського Тикича, можна припустити, що у ньому похованій племінний вождь чи номарх однієї з периферійних лісостепових областей, які увійшли у IV ст. до н. е. до складу Великої Скіфії²⁶.

Питання про дату центральної могили Великого Рижанівського кургану є непростим і дуже важливим. Ми висловимо лише деякі попередні міркування, орієнтуючись головним чином на речовий комплекс поховання. При цьому підкреслимо, що стратиграфія насипу кургану свідчить, що між здійсненням поховань у центральній та боковій могилах пройшло приблизно 3—4 роки²⁷. Іншими словами, обидва комплекси археологічно синхронні. На користь сказаного говорять і деякі речі похованального інвентаря абсолютно ідентичні або близькі між собою. Дані обставини має принциповий характер, враховуючи, що у боковому похованні було знайдено 3 персні з боспорськими статерами, час карбування яких визначається досить конкретно. Речі ж, які давали б таку ж точну абсолютну дату, у центральній могилі відсутні. Нагадаємо, що час двох статерів, використаних як щитки для перснів (знайдених у 1887 р.), визначається за Д. Б. Шелловим, 330—315 рр. до н. е.²⁸. Статер, використаний у персні, знайденому 1995 р., датується 314—296 рр. до н. е., тобто належить до групи більш пізніх монет. Вказана знахідка ще більше омолоджує дату бокового поховання. Незважаючи на те, що більшість речей похованального інвентаря бокового поховання і, перш за все бронзовий та срібний посуд, чорнолаковий канфар, знаходять аналогії у скіфських могилах 2-ої половини — кінця IV ст. до н. е., слід підкреслити, що майже всі вони носять сліди тривалого використання у вигляді ремонту та відсутності деяких деталей. Те саме стосується і імпортних речей з центрально-го поховання: бронзова чаша та лутерій мають лише по одній ручці, чорнолаковий канфар дуже потертий. Таким чином, у світлі наведених вище даних, ми маємо припустити, що здійснення бокового поховання у Великому Рижанівському кургані відноситься не до кінця IV ст. до н. е. (330—300 рр. до н. е.), а, швидше за все, — до початку III ст. до н. е. Схоже, пропонована дата підтверджується наявністю у складі похованального інвентаря бокової могили сіроглиняногого флякону з вузьким горлом²⁹. Такі посудини невідомі у скіфських похованнях IV ст. до н. е. З іншого боку, флякони, достатньо близькі за формою до рижанівського, широко розповсюджені у античних пам'ятках Північного Причорномор'я, починаючи з 1-ої третини III ст. до н. е. упродовж всього елліністичного часу³⁰. Як приклад, можна навести флякон у одному з поховань некрополя Ольвії, що належить до 1-ої половини III ст. до н. е.³¹, або посудину, знайдену на підлозі елліністичного будинку в Керкінітіді, у шарі, який надійно датується бронзовою монетою аналогічним часом³².

Враховуючи невеликий хронологічний розрив між здійсненням поховань у бічній та центральній могилах, можна припустити, що центральна могила також споруджена на початку III ст. до н. е. На користь сказаного свідчить і така обставина. Незважаючи на те, що більшість речей похованального інвентаря центральної могили (як і у випадку з боковим похованням) має аналогії у скіфських курганах 2-ої половини — кінця IV ст. до н. е., серед них є кілька знахідок, відомих і в пізніші часи. Округлі золоті підвіски з кільцями — прикраси жіночого головного убору — зрідка трапляються у скіфських похованнях. При цьому, якщо в одному випадку вони входять до складу інвентаря поховань, що сумарно датовані IV ст. до н. е. (курган № 2, жіноче поховання, Любимівські кургани; курган № 22, південна могила, Червонопerekопські кургани на Херсонщині³³), то в іншому — відомі у кургані скіфської знаті Кам'янська Близниця³⁴, який, судячи з клейма херсонеської амфори, знайденої на тризні, може бути датований 300—285 рр. до н. е.³⁵. Це ж стосується і золотих платівок у вигляді Медузи Гор-

гони, що прикрашали жіноче покривало. Нам відомо 5 випадків, коли в комплексах було знайдено бляшки, подібні до рижанівських: центральна могила кургану Огуз; впускні поховання кургану Шульгівка³⁶, Деев³⁷, поховання № 2 Тетяниної Могили³⁸, а також поховання № 3 кургану Хомина Могила³⁹. Перші три належать до останньої третини IV ст. до н. е.⁴⁰. Поховання у Тетяниної Могилі пропонується датувати серединою IV ст. до н. е.⁴¹. Поховання № 3 у кургані Хомина Могила (втім, як і весь курган) свого часу Б. М. Мозолевським було датовано кінцем IV — початком III ст. до н. е. До речі, бляшка з Хоминої Могили найбільш близька до рижанівських екземплярів. У похованні № 2 Хоминої Могили виявлено залізні деталі кінської вузди (вудила, пасалії, нахрапник) ідентичні знайденим у центральній могилі Великого Рижанівського кургану, та, що має особливе значення, херсонеська амфора⁴² з клеймом, час якого визначається 300—285 рр. до н. е.⁴³.

Таким чином, археологічні реалії Великого Рижанівського кургану дозволяють визначити його дату в межах першої четверті III ст. до н. е. Зрозуміло, що подальший детальний аналіз усього комплексу, а також застосування даних вивчення матеріалів за допомогою природничих наук, дозволять говорити про його датування більш обґрунтовано.

Примітки

¹ Наприкінці XIX ст. нараховував понад 20 насипів, у наш час збереглося 9, решту — розпахано.

² Ossowski G. Materyaly do Paleoetnologii Kurhanów ukraińskich I // Zbior Wiadomości do Antropologii Krajowej.— 1888.— T. 12.— S. 1—46.— Tabl. I—VIII; Ossowski G. Wielki Kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1887.— Krakow, 1888.— 52 s.— VI tabl.

³ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— С. 154, 155, 157.

⁴ ОАК за 1890 г.— СПб., 1893.— С. 51; Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли.— М., 1908.— С. 79.

⁵ Скорий С., Хохоровски Я. Большой Рыжановский курган — усыпальница скифской степной элиты в украинской Лесостепи (к истории раскопок и перспективам исследования) // Україна — Греція: історія та сучасність.— К., 1995.— С. 15—17.

⁶ Chochorowski J., Skoryj S. Wielki Kurhan Ryżanowski w świetle aktualnej oceny badań Godfrida Ossowskiego // MSROA.— 1996.— T. XVI.— S. 119—127.

⁷ Створена на основі договору про наукове співробітництво між ІА НАНУ та ІА Ягелонського університету в Кракові. Керівники: з українського боку — С. А. Скорий, з польського — Я. Хохоровський. У 1996 р. до робіт експедиції приєднався Krakівський археологічний музей (Я. Ридзевський).

⁸ Скорий С., Хохоровски Я., Григорьев В. Начало раскопок Большого Рыжановского кургана // Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.— Маріуполь, 1996; Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S. Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhany Ryżanowskiego w Ryżanowce na Ukrainie // MSROA.— 1996.— T. XVII.— S. 239—261.

⁹ Антропологічні визначення доктора Х. Гломба (відділ антропології Інституту зоології Ягелонського університету).

¹⁰ Палеозоологічні визначення к. і. н. О. П. Журавльова (Інститут археології НАН України).

¹¹ Визначення решток тканин здійснила Н. Ю. Бредіс (науковий співробітник сектору фізичних досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України).

¹² Визначення д. б. н. В. В. Протопопової, к. б. н. С. Л. Мосякіна, Л. І. Крицької, М. В. Шевери (Інститут ботаніки НАН України).

¹³ Визначення геолога В. В. Романюка. Місце виявлення цієї руди — Урал.

¹⁴ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 151.

¹⁵ ОАК за 1913—1915 гг.— Пг., 1918.— С. 137; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 154; Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 38.

¹⁶ Лесков О. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1973.— С. 142; Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 32.

¹⁷ Шилов В. П. Золотой клад скифского кургана // Археологические раскопки на Дону.— Ростов-на-Дону, 1962.— С. 64.

¹⁸ Шилов В. П. Золотой клад...— С. 64; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 99, 101; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык.— К., 1991.— С. 61, 63; Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянский курган // РА.— 1994.— № 3.— С. 143, 144.

¹⁹ Мозолевський Б. М., Білозір В. П., Василенко В. А. Дослідження Соболевої Могили // АДУ 1991 р.— Луцьк, 1993.— С. 72; Ключко Л. С. Про один скіфський звичай // Музейні читання.— К., 1995.— С. 21—23.

²⁰ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 10—11.— Рис. 4.

²¹ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 27—49.

²² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 152; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— Прилож. 4.

²³ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 107.

²⁴ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скифской эпохи...— С. 4.— Рис. 1, С. 210, 224, 240; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 286.

²⁵ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 74; Бессонова С. С. Щодо одного скіфо-еллінського культу IV ст. до н. е. // Дослідження старожитностей України.— К., 1993.— С. 5; Ключко Л. С. Скіфський жіночий костюм.— Автореф. дис... канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 7.

²⁶ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії).— Автореф. дис... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 42—44.

²⁷ Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S. Badania...— S. 257.

²⁸ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э.— М., 1956.— IV, 32.

²⁹ Ossowski G. Wielki Kurhan Ryżanowski...— Tabl. IV, 3.

³⁰ Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического периода.— К., 1974.— С. 108.

³¹ Зайцева К. И. Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // ТГЭ.— 1962.— Т. VII.— С. 187.— Рис. 5.

³² Кутайсов В. А. Эллинистический дом Керкинитиды // СА.— 1987.— № 1.— С. 172, 175.— Рис. 6, 4.

³³ Лесков О. Скарби курганів...— С. 36, 79.

³⁴ Андросов А. В., Мухопад С. Е. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 65.— Рис. 5, 11.

³⁵ Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического.— Саратов, 1994.— С. 76.— Табл. VII, 1—16, 2.

³⁶ Онаико Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— Вып. Д1-27.— М., 1970.— С. 48, 207.— Табл. XLI, 5006, 498в.

³⁷ ОАК за 1897 г.— СПб., 1898.— С. 32.— Рис. 98.

³⁸ Мурзин В. Ю., Полін С. В., Ролле Р. Скіфський курган «Тетяніна Могила» // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 91.— Рис. 5, 13.— С. 93.

³⁹ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.— К., 1973.— С. 233.— Рис. 3, 8.— С. 231.— Рис. 37, 6.

⁴⁰ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— С. 156, 157.

⁴¹ Мурзин В. Ю., Полін С. В., Ролле Р. Скіфський курган...— С. 100.

⁴² Мозолевский Б. Н. Скифские погребения...— С. 229.— Рис. 35.— С. 234.

⁴³ Кац В. И. Керамические клейма...— С. 51, 76.— Табл. XXII—XXIII.

C. A. Скорый, Я. Хохоровски, В. П. Григорьев, Я. Рыдзевски

ЦЕНТРАЛЬНАЯ МОГИЛА БОЛЬШОГО РЫЖАНОВСКОГО КУРГАНА

Исследованное Украинско-Польской экспедицией в 1996 г. погребение скифской знати избежало ограбления. Могила представляла собой катакомбу площадью более 30 м². Во входной яме находились сопровождающие захоронения — охранника и коня с деталями упряжи.

Погребальная камера имитировала жилое помещение, разделенное в центре материковой фигурной перегородкой, напоминающей печь. Пол был выстлан циновками из камыша и луба, стены и потолок драпированы тканью.

Погребенный (мужчина знатного происхождения 45—50 лет) лежал на деревянном помосте в сопровождении многочисленных вещей, в том числе из драгоценных металлов, и обилия жертвенной пищи. Особый интерес представляют золотые украшения женского парадного головного убора и серебряный кубок, украшенный сценами, выполненными в скифском зверином стиле.

Погребение предварительно датируется 1-ой четвертью III в. до н. э. Есть основания считать, что знатный покойник являлся главой (номархом?) одной из южных лесостепных областей (междуречье Гнилого и Горного Тикича), вошедших в состав Великой Скифии в IV в. до н. э.

S. N. Skory, Ya. Khokhorovski, V. P. Hryhoriev, Ya. Rydsevski

CENTRAL GRAVE OF THE GREAT RYZHAVSKY BURIAL MOUND

The paper focuses on burials of Scythian nobles investigated by joint Ukrainian and Polish expedition in 1996; the grave was not robbed. The grave was a kind of catacomb that occupied a floor space of 30 square meters. There were additional burials of a guardian and a horse with the details of harness in the entrance pit of the grave.

The burial room was made in a form of apartment divided into two parts by figured partition made of subsoil; the partition resembles a furnace. The floor was covered with mats made of reed and bast; the walls and the ceiling were draped with cloth.

The deceased nobleman (45-50 years old) was lowered on the wooden podium and accompanied by a lot of belongings including those made of precious metals and by a parting food. It is worth mentioning golden decorations for a female formal headdress and silver goblet ornamented with the scenes in the Scythian Animal Style.

The burials are preliminary attributed to the first quarter of the third century BC. There are strong grounds for believing that the deceased nobleman was a head (Nomarch?) of one of the Southern Forest-Steppe Region (between Hnyly Tikych River and Hirsky Tikych River) included into the Great Scythia in the fourth century BC.

Одержано 16.07.97

«Археология», № 1, 1999 г.

САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ З ТАМГАМИ НА ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

О. В. Симоненко

У статті досліджується поховання, виявлене 1918 р. поблизу с. Козирки. На підставі знайдених матеріалів автор вважає, що воно належало багатим сарматам, які мешкали на території Ольвійської держави наприкінці I — початку II ст. н. е.

1918 р. німецький археолог Т. Віганд перебував в Ольвії. У цей час від місцевого грабіжника могил В. Крищенка (Krischenko) він одержав відомості про розкопки ним стародавнього поховання, які зафіксував у своєму щоденнику. Т. Віганд також придбав та замалював частину речей з цього поховання, які до 1945 р. зберігалися в Antike museum zu Berlin*. Д-р О. Хейслер люб'язно поділився зі мною інформацією про цю знахідку, однак з ряду причин вона виявилася не зовсім точною, й, на жаль, у першій публікації¹ трапилось кілька помилок. Уже після виходу згаданої роботи В. Бахман видав дослідження арфи з цього комплексу, де навів дані з щоденника Т. Віганда про дійсні обставини знахідки². Таким чином, метою запропонованої статті є не тільки аналіз цього цікавого комплексу, що відсутній у вітчизняній літературі, але й виправлення помилок, які з'явились унаслідок браку інформації.

В. Крищенко розкопав могилу не на території ольвійського некрополя³, а за 10 км на північ від Ольвії⁴, скоріш за все, десь поблизу с. Козирки. За даними Т. Віганда, поховання було здійснене в катакомбі без ознак курганного насипу над нею. Прямокутна в плані камера з двоскатним склепінням знаходилась на глибині близько 5 м і мала розміри приблизно 6×6 м. Вхід до неї було закладено кам'яною плитою 2,5 м заввишки. Біля однієї з стінок стояли два дерев'яні саркофаги у вигляді прямокутних дощатих ящиків. Центральна частина камери залишалася вільною. Кістяк у лівому саркофазі лежав головою на Пн, у правому — на Пд. Обидва кістяки лежали на очеретяних матах (Schilfmatten), на них збереглися рештки одягу та взуття з шкіри та вовняної або рослинної тканини.

У лівому саркофазі знаходилися рештки лука та кількох стріл. На чолі похованого лежала золота платівка із зображенням лева (Löwenmaske) завширшки близько 4 см. На ший знайдено амулет у вигляді ікла, корневу частину якого забрано в золоту обойму з петлею для підвішування. Біля лівого рамена лежали пласка кругла срібна чаша діаметром 18 см з трьома кільцевими ручками та дерев'яний гребінець розміром 6,5×10 см. Ліва рука похованого лежала на маленький кам'яній посудині з двома ручками у формі фігурок ведмедів, поруч знаходився фрагмент посудини з жовтого скла. Права рука лежала на рештках меча. У правому саркофазі був схожий інвентар (ähnliche Grabbeigaben): меч, лук та стріли, на ший похованого кілька намистин, а біля лівого рамена — арфа. Поза саркофагами стояли поруч дерев'яні черпак та чаша з ручкою і зливом, амфора із заткнутою горловиною⁵. У щоденнику Т. Віганда є малюнок фібули-брошки з цього комплексу, проте в тексті публікації В. Бахмана вона не згадується. О. Хейслер підтверджив належність фібули до поховання.

На жаль, більш докладного опису речей я не маю, тому при їхній характеристиці використані малюнки з щоденника Т. Віганда.

Ніяких даних про форму та тип луків, вістер стріл, меча та амфори немає, відсутні й їхні малюнки. За даними О. Хейслера, древки стріл сягали в довжину

© О. В. СИМОНЕНКО, 1999

* Більша частина їх зникла під час здобуття міста радянськими військами.

46 см. Обойма ікла-амулета прикрашена трьома рядами горизонтального декору — з малюнка Т. Віганда неможливо встановити, чи це врізні лінії, чи напаяні смуги скані (рис. 1, 1). Срібна чаша пласка, з підкresленими, скоріш за все врізною лінією, вінцями. Кільцеві ручки кріпилися на протилежних кінцях діаметру — одна з однієї сторони, дві поруч — з іншої (рис. 1, 2). Кам'яний флакон, виходячи з малюнка, мав різко відігнуті вінця, невисоку шийку, сферичний тулуб, на якому кріпилися дві зооморфні ручки (рис. 1, 3). Дерев'яна чаша з овальним тулубом, пласкими вінцями, довгим зливом, що зрізаний в одній площині з вінцями, широкою ручкою із наскрізним отвором та припіднятими торцями. На стінці чаши вирізано тамгу Аспурга.

Висота виробу 12, загальна довжина 54 см (рис. 1, 4). Дерев'яний черпак складався з напівсферичної чашки діаметром 12 см та колінчасто вигнутого держака, що відходив від чашки в її нижній частині. Кінець ручки оформлено виступом (рис. 1, 5). Фібула-брошка (рис. 1, 6) — з круглим бронзовим щитком, прикрашеним шістьма круглими виступами та залізною застібкою (інформація О. Хейслера). Унікальним є музичний інструмент, який дослідники назвали арфою. Його корпус вироблено з м'якого дерева у вигляді довгого вузького «човника» з розширеними кінцями, край якого посередині з'єднані неширокою перемічкою. На ній вміщено тамгу. Власне, резонатор сформовано невисоким бортником, який окантовує одну половину корпуса. До торцевої частини резонатора приєднано ручку у вигляді фігурки ведмедя. На протилежному торці корпуса вирізано ромбоподібний виступ із квадратним отвором. В нього встремляється дерев'яний гриф, нижня частина якого розширювалась до розмірів виступу на корпусі, а верхня була прикрашена вирізаною фігуркою птаха. Резонатор обтягувався шкірою, другу половину корпусу було забрано тонкою дощечкою. До грифа кріпилися 5 струн, що входили в резонатор. По краях корпус інструмента, плечі та круп фігурки ведмедя було прикрашено тамгами. Загальна довжина корпусу арфи 77 см, довжина резонатора без ручки та виступу 61 см (рис. 2; 3).

Поховань звичай

Поховання, відкрите 1918 р., поєднує в собі риси античного і сарматського похованального звичаю. До перших відносяться безкурганний земляний склеп та дерев'яні саркофаги, до других — меридіональна орієнтація похованіх та наявність в могилі зброй. Цікаво, що канонічні обрядові норми сарматів — курганний насип, жертвовна їжа, тризна — тут відсутні, хоча похованіх супроводжувало типове сарматське начиння, серед якого найбільш показовими є тамги (див. нижче). За обрядом поховання 1918 р. дуже близьке до одного з нечисленних по-

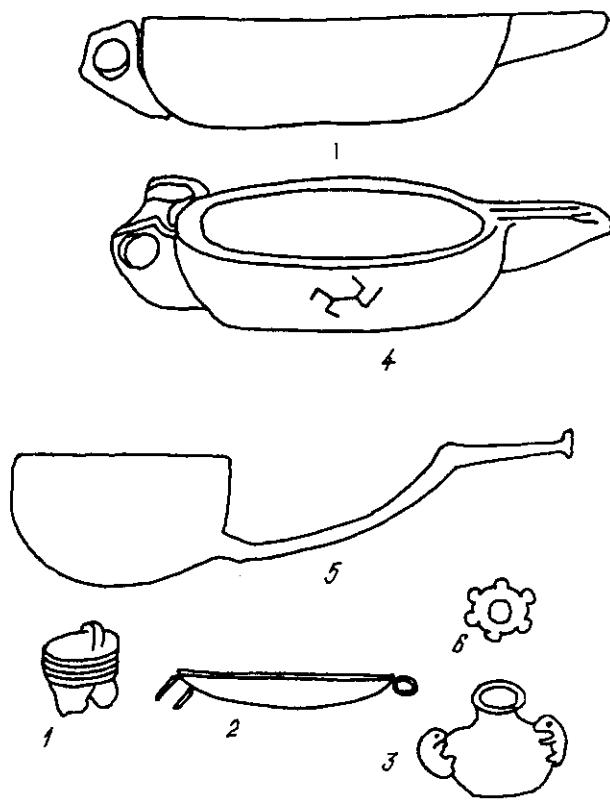

Рис. 1. Інвентар поховання 1918 р. (за Т. Вігандом): 1 — ікла-амулет; 2 — срібна «чаша»; 3 — кам'яний флакон; 4 — дерев'яна чаша; 5 — дерев'яний черпак; 6 — фібула-брошка.

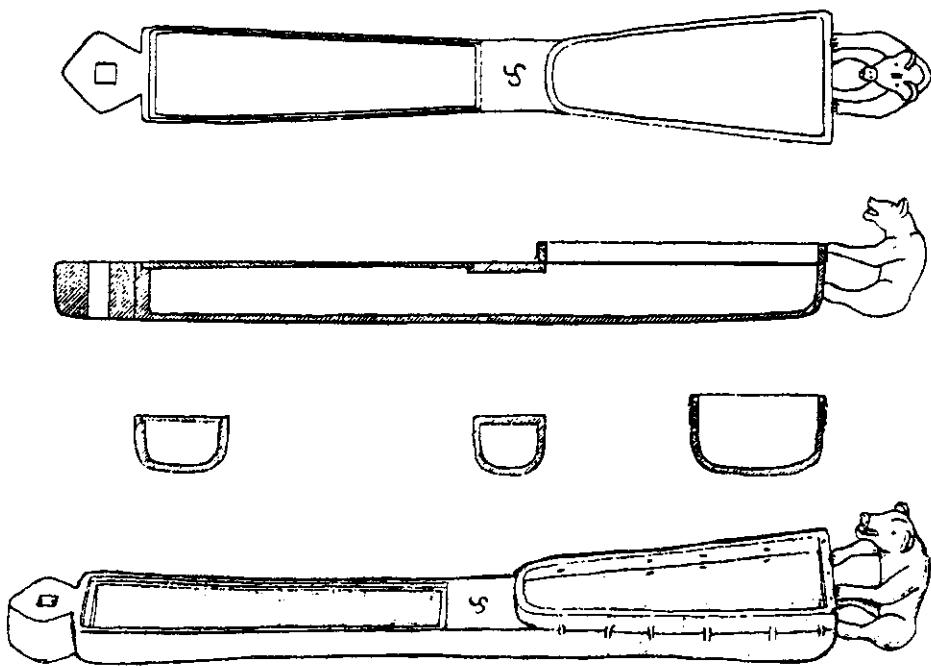

Рис. 2. Арфа з поховання (за В. Бахманом).

ховань округи Козирського городища, на південний захід від нього. Це дромосна могила з кам'яним закладом, що містила чотири поховання в дерев'яних саркофагах, три з яких було пошкоджено. Кістяки в них лежали випростано на спині, головами на схід. У ногах було зафіковано близько 1900 скляніх та бурштинових намистин. Серед начиння — щиткові з емаллю та лучкові підв'язні фібули, чотири бронзові браслети, три люстра, бронзові підвіски-амулети, два світлоглиняні глеки. Кістяк з четвертого непошкодженого поховання лежав головою на північ та супроводжувався трьома червонолаковими та одним ліпним світильниками, червонолаковою таріллю та глеком, залізним кинджалом, двома фібулами та фаянсовою плакеткою-скарабеєм. За А. В. Бураковим, склеп датується серединою II — серединою III ст. н. е.⁶, проте наявність скарабея вказує на більш ранню дату.

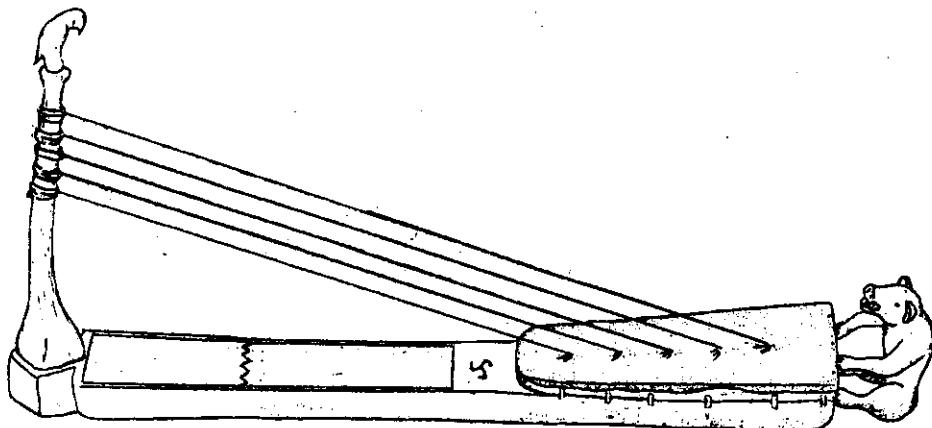

Рис. 3. Реконструкція зовнішнього вигляду арфи (за В. Бахманом).

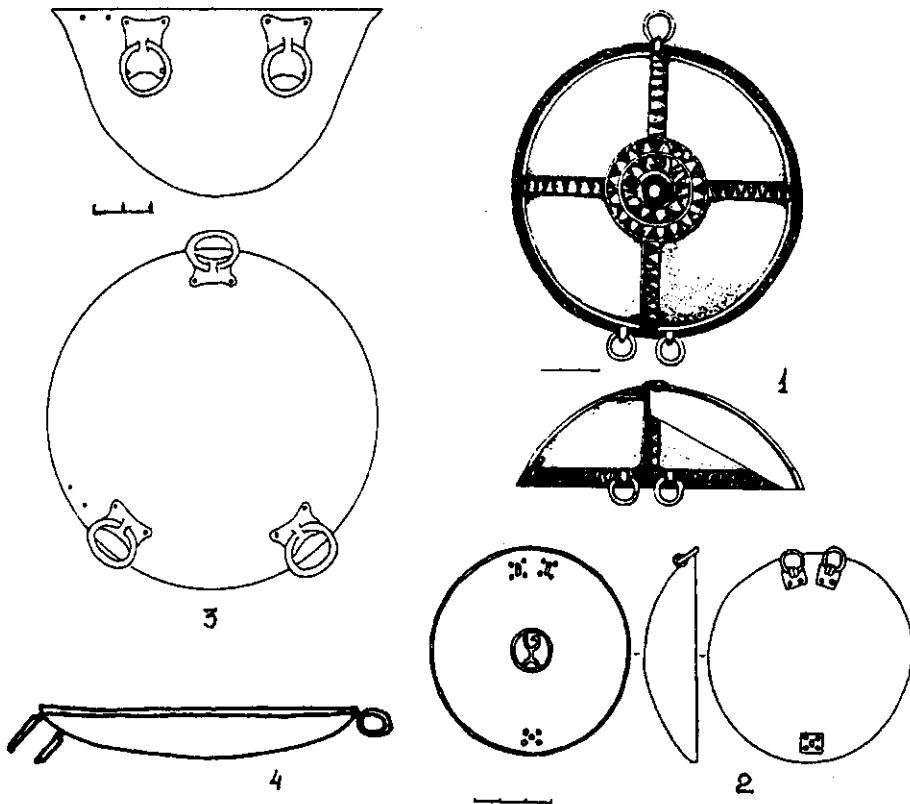

Рис. 4. Бляхи кінських нагрудників з сарматських поховань: 1 — Дачі; 2 — Грушка; 3 — Весняне; 4 — поховання 1918 р. (за Т. Вігандом).

Очевидною є схожість обох склепів за рядом ознак: групове поховання в дерев'яних саркофагах, кам'яний заклад, північна орієнтація. Важливою є наявність у козирському похованні таких яскравих індикаторів сарматської культури, як північна орієнтація, оздоблення подолу одягу намистинами, підвіски-дзвоники. Що ж до поховання 1918 р., то В. Бахман вважає його могилою представників вищої соціальної верстви сарматського суспільства⁷. Запропонований нижче аналіз поховального начиння як найкраще підтверджує цю точку зору.

Бляха нагрудника

Предмет, який Т. Віганд назвав чашею, є належністю кінської збрії — центральною бляхою нагрудника. До двох верхніх кілець кріпилися ремені, які йшли по плечах коня до сідла, а до нижнього кільця — ремінь, який йшов поміж передніх ніг до попруги. Ця збрія перешкоджала сідлу сповзати назад по спині, якщо в коня низька холка (як у більшості степових порід). Проти визначення цього предмета як чаши говорить ряд ознак. Це, перш за все, форма виробу. У римський час відомі чаши з трьома ручками-кільцями, але вони зовсім іншого типу — це посудини з прямовиснimi стiнками, ручки яких кріпилися на фігурних атташах симетрично в трьох точках за радіусом (могильники Страже в Словаччині⁸ та Вроцлав-Закшув у Польщі⁹). До того ж, такі посудини з'являються пізніше, на стадії C₂ (принаймні так датуються їхні нечисленні знахідки). У нашому ж випадку напівсферичний неглибокий корпус виробу, а, головне, розташування кілець — пара на одному кінці діаметру й одне на другому — зближають його з добре відомими бляхами нагрудників з сарматських поховань. Золота поліхромна бляха діаметром 14 см з трьома кільцями, яка входила до чудового комплекту сарматської парадної збрії (рис. 4, 1), походить з кургану кінця I — початку II ст. н. е. могильника Дачі на Нижньому Доні¹⁰. У пограбованому похованні шляхетного сармата поблизу с. Грушка в Молдові¹¹ знайдено срібну бляху такого типу діаметром 16,5 см (рис. 4, 2). У центрі її вміщено тамгу схеми

Фарзоя¹². Поховання датується другою половиною I — початком II ст. н. е.¹³. Ще одну бляху цієї конструкції знайдено в похованні шляхетного сармата останньої чверті I ст. н. е. поблизу с. Весняне¹⁴, за 40 км на північ від Ольвії. Вона незвичайна — тоді, як дві попередні виготовлено спеціально як частина збрії, бляха з Весняного зроблена з пізньоелліністичної срібної чаші. До її вінець досить недбало, з помилкою в розмітці, ймовірно уже сарматами, було приклепано обойми з рухомими кільцями, які перетворили чашу на бляху нагрудника (рис. 4, 3). Діаметр виробу 13,8 см.

Таким чином, за конструкцією та розмірами «чаша» з комплекса 1918 р. практично ідентична переліченим нагрудним бляхам, якою вона, скоріш за все, й була. Треба зазначити, що подібні вироби знайдені тільки в багатьох сарматських похованнях певного хронологічного періоду (друга половина I — початок II ст. н. е.) та були належністю парадної збрії.

Ікло-амулет

Амулети у вигляді ікла, забраного в золоту обойму з петлею для підвішування, досі не траплялися в сарматських могилах Північного Причорномор'я, хоча в них виявлені численні та різноманітні речі цієї категорії¹⁵. Найближчі аналогії йому — в жіночих похованнях 3 та 5 некрополя кочової шляхти I ст. н. е. Тіллятепе в Північному Афганістані¹⁶, який за матеріальною культурою досить близький сарматам. Там знайдено ікла (вепра, на думку В. І. Саріаніді), корневий кінець яких забрано в золоту циліндричну обойму з петлею для підвішування.

Флакон

Кам'яні (а частіше алебастрові) туалетні флакони — нерідка знахідка в сарматських похованнях. Вони правилали за посудини для пахощів або косметики. Такі посудини звичайно мали сферичний або циліндричний корпус, сплющене денце, невисокі відігнуті вінця. Ручки або відсутні, або модельовані у вигляді фігури тварин, як у нашому випадку. Кам'яні посудини з однією або двома зооморфними ручками характерні для поховань I — початку II ст. н. е.¹⁷. У Північному Причорномор'ї такі посудини знайдено в похованнях I ст. н. е. поблизу сіл Долина¹⁸ та Новопилипівка¹⁹, залишених прийшлими з районів Поволжя — Південня племенами. Майже тотожні розглядуваному (наскільки можна судити з малюнка Т. Віганда) алебастрові флакони із зооморфними ручками походять з багатого поховання I ст. н. е. в Соколовій Могилі, яка розташована на відстані близько 80 км на північний захід від Ольвії²⁰. Відомі вони і в самій Ольвії²¹. Кам'яні та алебастрові флакони із зооморфними ручками є однією з категорій речей, що діагностують середньосарматську культуру I — середину II ст. н. е.²². Ризикну повторити, що на території Північного Причорномор'я такі флакони трапляються в пам'ятках зі східним «забарвленням» (основні поховання, квадратні ями, орієнтація в південному секторі), які залишені компактною групою кочовиків, що прийшли в середині — третій четверті I ст. н. е. з поволжко-донських степів. Це пересування має пов'язуватись з аорсами та аланами²³.

Фібула-брошка

На жаль, за схематичною зарисовою Т. Віганда важко точно встановити тип фібули. Упевнено можна стверджувати, що вона належить до серії круглих щиткових брошок. Такі важливі для типології деталі як конструкція застібки (пружинна чи шарнірна), наявність чи відсутність емалі, малюнок декору встановити не вдалося. Є лише дані про те, що застібка була залізною (отже, скоріш за все — пружинною). Безсумнівно одне — це провінційно-римська фібула-брошка, які були широко розповсюджені в провінціях та Барбарикумі, починаючи з доби Тіберія-Клавдія²⁴. Виходячи з малюнка та відсутності згадки про емаль (що, напевне, відмітив би Т. Віганд), брошка з комплексу датується, як і інші застібки цього типу, другою половиною I — початком II ст. н. е.²⁵.

Намистини

За наявним коротким описом, у комплексі збереглися вічкові намистини з глухого синього скла з білими вічками, бурштинові та геширові (форма невідома). Перші типологічно дуже різноманітні та займають широкий хронологічний діапазон з IV ст. до н. е. по римський час²⁶. Головна маса бурштинових прикрас, які знайдені в Північному Причорномор'ї, датується I—IV ст. н. е. Геширові намистини, пронизки та підвіски також були наймоднішими в цей час²⁷. В цілому,

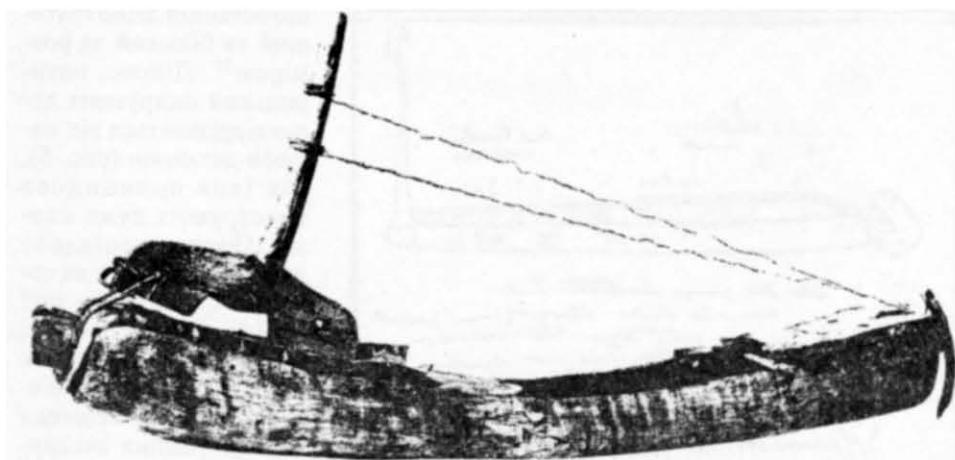

Рис. 5. Арфа з 2 Пазирицького кургану.

матеріал та стиль намистин не заперечує віднесення їх до сарматського часу — такі прикраси звичайні в сарматських могилах I—II ст. н. е.

Золота платівка

Зооморфні та антропоморфні сюжети на нашивних платівках у сарматів, на відміну від скіфів, практично невідомі, переважають геометричні та рослинні мотиви²⁸. До того ж, виходячи з розмірів (4 см) та розташування в могилі, це, найімовірніше, не нашивна платівка, а прикраса головної пов'язки. Мені невідомі скільки-небудь близькі аналогії такому виробові. Втім, сюжет із лев'ячою мордою репрезентовано на деяких виробах I ст. н. е. у сарматів²⁹ та пізніх скіфів³⁰.

Лук та стріли

Вістря стріл — звичайна знахідка в сарматських похованнях Північного Причорномор'я I — середини II ст. н. е. В пізньосарматський час з якихось причин ритуал змінився, й вістря стріл в похованнях другої половини II—IV ст. н. е. поодинокі³¹. Знахідка сагайдачного набору з розглядуваного комплексу, навіть за відсутності типологічних даних для вістрів, сама по собі передбачає дату I — середина II ст. н. е., оскільки практично всі відомі в Північному Причорномор'ї сагайдачні набори відносяться саме до цього часу. Довжина древків стріл (до 46 см) говорить про те, що вони каліберні луку «скіфського» типу, найбільш поширеному у сарматів³². Рештки древків стріл довжиною 40—60 см зрідка, але відомі в сарматських похованнях Північного Причорномор'я I ст. н. е. (Актове, Весняне, Аккермень-2). У перших двох похованнях простежено таку конструкцію як «яблучка» — вирізи під тятиву на кінці древка та маркування стріл біля вістря блакитною, а на «яблучці» — червоною фарбами.

Знахідки луків в сарматських похованнях нечисленні. Характерно, що цілий лук було покладено в могилу «царя» поблизу с. Пороги³³.

Дерев'яні посудини

Через нестійкість матеріалу дерев'яні посудини в сарматських похованнях зберігаються зрідка, хоча, виходячи з нечисленних знахідок та етнографічних паралелей, широко використовувались кочовиками. Відшукати аналогії нашим посудинам поки що не виявилось можливим. Дерев'яні напівсферичні чаши знайдено в Оланештах³⁴, Соколовій Могилі³⁵, могильнику Валовий (невидані розкопки Є. І. Беспалого 1987 р.). Посудини з Оланешт та Валового мали зооморфні ручки, з Соколової Могили — золоте окуття вінець. За формою посудини з поховання 1918 р. поки що поодинокі.

Арфа

Знахідка дерев'яного музичного інструменту в сарматському похованні — унікальне явище для нашої (та й не тільки нашої) території, і через це назвати будь-яку синхронну аналогію я не можу. В. Бахман, що досліджував цю арфу, зближує її з подібним інструментом з 2-го Пазирицького кургану, зазначаючи, «Археологія», № 1, 1999 р.

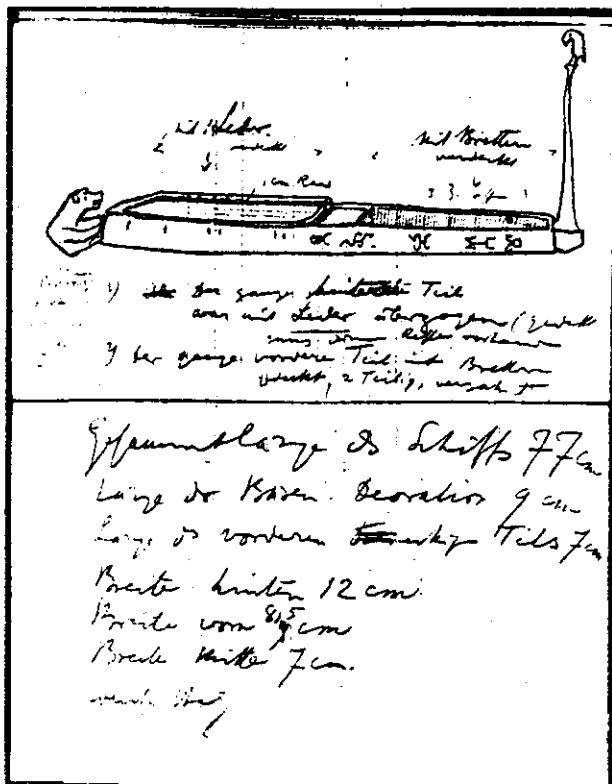

Рис. 6. Розташування тамг на арфі (факсимільне відтворення сторінки з щоденника Т. Віганда).

є ручками ритуального келиха. Таким чином, певні прийоми оформлення арфи та близькість її до пазиріцької дозволяють припустити сарматське походження інструмента. Дуже показовим в цьому розумінні є розміщення на ньому тамг (рис. 6). Цікаво, що тамги на фігурах ведмедя розташовані аналогічно знакам на фігурах коня — ручки келиха з Порогів³⁹: на плечах та крупі тварини. У такий самий спосіб марковані глиняна фігурка бичка з Керчі та рельєфне зображення коня на плиті з Малої Козирки, тобто практично з цієї ж території⁴⁰. Скоріш за все, таке розміщення тамг було зумовлене прийомами таврування тварин сарматів.

Тамги

На дерев'яні предмети з поховання було нанесено 33 тамги: 1 — на келих, 6 — на фігурку ведмедя, 26 — на арфу. Всі вони належать до поширених та досить вивчених⁴¹ сарматських знаків.

За принципом складності тамги з поховання можна розділити на одно-, дво-, та тричастні. До перших належать знаки, що складаються з одного елементу або його комбінацій. Їх 9 (рис. 7, 1—9). Двочастних знаків 15 (рис. 7, 10—13, 15—25, 27—31), тричастніх — 4 (рис. 7, 14, 26, 32, 33). І в тих, і в інших використано комбінації двох або трьох елементів — волюти, кільця, ламаних та прямих ліній, кутів з відростками або без них, причому для багатьох знаків ці елементи є спільними (рис. 8, I; число біля зображення кожного елемента вказує, у скількох знаках він повторюється). Наявність однакових елементів, безсумнівно, говорить про спільне симболове навантаження тамги.

Семантика складних царських знаків Боспору аналізувалася В. С. Драчуком. Він дійшов висновку, що незмінна нижня частина тамги символізувала царську династію, а верхня, що мінялася, була іменним символом⁴². Досліджуючи тамги з «царського» поховання в Порогах, я переконався, що у кочових сарматів (на відміну від боспорських династів сарматського походження) спільна нижня частина тамги могла означати (та, скоріш за все, її означала) племінну належність⁴³. Головною ознакою, яка призводить до цієї думки, є розповсюдження

що останній дещо грубіший та більший за розміром³⁶. Дійсно, пазиріцький інструмент дещо відрізняється від нашого деталями (рис. 5), але їхня принципова конструкція дуже схожа. Проте спеціальне дослідження арфи як такої не є завданням цієї роботи. Для нас важливі зараз такі її деталі, як ручка, виконана у вигляді фігурки ведмедя та маркування інструменту тамгами. Зооморфні ручки — популярний прийом сарматських майстрів, які часто оформляли в такий спосіб посудини. Культові кубки з коштовних металів (Хохлач, ст. Мігурінська, Височино, Пороги) мали ручки у вигляді фігурок сайгака, коня, пантери або гепарда³⁷. Дерев'яні фігурки ведмедя з Оланешт³⁸ — найближчі аналогії нашій — також

³⁶ Див. рис. 5.

³⁷ Див. рис. 10.

³⁸ Див. рис. 11.

нижнього елемента (волюти) на великій території, що занадто для мешкання одного роду. Втім, семантика та дешифрування сарматських тамг не є метою даної роботи, потребують окремого дослідження, й побудови, запропоновані вище — не більш, як гіпотези.

Тамги з розглядуваного поховання за своїми схемами поєднуються в декілька груп:

1. Одно- і двочастинні, головним елементом яких є S-подібний завиток (рис. 8, II, 1). Він переданий три- та чотирікінцевою фігурою (сегнерове колесо), іноді в центрі поділеною кільцем або трикутником.

2. Одно-, дво- та тричастинні із спільним нижнім елементом — волютою (рис. 8, II, 2). При цьому верхня частина передана або тією ж волютою (іноді з відростками), або кутом (з відростками та волютами). Інколи в центрі знаки розділені трикутниками, частіше з'єднані прямою лінією.

3. Двочастинні знаки із спільним нижнім елементом — перевернутим Т (рис. 8, II, 3). Верхня частина різна: незамкнений трикутник з волютою або ламана лінія.

4. Дво- та тричастинні знаки із спільним нижнім елементом — кутом з двома відростками (тамга роду Аспурга). Верхня частина двох видів: волютоподібний знак та кут з відростками (рис. 8, II, 4).

5. Поодинокі за конструкцією знаки, що, однак, поєднують в собі деякі елементи попередніх: волюти, S-подібні завитки, кути (рис. 8, II, 5).

Як видно, практично всі тамги (за винятком деяких, рис. 8, II, 5) є сполученням декількох елементів, що повторюються. При цьому виділяються тамги із спільною нижньою або верхньою частинами. Поза сумнівом, вони належать близьким родичам — членам одного роду або навіть однієї родини.

Тамги з поховання мають безліч повних відповідностей або відповідностей окремих елементів серед подіб-

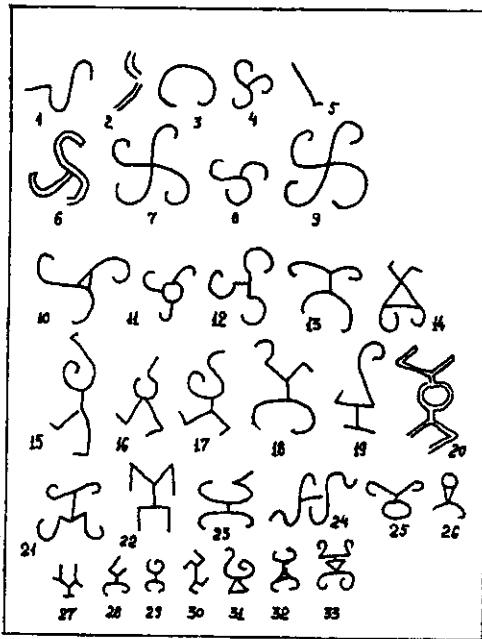

Рис. 7. Тамги з поховання 1918 р.: 1—26 — арфа; 27—29, 31—33 — фігурка ведмедя; 30 — дерев'яна чаша.

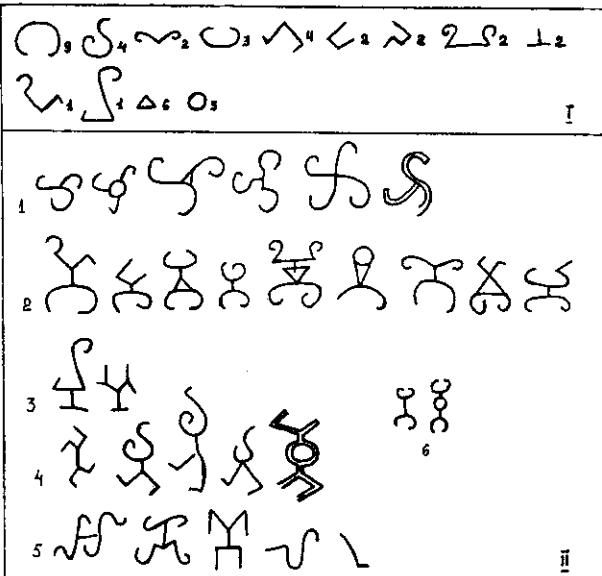

Рис. 8. Тамги з поховання 1918 р.: I — елементи знаків; II — групи знаків; 1 — з S-подібними завитками; 2 — з волютою; 3 — з перевернутим Т; 4 — з кутом; 5 — поодинокі знаки; 6 — тамги Фарзоя та Інісмая на монетах.

Козир-ка	Північне Причорномор'я	Дон Кубань	Монголія	Бактрія Кангюй
5	5	5	5	5

Рис. 9. Тамги з поховання 1918 р. та з території Євразії

Мітридата VIII Котіс, перебуваючи в Римі, «прохопився» Клавдієві про таємні плани царя, що мріяв відродити державу свого великого предка та знову протиставити її Імперії на Сході. Щоб покласти край небезпечному для Рима честолюбству боспорського царя, 45 р. до Пантикопею було направлено каральний загін солдатів Мезійського легіону під командуванням Авла Дідія Галла. Мітридат утік в азіатську частину царства, до сіраків та дандаріїв, а Котіс у винагороду за свою «балакучість» був коронований царем Боспору. Під охороною римських мечів (більша частина загону Дідія Галла незабаром повернулась до Мезії, але в Пантикопеї залишилося кілька когорт під командою Юлія Аквілі) узурпатор царював до 49 р., коли його брат-заколотник, одержавши підтримку сіракського царя Зорсіна, вирішив повернути собі трон. Становище «друга римлян» стало небезпечним: боспорського війська та солдат Аквілі було явно замало для боротьби. Котіс та Аквіла уклали союз з царем аорсів Євноном; його кіннота вдерлася з півночі в землі сіраків, а боспоряни та римляни висадилися на азіатському березі Боспору. Здобувши столицю дандаріїв Созу, союзники обложили фортецю сіраків Успу, де зачинилися Мітридат та Зорсін. Після здобуття її Мітридат, не бажаючи опинитися в руках брата, здався Євнону. Той, заручившись згодою

них знаків Євразії. Більшість аналогій походить з Європейської Сарматії: з плит-«енциклопедій» з Пантикею та Кривого Рогу, мармурових ольвійських левів, прикрас з «царських» сарматських могил, кістяної пластини з о. Березань. Частина аналогій відома й на сході: в пам'ятках Азіатської Сарматії, в кангюйських та усуньських старожитностях (рис. 9).

Дослідження сарматських тамг⁴⁴ переконливо демонструють іхній зв'язок з далекою східною працьківщиною сарматів. Поява цих знаків в I ст. н. е. в певному археологічному контексті вказує на аланську належність їхніх носіїв⁴⁵.

Таким чином, поховання 1918 р. слід вважати могилою сарматських аристократів, які жили на території Ольвійської держави (інакше як пояснити факт їхнього поховання там?), найімовірніше, наприкінці I ст. н. е. Історичне тло цього явища настільки цікаве, що на ньому варто зупинитися докладніше.

Почати доведеться здалека — і в часі, і в просторі. На початку 40-х років I ст. н. е. молодший брат боспорського царя

Клавдія залишили най-яснішому бранцю життя, відправив Мітридата до Рима, де він прожив 20 років⁴⁶.

Незабаром після цих подій в Північному Причорномор'ї з'явилася численна та сильна сарматська орда, виходячи з археологічних пам'яток,— переселенців з поволжько-донських степів, де мешкали в той час аорси та алани. Тоді ж Ольвія почала карбувати золоті монети царя Фарзоя (60-ті — 70-ті рр.), а згодом — срібні монети царя Інісмей/Іненсімей (кінець 70-х — початок 80-х рр.). На монетах, крім титла «басілевс», вміщено монограми архонтів, що говорить про збереження політичних інститутів влади. Тривала дискусія щодо етнічної належності цих царів з іранськими іменами⁴⁷ привела дослідників до висновку про те, що це були сарматські ватажки, які встановили свою владу над Ольвією⁴⁸ або уклали з нею союз при пріоритеті сарматів⁴⁹.

Головним аргументом на користь сарматської етнічної належності Фарзоя та Інісмей⁵⁰ стали тамги, вміщені на їхніх монетах (рис. 8, II, 6). Аналогічні знаки схеми Фарзоя були знайдені на золотих та срібних предметах в багатьох сарматських могилах на Дністрі, Південному Бузі, Доні та в Поволжі, знаки схеми Інісмей — на золотих прикрасах з «царського» поховання поблизу с. Пороги, на поліхромному наверші парадного меча з кургану Рошава Драгана, на червонолаковій тарілці з поховання в Баштечках⁵¹. Всі згадані пам'ятки датуються різними відтінками другої половини I ст. н. е. та синхронні часові правління Фарзоя та Інісмей, визначеному монетами. Крім того, східне забарвлення начиння цих поховань переконує в тому, що орда, у складі, а може й на чолі, якої були ці царі, перекочувала до Північно-Західного Причорномор'я з Азіатської Сарматії. Своєго часу⁵² я ототожнив їх з аорсами, яких саме в цей час згадує «на північ від Істру» Пліній Старший⁵³. Проте наявність у цих комплексах яскравих аланських рис (поліхромний «бірюзовово-золотий» стиль, східна зброя, тамги) зараз примушує припустити, що Фарзой та Інісмей (а кажучи ширше — верхівка переселенців) були аланами.

Вірогідно, в середині — третій четверті I ст. н. е. за Дніпро дійсно переселилися аорси (дані Помпонія Мели та Плінія), але під політичним лідерством та у складі аланської орди (про алан поблизу Дунаю в цей час пишуть той же Пліній та Сенека). Змодельована ситуація не є чимось дивним — найближчим прикладом такої міксації є перекочування давніх угорців до Угорської низовини. Зараз більшість угорських дослідників дотримується думки, що головну масу переселенців-угрів очолювали тюркські роди, і навіть самі ватажки Алмош, Арпад і Курсан були тюрками⁵⁴. Про те, що сусідам політичне угруповання Фарзоя-Інісмей було відоме як аорське, свідчить нещодавно знайдений під Мангупом найважливіший документ — уламок мармурового ольвійського декрету I ст. н. е.⁵⁵. У ньому йдеться про посольство ольвіополітів до «Умабія... (та)... найвеликих царів Аорсії». Майже немає сумніву, що цими царями були Фарзой та Інісмей⁵⁶,

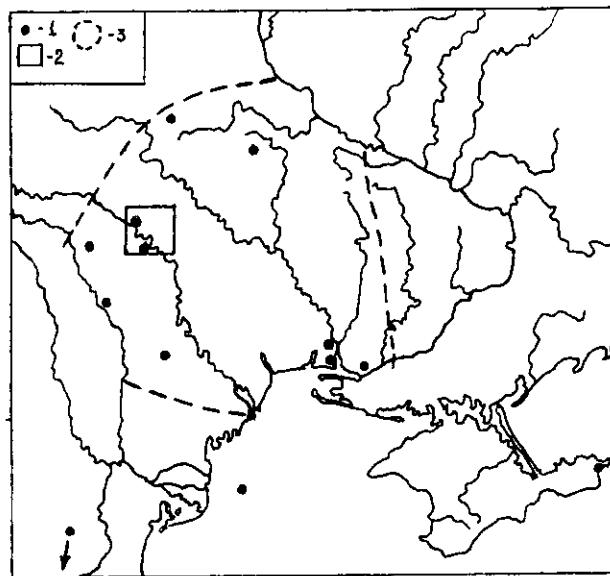

Рис. 10. Північно-Західне Причорномор'я наприкінці I ст. н. е.: 1 — знахідки речей та монет з тамгами Фарзоя та Інісмая; 2 — район концентрації поховань шляхи другої половини I ст. н. е.; 3 — можливі межі об'єднання Фарзоя-Інісмая — «Аорсії» мангупського декрету.

ставки яких знаходилися в степах на північний захід від Ольвії, в межиріччі Південного Бугу та Дністра. Там протягом 1983—1994 рр. експедиціями Вінницького краєзнавчого музею поблизу сіл Пороги, Северинівка, Писарівка, Гордіївка було досліджено кілька поховань сарматської шляхти другої половини I ст. н. е., що являють собою своєрідний сарматський «Геррос». Неподалік від цих місць, у Молдові, розкопано синхронні їм поховання шляхти поблизу сіл Грушка та Мокра, що територіально тяжіють до перелічених. Концентрація західок тамг схеми Фарзоя та Інісмея на захід та північний захід від Ольвії окреслює можливі кордони їхнього політичного об'єднання (рис. 10).

Отже, в останній чверті I ст. н. е. Ольвія знаходилася в сильному сарматському оточенні. Карбування в місті монет сарматських царів, дані археології та ономастики⁵⁷ свідчать про постійну присутність у місті сарматів. В Ольвії та її окрузі знайдено відомі мармурові леви, суспіль вкриті тамгами (в тому числі й схеми Фарзоя), золоті флакон та браслет з тамгами цієї ж схеми. Тепер до них приєднались тамги з поховання 1918 р., серед яких є знак, ідентичний монетним тамгам Фарзоя (рис. 7, 29).

Важко впевнено сказати, ким були поховані в ольвійській окрузі сармати і як вони опинилися на території поліса. Сарматські тамги на речах переконливо свідчать про їхню етнічну належність. Не виключено, що вони були якими-то представниками сарматських царів в Ольвійській державі, що мешкали там постійно. Поховання 1918 р. є повноцінним джерелом з історії ольвійсько-сарматських відносин у I ст. н. е., що стойть в одному ряду з даними Плінія Старшого та Діона Хрізостома, монетами Фарзоя та Інісмея, похованням поблизу с. Пороги та декретом про посольство ольвіополітів до «наймогутніших царів Аорсії».

Примітки

¹ Симоненко А. В. Комплекс с сарматскими знаками из Ольвии // Ольвия-200. — Тез. докл. Международной конференции, посвященной 200-летию археологического открытия Ольвии. — Николаев, 1994. — С. 118—121.

² Bachmann W. Die Skytisch-Sarmatische Harfe aus Olbia. Vorbericht zur Rekonstruktion eines unveröffentlichten im Kriege verschollenen Musikinstruments // Sons originels. Préhistoire de la musique. — Liege, 1994. — S. 112—113.

³ Симоненко О. В. Вказ. праця. — С. 118.

⁴ Bachmann W. Op. cit. — S. 112.

⁵ Item. — S. 113.

⁶ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков н. э. — К., 1976. — С. 136—138.

⁷ Bachmann W. Op. cit. — S. 113.

⁸ Ondrouch V. Bohaté hroby z doby římské na Slovensku. — Bratislava, 1957. — Tab. 43.

⁹ Wielowejski J. Die spätkeltischen und römischen Bronzegefässer in Polen // Berichte RGK. — 1985. — Bd. 66. — Taf. 12, 3.

¹⁰ Бессталый Е. И. Курган сарматского времени у г. Азова // СА. — 1992. — № 1. — С. 181, 182.

¹¹ Гросу В. И. Сарматское погребение в Приднестровье // СА. — 1986. — № 1. — С. 260.

¹² Там же. — С. 261; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — С. 68.

¹³ Гросу В. И. Хронология и периодизация сарматских памятников Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — С. 53.

¹⁴ Симоненко О. В. Поховання шляхетного сармата в Побужжі // Дослідження старожитностей України (тез. доп.). — К., 1993. — С. 43—45.

¹⁵ Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986. — С. 86—104.

¹⁶ Sarianidi V. Bactrian Gold. — Leningrad, 1985. — P. 244, 253.

- ¹⁷ Смирнов К. Ф. Курильницы и туалетные сосудики Азиатской Сарматии // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— Рис. 1. Тип IX д.
- ¹⁸ Фурманська А. А. Сарматські поховання біля с. Долина // АП УРСР.— К., 1960.— Т. VIII.— С. 138.— Рис. 5.
- ¹⁹ Вязьмитина М. И. Сарматские погребения у с. Новофилипповка // ВССА.— М., 1954.— С. 240.
- ²⁰ Ковпаниенко Г. Т. Указ. соч.— С. 60, 61.— Рис. 62, 63.
- ²¹ Вязьмитина М. И. Указ. соч.— С. 241.
- ²² Скрипин А. С. Азиатская Сарматия.— Саратов, 1990.— С. 164.
- ²³ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 75.
- ²⁴ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— Д1-30.— М., 1966.— С. 31.
- ²⁵ Там же.— С. 31.
- ²⁶ Алексеева Е. И. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— Г1-12.— М., 1975.— С. 55, 56.
- ²⁷ Алексеева Е. И. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— Г1-12.— М., 1978.— С. 22.
- ²⁸ Ковпаниенко Г. Т. Указ. соч.— С. 39—42.
- ²⁹ Прохорова Т. А., Гугуев В. К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА.— 1992.— № 1.— С. 12, 14, 15.
- ³⁰ Дащевская О. Д. Поздние скифы в Крыму // САИ.— Д1-7.— М., 1991.— С. 122.— Табл. 66, 27.
- ³¹ Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. э.— III в. н. э.— Дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 74.
- ³² Там же.— С. 62.
- ³³ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы...— С. 12—14.
- ³⁴ Мелюкова А. И. Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты // СА.— 1962.— № 1.— С. 204.
- ³⁵ Ковпаниенко Г. Т. Указ. соч.— С. 66.
- ³⁶ Bachmann W. Op. cit.— S. 115—116.
- ³⁷ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 58.
- ³⁸ Мелюкова А. И. Указ соч.— С. 203.— Рис. 6, 5—7.
- ³⁹ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 58.
- ⁴⁰ Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— К., 1965.— С. 81, 158.
- ⁴¹ Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья.— К., 1975.
- ⁴² Там же.— С. 69.
- ⁴³ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 67.
- ⁴⁴ Там же.— С. 62—70; Яценко С. А. Плиты-энциклопедии тамг в Монголии и Сарматии // Северная Евразия от древности до средневековья (тез. докл.).— СПб., 1992.— С. 195—197; Яценко С. А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // ПАВ.— 1993.— Вып. 3.— С. 60—70.

- ⁴⁵ Яценко С. А. Плиты-энциклопедии...— С. 195.
- ⁴⁶ Tac. Annales, XII, 15—17.
- ⁴⁷ Літ. див.: Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 67, 68.
- ⁴⁸ Щукин М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ.— 1982.— Вып. 37.— С. 36, 37.
- ⁴⁹ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 86.
- ⁵⁰ Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 76; Щукин М. Б. Указ. соч.— С. 35.
- ⁵¹ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 62—68.
- ⁵² Там же.— С. 75.
- ⁵³ Plin. Nat. Hist., IV, 80.
- ⁵⁴ Makkay J. A maguarság keltezése.— Budapest, 1989.— S. 108—109.
- ⁵⁵ Сидоренко В. А. Фрагмент декрета раннеримского времени из раскопок под Мангупом // Тез. докл. Крымской научной конференции.— Симферополь, 1988.— I.— С. 86, 87; Сидоренко В. А. Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангупом // МАИЭТ.— Вып. V.— Симферополь, 1996.— С. 35—59.
- ⁵⁶ Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ.— 1994.— № 2.— С. 167—169.
- ⁵⁷ Русєєва А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення України.— К., 1989.— С. 192, 193.

A. V. Симоненко

САРМАТСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ С ТАМГАМИ НА ТЕРРИТОРИИ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В 1918 г. местный житель раскопал близ с. Козырки (?) захоронение в склепе. Немецкий археолог Т. Виганд приобрел у него часть вещей и описал захоронение в дневнике. Погребение было парным, скелеты находились в досчатых гробах. При них обнаружены лук и стрелы, меч, серебряная бляха конского нагрудника с тремя кольцами, фибула, туалетный флакон, золотая бляшка, амфора, деревянные сосуды и музыкальный инструмент типа арфы. На сосуды и арфу были нанесены 36 тамг. По совокупности датирующего инвентаря и схемам тамг погребение датируется концом I — началом II в. н. э. Оно принадлежало богатым сарматам, очевидно, проживавшим на территории Ольвийского государства. Не исключено, что они были представителями сарматских правителей Фарзоя и Инисмея, в союзе с которыми находилась в это время Ольвия.

A. V. Simonenko

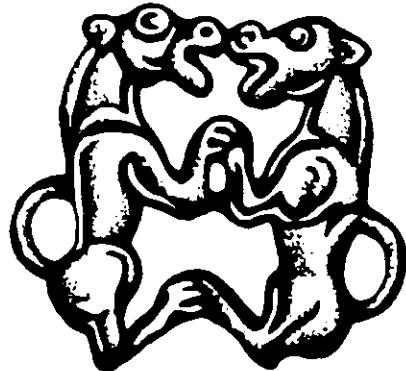
THE SARMATIAN GRAVE WITH THE TAMGA-SIGNES ON THE TERRITORY OF THE OLBIAN STATE

In 1918 the local villager has dug out the grave in the catacombe close to Kozyrka village. The German archaeologist T.Wigand has acquired from him a part of found goods and described this grave in his diary. The tombe was double, the skeletons lied in the plank coffins. The grave goods consisted of the wooden vessels and musical tool of the harp-type, bows and arrows, swords, silver phalera with three rings, decorating the horse breast-collar, fibula, the toilet bottle, golden plaque, amphora. 36 tamga-signes were drawn on to the vessels and harp. According to the dating goods and scheme of the tamgas the grave is dated to the end of 1st - beginning of the 2nd cent. A.D. It belonged to the rich Sarmatians who obviously lived on the territory of Olbian state. Is not excluded that they were the representatives of the Sarmatian chiefs Farzoiros and Inismeios with whom at this time Olbia was in alliance.

Одержано 02.12.97

ДИСКУСІЇ

ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЛАДУ КАТАКОМБНОГО СУСПІЛЬСТВА

С. Ж. Пустовалов

У світлі особливостей станово-кастових суспільств світу у статті розглядаються основні моменти реконструкції соціального ладу катакомбного населення Північного Причорномор'я.

Традиційно вважалось, що «катакомбне» суспільство знаходилось на досить незначенному етапі розкладу первісного соціального ладу. Такий погляд є основою аргументації соціально-економічного стану носіїв катакомбної спільноти у М. І. Артамонова, А. П. Круглова, Г. В. Підгаєцького, Т. Б. Попової¹ та інших вчених, які висвітлювали це питання у своїх працях.

Накопичення нової інформації, що сталося внаслідок інтенсивних польових досліджень 60 — першої половини 80 рр., майже не змінило підходів до розв'язання цієї важливої проблеми. О. Г. Шапошникова, І. М. Шарафтінова, І. Ф. Ковальова² та інші також залишили катакомбне суспільство в межах первіснообщинного ладу. Але поступово традиційне ставлення до цієї проблеми дещо змінювалось. Так, О. Г. Шапошникова, вивчаючи металообробку носіїв катакомбної культури, дійшла висновку про складну соціальну структуру цього населення³. І. Ф. Ковальова, характеризуючи соціально-економічний стан катакомбного населення, відмічала наявність соціальної стратифікації та досить високий соціальний статус так званих майстрів⁴. Тобто соціальне розшарування у носіїв катакомбних пам'яток уже відзначалось знавцями. Але в цілому, катакомбне суспільство вважають первісним, в якому йшов процес розкладання общинних відносин⁵. Автор також дотримувався цієї думки⁶.

Знахідка у похованнях Інгульського типу так званих моделюваних черепів⁷ змусила інакше розглянути проблему соціального ладу катакомбного суспільства. Вивчення цієї знахідки змінює погляд на соціальний статус «катакомбників». Це було суспільство, де активно йшли процеси класоутворення⁸.

Згаданий ритуал, як зауважують спеціалісти, з'являється на досить певному ступені соціально-економічного розвитку людства, а саме — пізньопервісному та ранньокласовому рівні⁹. Цей висновок дозволяє використовувати для реконструкції соціального ладу катакомбного населення моделі, розроблені спеціалістами для ранньокласових держав.

Зіставлення археологічних ознак ранньокласових утворень з матеріалами катакомбної спільноти Північного Причорномор'я дає можливість визначити міру їх збіжності, усвідомити, як далеко просунувся процес трансформації первісності, які індивідуальні особливості мало це суспільство. Це по-перше.

По-друге, як відомо з загальної літератури, процес виникнення ранньокласового суспільства набуває певних форм. Як вважають дослідники, варнова система або близька до неї, була універсальним явищем¹⁰. Проте, маючи загальні спільні риси, ця система завдяки конкретно-історичним умовам дещо варіювала. Виявлені у ході соціального аналізу катакомбних поховань особливості, дозволяють у деяких аспектах її конкретизувати.

В археології завжди приділялась значна увага проблемі пошуків археологічних критеріїв існування державних утворень. Завдяки працям Г. Чайлда, В. М. Массона, В. П. Гуляєва, К. Ренфро, В. П. Ілюшечкіна, Л. Е. Куббеля, Ю. В. Павленка та інших були визначені археологічні ознаки державності¹¹, які характеризують різні сфери процесу класогенезу.

1. У виробництві виділяється відокремлення ремесла від землеробства, взагалі сільськогосподарського господарства. Найбільш яскравим проявом цього процесу є поява ювелірного виробництва. А для доби бронзи — це виготовлення металевих речей, зброй, бойових колісниць тощо¹².

2. Економіка ранньоеклассового суспільства характеризується значним зростанням продуктивності сільського господарства: землеробства та скотарства, посиленням обміну.

3. Різка соціальна стратифікація суспільства¹³. Вона реалізується стосовно поховального обряду не лише у витратах праці, але й у майновій диференціації. З'являються нові спеціальні ритуали поховання правлячої верхівки, що відображають появу публічної влади¹⁴. Виділяються не менш як три групи населення¹⁵.

4. Як наслідок соціального розшарування населення виникає субкультура знаті.

5. Поява політичних та економічних центрів — міст.

6. Поява монументальної архітектури.

7. Поява писемності.

Таким чином, питання про існування державності у кожному конкретному випадку слід вирішувати за всім комплексом ознак. окрім з них могли виникнути ще за часу пізньооперівського ладу. Класоутворення є досить тривалий процес. Наявність тих чи інших ознак у конкретному випадку може вказувати на місце конкретного суспільства на цьому шляху. Але вирішальним критерієм появи державності є експлуатація¹⁶, при наявності решти ознак.

Розглянемо, як цей комплекс ознак процесу класоутворення та становлення держави виявляється у матеріалах катакомбних пам'яток у степовій смузі України.

Серед катакомбних поховань у Північному Причорномор'ї широко представлені могили майстрів трьох основних ремісничих професій: металургів, переважно ливарників, зброярів, що виготовляли стріли тощо, та людей, які займались деревообробкою¹⁷. В цілому, поховання із знаряддями праці, що дозволяють реконструювати професію, становлять приблизно 2—3% від загальної кількості розкопаних поховань. Катакомби, де знайдено деревообробні знаряддя праці, ми маємо підстави вважати похованнями майстрів, що займались виготовленням таких складних на той час механізмів як візки та бойові колісниці¹⁸.

Те, що професійна належність поховань знаходить відображення у особливостях поховального ритуалу, свідчить про відокремлення ремесел, ремісників від інших членів общини. Це закріплюється навіть в ідеології. Щодо того, наскільки престижні вироби виготовляли ремісники, то лише кожне з 20 поховань має металеві речі, у тому числі найдрібніші; кожне шосте — зброю; лише одне з 150—200 поховань — візок або колісницю, або тільки їх частину.

Як встановлено, метал, зброя та колісниця є ознаками вищого прошарку катакомбного суспільства¹⁹. На високий соціальний статус похованіх з візками та колісницями вже вказувалось окремо²⁰. Тобто майстри, що займались виготовленням металевих речей, зброй та колісниць, обслуговуючи переважно соціальну верхівку, почали виконувати ті функції, які у сталому вигляді притаманні цій категорії населення у класовому суспільстві.

Друга ознака, яка відображує становлення державності за даними катакомбних пам'яток, має реконструюватись непрямо. Досліджених поселень, які б сприяли вирішенню цього питання, поки що немає. Про зростання продукції господарства, у даному випадку переважно скотарства, свідчить можливість утримання все більшої кількості людей, не пов'язаних безпосередньо з виробництвом. Про наявність значної кількості таких людей свідчить те, що в окремих вузьколокальних районах прошарок знаті сягав 45% від загальної кількості поховань. Опосередковано на це вказує і грандіозне катакомбне святилище на р. Молочній²¹.

На користь існування інтенсивного обміну, як індикатора приватного розпо-

ділу матеріальних благ, свідчать речі з поховання поблизу с. Тернівка, де знайдено ливарні форми, які за змістом ідентифікуються з месопотамськими ваговими та грошовими одиницями²².

Для ранньокласового суспільства у соціальній субсистемі виділяються декілька ознак. Різке соціальне розшарування, яке виникає ще наприкінці первісного ладу, спостерігається і у катакомбного населення. Тут слід відзначити, що для інгульських поховань встановлюється шість верств, які об'єднуються у три великі групи: знаті, рядове населення, можливо, неповноправне населення²³. Для донецького та переддонецького населення виділяються чотири соціальні верстви, що також можна об'єднати у три, ідентичні згаданим, групи²⁴. Порівняємо: у скіфському суспільстві фахівці знаходять 7—8 соціальних верств населення²⁵.

Найвищий прошарок інгульської знаті характеризується насипом над похованням, розмірами камери понад 240×201 см, складним поховальним ложем, моделюванням обличчя, наявністю колеса або візка, зброї, металу, розпису по дну камери, іншим інвентарем, який не пов'язується з професією чи культом, а свідчить швидше про заможний добробут (музичні інструменти, шкіряні футляри з вохристими стрижнями, залишки шкіряного одягу тощо).

Для знаті другого рангу притаманні всі перелічені вище ознаки окрім розмірів камери, які не відрізняються від розмірів поховань рядового населення, та досипки замість насипу. У цієї категорії вже з'являються у похованнях знаряддя праці.

Катаkombi нижньої третьої групи знаті мають лише або модельовані черепи, або зброю, або насип. Розміри камер не відрізняються від могил рядового населення.

Похованням рядового заможного населення властиві знаряддя праці, одна або декілька посудин, кістки тварин, просте поховальне ложе. Розміри похованальної камери варіюються переважно від 161 до 240 см у довжину та від 80 до 200 см у ширину. Для п'ятої групи характерне лише просте поховальне ложе, а для шостої — безінвентарне поховання з найменшими розмірами могил.

Для умовно донецького населення не виявлено такого дрібного розшарування. Крім розмірів похованальної камери, група поховань знаті не має стійкого комплексу ознак, який би відзначав могили соціальної верхівки. У цілому, умовно донецькі поховання значно менше диференціюються ніж інгульські²⁶.

Завдяки етнографічним та іndoєвропейським паралелям вищий ранг інгульської знаті можна розглядати як могили керівництва, правителів цього суспільства. Другу групу — як представників соціальної верхівки з безпосереднього оточення правителя, ймовірно членів родини, клану, з яких формувалося світське, сакральне та військове керівництво, а також, очевидно, керівники субсоціальних підрозділів. На нижній сходинці прошарку знаті могли стояти як родинні голови, так і воїни, що відзначились у битвах, нижній прошарок жерців-магів. Приблизно такий розподіл знаті та іншого населення відомий для іndoєвропейських народів²⁷, до формування та розвитку яких катакомбна спільність, та зокрема інгульська культура, так чи інакше причетна.

Для соціальної верхівки катакомбного суспільства характерна поява спеціального похованального ритуалу — багатокамерних поховань, де трудові витрати перевищують звичайні поховання у 8—11 разів. Померлих супроводжують багатий інвентар, численні деталі похованального обряду, силоміць умертвлені люди²⁷. Місце останніх біля входу в камеру або в перших, чи менших камерах не залишає сумніву в їх підлеглому соціальному становищі.

Поява соціальних центрів на відміну від землеробських цивілізацій, де індикаторами виступають ранньоміські центри політичної влади, у носіїв катакомбної культури досить своєрідна. Виділяються соціально важливі центри, території, де кількість поховань знаті значно перевищує середні показники. Так, на р. Молочний зафіксовано найбільшу кількість поховань інгульської знаті²⁸ саме там, де відкрито грандіозне святилище на платформі²⁹, де знаходиться Кам'яна Могила, більшість сюжетів якої зроблено за доби бронзи³⁰. Побудова таких значних архітектурних споруд (загальна кубатура ґрунту святилища становить приблизно 30000 м³, при його зведенні використано сотні тон ґраніту, вапняку, пісковику та ін.) є також прикметою становлення цивілізації.

Таким чином, аналіз даних поховань пам'яток катакомбної спільноти з метою визначення ознак цивілізації дає підстави говорити про наявність у цього населення ряду ознак ранньокласового суспільства. Не знайдено матеріальних свідоцтв розвиненої писемності та міст, функції яких певною мірою виконують соціальні та ідеологічні центри на р. Молочній. Викладене дозволяє відносити катакомбну спільноту загалом до так званих перехідних стратифікованих суспільств.

Треба зауважити, що економіка катакомбного суспільства була заснована на скотарстві, подекуди навіть мобільного типу³¹. За характеристиками вона наближалась до економіки кочовиків. Останні, як зазначає Л. Е. Кубель, були чи не найсприятливішим середовищем для встановлення приватновласницьких стосунків. З іншого боку, такі риси, як нестпроможність господарсько-технічного удосконалення, гранична залежність від природних умов робили процес нагромадження худоби зворотним³². Такі суспільства мали змогу досягти лише ранньокласової стадії соціально-економічного розвитку. Здається, що значною мірою це положення можна віднести і до «катакомбників». Кажучи про їх ранньокласові риси, слід пам'ятати, що всі перелічені ознаки мають силу доказів лише при існуванні їх у системному розвиненому вигляді.

Соціальна стратифікація та встановлення державності, як відомо, виступають двома сторонами одного процесу — народження класово-антагоністичного суспільства³³. На форми та особливості його проходження впливають численні фактори. Тому серед різних варіантів пізньопервісного — ранньокласового суспільства треба вибрати той, який найбільшою мірою відповідає особливостям катакомбного соціального організму. На нашу думку, на цей вибір впливає складний характер катакомбного етносу³⁴. Одна з преференційних гіпотез походження катакомбної спільноти передбачає міграцію населення, що в умовах того часу проходила із завоюванням³⁵. На це вказує відносно велика кількість померлих улітку чоловіків³⁶ та значна кількість зброї у найдавніших похованнях.

Ці дані дозволяють припустити, що основним шляхом утворення державності у даному конкретному випадку був військовий³⁷, що не заперечує факторів і внутрішнього розвитку. При домінанті військового шляху міжетнічні протиріччя трансформуються у соціальні³⁸. Як зазначає переважна більшість фахівців, рішення власних протиріч за рахунок інших народів, тобто зовнішньоексплуататорська діяльність була чи не найпоширенішою у найперших державах³⁹.

Згаданий шлях утворення держави, пов'язаний із підкоренням одного суспільства іншим, одержанням додаткового прибутку спочатку у вигляді пограбування сусідів, поступово призводив до більш міщих даницьких відносин⁴⁰, а у деяких випадках — до створення каст. Здається, що цей варіант встановлення публічної влади та посилення соціальної стратифікації, що зараз відноситься до другорядних, був досить поширеним. Як зазначає Ю. М. Кобищанов, кастова система знайдена у народів Південної та Середньої Азії, Японії, Океанії, Африки та доколумбової Америки⁴¹. Проте найвищого розвитку ця система досягла в Індії⁴².

Каста — це замкнута група людей, що займає суверено визначену соціальну позицію, встановлене звичаєм місце у суспільстві. Належність до неї обумовлена народженням та успадковується. Її члени об'єднані традиційними заняттями, спільним культом, правилами спілкування між собою та з представниками інших каст⁴³. До цього слід додати, що кasti створюють ієрархічну систему, вони нерівні між собою⁴⁴.

Перш ніж робити спробу знайти докази існування станово-кастової системи у катакомбному суспільстві, треба визначити основні риси каст, їх можливе відображення у археологічному матеріалі.

Першою умовою виникнення кастової системи є відокремлення ремесла від землеробства, поява перших ремісників (будь-яка форма ремесла). Спочатку ремеслом займались переважно окремі родини⁴⁵. Розподіл общини за професійним принципом згодом поширюється на всю соціальну сферу. Наявність у катакомбній спільноті спеціальних поховань із знаряддями праці свідчить про можливість виникнення за певних умов у катакомбному суспільстві спочатку варнивої, а потім станово-кастової систем.

Друга умова полягає в тому, що перші форми вирішення соціальних проти-

річ здійснювались у вигляді зовнішньоексплуататорської діяльності, тобто підкорення одного етноса іншим. Тому становленню станово-кастової системи сприяло завоювання. Не наважуючись казати про обов'язковий характер цієї умови виникнення станово-кастової системи, не можна не відзначити, що війна, особливо війна-завоювання, є поширеним варіантом конкретного оформлення ранньої державності⁴⁶. Деякі докази завоювання, яке супроводжувало появу катакомбної спільноти у степах Північного Причорномор'я вже згадувались вище.

Наслідком завоювання стала етнічна неоднорідність суспільства. Тому важливою рисою станово-кастового суспільства є його гетерогенний етнічний склад. Як пише А. А. Куценков: «Об'єктивна необхідність праці разом із комплексом родоплемінної психології сприяли закріпленню тих чи інших занять за певними етнічними групами»⁴⁷. Етнос-завойовник утворює панівні кasti, а підкорений етнос — кasti пригноблювані. За окремими етнічними групами закріплюється визначений соціальний статус.

Археологічним відображенням цього має бути такий стан, за якого одна етнічна група повинна виключно або по тенденції займати високе соціальне положення, друга — середнє, третя — низьке і т. д. Такі чіткі кордони між окремими кастами підтримувались і ендогамією (це третя важлива риса). Шлюби укладались лише між представниками однієї кasti. Але, як і кожний кордон, його суворо дотримання було відносним. Хоч чоловікам низької кasti суворо заборонялось одружуватись з жінками вищої кasti, шлюб чоловіків високої кasti із жінками нижкої, особливо на ранніх етапах існування кастової системи в Індії, навпаки був досить поширеним. Це так званий звичай анулома⁴⁸.

Як зафіксовано в індійській традиції, перехід до вищої кasti міг статися не лише після цілого ряду перевтілень. На ранньому етапі це робилось за життя людини, як відзнака певних заслуг⁴⁹. Перехід до вищої кasti у африканських народів здійснював правитель⁵⁰. У процесі розвитку станово-кастової системи етнічні градації поступово розмивалися. До складу вищих каст залучалась верхівка підкореного населення.

Таким чином, кордони між окремими кастами, особливо на ранньому етапі, не були непохідно суворими. Практикувався перехід до вищої кasti за заслуги, мали місце міжкастові шлюби, інкорпорація соціальної верхівки підкореного населення у вищу касту⁵¹.

Археологічним відображенням цих властивостей кастової системи у похованальному обряді має бути те, що серед поховань етнічної групи, яка займала вищу соціальну ходинку у суспільстві, повинна бути певна, можливо значна, кількість таких, що мають прикмети більш низької групи. Враховуючи значення війни у цьому суспільстві, можна припустити серед них відносно велику кількість поховань зі зброяєю. Навпаки, серед поховань етнічної групи, що займала менш високу ходинку, катакомби з ознаками вищої етнічної групи мають бути відсутніми чи складати мізерну кількість.

Ще слід відзначити, що спочатку станово-кастова система має невелику кількість каст. Так, наприклад, в Індії відомо чотири кasti (вони ще мають назву варн), та ж саме спостерігаємо у Китаї та деяких народів Африки.

Викладене дає змогу сформулювати таку гіпотезу: якщо у реконструйованому суспільстві мають місце виділення ремесла та завоювання, то можна припустити виникнення тут станово-кастової системи. Доказами її існування в археології для поховань пам'яток будуть виступати:

1. Співіснування тривалий час різних етнічних груп населення на одній і тій самій території.

2. В межах цього співіснування кожна етнічна група повинна займати визначене місце в соціальній структурі даного суспільства.

3. На відміну від вищої кasti, де зберігається соціальна структура, що склалася на момент створення кастової системи, у пригноблюваного населення соціальна верхівка частково знищується, частково інкорпорується до панівної кasti. В усякому разі для цього населення характерна неповна соціальна структура.

4. Згідно з ендогамним характером кasti, контакти між співіснуючими етнічними групами мають бути обмеженими, особливо між тими, що займають протилежні позиції у станово-кастовій системі.

Ta обставина, що кастова система не знаходила поки що свого відображення «Археологія», № 1, 1999 р.

в археологічній літературі пояснюється тим, що соціальний аналіз проводився у межах одноетнічних угруповань⁵². Поступовий перехід від однієї соціальної групи до другої не давав можливість припускатися іншої думки.

Для того, щоб перевірити висунуту гіпотезу про археологічне відображення станово-кастової системи, звернемось до аналізу даних поховальних пам'яток катакомбної спільноти, які комплексно відображають соціальний статус померлого як етнічного, так і соціального плану⁵³.

Нами було проведено соціальний аналіз катакомбних поховань Північного Причорномор'я. Його основні результати опубліковано⁵⁴. Не маючи змоги навести всю процедуру аналізу, необхідно нагадати її основні етапи.

До аналізу було заличено 413 поодиноких поховань інгульської культури (IV—VII АЕТ/по)⁵⁵ та 521 поодиноке поховання переддонецького, донецького та дніпро-азовського типів (далі — умовно донецькі) (I—III АЕТ/по). Ці дві вибірки поховань походили з районів Північного Причорномор'я, Сіверського Донця та Нижнього Дону. Вони оброблялися окремо.

Спочатку за результатами порівняння пам'яток окремих територій за ознаками, що відображають трудові витрати, кількість та якість супроводжуючого інвентаря, деталі ритуалу (загалом 57 ознак) було виявлено типоутворюючі сукупності ознак (використана методика В. Ф. Генінга та В. А. Борзунова⁵⁶). Ними стали розміри поховальної камери. Потім було зроблено статево-віковий аналіз, який показав, що між вибірками поховань за статтю існує висока схожість (90%). Цей висновок дозволив розглядати разом всі дорослі поховання. У кожній з двох етнічних за традиціями вибірок було здійснено групування поховань дорослих небіжчиків за розмірами камер. Але одержані вибірки були штучними. Щоб наблизити їх до реальних, які існували у минулому, було проведено їх порівняння за всім комплексом ознак і на цій основі обчислено коефіцієнт парної схожості. У результаті було виявлено три групи: дві протилежні за соціальним станом (верхівка та, можливо, неповноправне населення) і середня — найчисленніша група — рядове населення. Було визначено прикмети еліти, за якими з основної групи було виділено ті поховання, які тією чи іншою мірою їм відповідали.

Таким чином, для інгульських поховань було виділено шість соціальних верств: знать I розряду, знать II розряду, знать III розряду, рядове заможне населення, рядове незаможне та, можливо, неповноправне населення. А для умовно донецьких — чотири: знать, рядове заможне населення, рядове незаможне населення та, можливо, неповноправне населення. Наочно співвідношення окремих соціальних груп наведено у таблиці 1.

Треба підкреслити, що соціальне розшарування досягло більшої сили серед інгульського населення, оскільки поховань знаті у них виявлено у 2,5 рази більше, ніж в умовно донецького.

Найбільше число знаті (45,5%) спостерігаємо на р. Молочній в інгульських похованнях (середній показник для цієї групи знаті становить 20,2%).

Тут досить багато і неповноправного населення. Найменший показник для групи знаті маємо для Подніпров'я (табл. 2). При визначенні територіального поширення верств умовно донецького населення одержуємо зворотню картину (табл. 3)⁵⁷.

Аналіз таблиць 2 і 3 наводить на думку про існування у катакомбному суспільстві окремих соціальних центрів, пов'язаних з етнічними угрупованнями. Порівняння за територіями свідчить про те, що для районів з великою кількістю поховань інгульської знаті майже немає катакомб умовно донецької і навпаки. Тобто, на території Західного Приазов'я, Нижнього Подніпров'я, Північного Криму. Поінгулля складається одна етносоціальна одиниця, а на Дону — Дінці — друга.

Серед умовно донецьких поховань виділяються два хронологічні горизонти⁵⁸. Вони відповідають I—II АЕТ/по (ранні) та III АЕТ/по (пізні). Це дозволяє визначити поширення умовно донецьких поховань різних верств на двох хронологічних етапах (табл. 4).

Порівнюючи поширення різних верств між раннім та пізнім етапами треба відзначити, по-перше, збереження відносного рівня соціального статусу окремих районів; по-друге, різке зниження кількості соціальної верхівки умовно до-

нечського населення на пізньому етапі (більш як у три рази). Якщо на ранньому етапі Доно-Донецький район виділяється як соціальний центр, де мешкають заможні общинники та соціальна верхівка, то на пізньому етапі тут визначається вже майже 30% незаможного населення, скорочення у 2,5 рази числа знаті. У цілому, на більш пізньому етапі посилюється незаможність умовно донецького населення.

По-третє, на р. Молочній та у Степовому Подніпров'ї (Північному Криму, Пойнгуллі, Запорожжі) серед умовно донецького населення на *пізньому етапі взагалі немає поховань знаті*. Водночас, у Степовому Подніпров'ї скорочується і незаможне населення. Можливо неповнoprавне населення також пов'язується з раннім етапом. Це теж підкреслює скорочення соціальної стратифікації серед умовно донецького населення на пізньому етапі його існування.

Хронологічно порівняння територіального розподілу соціальних верств умовно донецького населення дає підставу казати про політичний занепад цього соціального угруповання та втрату ним на деяких територіях самостійності. У Степовому Причорномор'ї та у Західному Приазов'ї роль панівного прошарку повинні були виконувати представники інгульського етносу.

Встановити це можна лише визначивши, як співвідносяться хронологічно інгульські та умовно донецькі етносоціальні угруповання.

Тривалий час вважалося, що ранні донецькі та, особливо, переддонецькі поховання у Північному Причорномор'ї передують пізнішим інгульським⁵⁹. Але з'являються праці, де це положення піддається сумніву⁶⁰. Серед інгульських поховань виділяються такі, що датуються кінцем III тис. до н. е. Тобто вони майже синхронні переддонецьким похованням⁶¹. За нашими даними населення I—II та VI—VII АЕТ/по значний час співіснувало⁶². Це у буль-якому разі не спростовує висновок про термін появи кожної з двох етнічних груп населення, але значно продовжує час їх співіснування.

Торкаючись питання співіснування двох етнічних масивів, треба відмітити, що вони обидва також контактували з ямним населенням. Причому ці контакти були тіснішими з умовно донецьким населенням. У цілому, до 3% поховань у катакомбах лежить у типовій ямній позиції (скорочено на спині). З них лише третина припадає на поховання з інгульськими похованальними спорудами. Стратиграфічно зафіковано одночасність умовно донецьких поховань пізньоямним⁶³.

Велика кількість пізньоямних поховань з померлими у скорченій на боку позі також свідчить про значний час співіснування ямного та катакомбного населення. Визначити кількість пізньоямних поховань одночасних з катакомбними поки що неможливо. Проте важливо відзначити, що найпізніші ямні поховання на території Степового Подніпров'я переважно належать до *найнезаможніших соціальних верств ямного суспільства*⁶⁴.

Одержані результати можуть бути інтерпретовані як наявність у катакомбному суспільстві становово-кастової системи. Розшарування у межах етнічних груп відображає становий розподіл, а тенденція до скорочення верств для умовно донецького та пізньоямного населень, закріплена у тенденції за певними етнічними групами особливого соціального положення — кастової системи.

Виходячи з наведених даних, можна припустити, що у Північному Причорномор'ї склалося етнополітичне утворення на основі становово-кастової системи. Можливо, на якомусь етапі його існування до сфери його впливу підпадає Нижній Дон та Донець, населення яких могло знаходитись у даницьких відносинах із згаданим об'єднанням.

Розглянемо тепер насінні тісні контакти були між різними за етнічними традиціями групами катакомбного та ямного населень, що входили до утвореного етнополітичного об'єднання. Найстійкішим етнічним показником у катакомбній спільноті виступає загальна поза померлого⁶⁵. Відмічалось, що лише третину катакомбних поховань становить полярні, протилежні етнічні типи. Решту треба відносити до проміжних, змішаних⁶⁶. Вони відображають етнічні контакти, які здійснювались шляхом шлюбів, адопції і т. ін.

Дивлячись крізь призму згаданої гіпотези про касти на етнічну структуру катакомбного суспільства, можна констатувати майже повну відсутність контактів інгульського та ямного населень (1%). Контакти інгульського з умовно донецьким носять складніший характер. Серед інгульських поховань виділяється

ся IV АЕТ/по, де померлі лежать скорчено на боці (11,5%). Кількість же людей у традиційному інгульському положенні (випростано на спині) в умовно донецьких поховань спорудах (I—II АЕТ/по) досягає лише 4,3%.

Здається, що ця картина відповідає гіпотезі про ендогамію окремих каст. Поховальний обряд інгульського населення стає не тільки етнічним показником, але й комплексною ознакою вищого соціального рангу. Частина населення нижчої кasti переводиться до вищої, що знаходить відображення у новому похованальному ритуалі, де зберігається тільки стара поза померлих. Зазначимо, що серед цих поховань значна кількість катакомб зі зброяєю (чи не криється тут одна з причин переводу до вищої кasti?).

Щодо стосунків умовно донецького населення, як окремої кasti, та пізньо-ямного, то значна кількість цих катакомбних поховань з прихованими ямними рисами свідчить про прагнення ямного населення перейти до катакомбного обряду, тобто підвищити свій соціальний статус. Незначні контакти між інгульською та пізньо-ямною групами як протилежними кастами, вказують на правове становище кожної з них.

Соціальні ознаки панівної кasti стають престижними. Вони передаються іншими групами. Так, у пізньо-ямного населення набувають поширення поховання важливих осіб з візками, має місце імітація модельованих черепів⁶⁷. В умовно донецького населення змінюються на овальні форми катакомб. Цей перелік можна продовжити. Поступово етнічні межі заміняються соціальними. З часом у районах поширення інгульських пам'яток все населення переходить на цей ритуал з невеликими варіаціями. Тому він опиняється пізнішим. Так, наприклад, для умовно донецького населення властива присутність у камері ритуальної їжі (кістки тварин). Ця риса зберігається і у інгульських похованнях, але тут кістки тварин лежать лише у катакомбах рядового населення. У контексті цього процесу, можливо, виявляються правими дослідники, що вважають чіткі кути катакомбних поховань споруд ямною ознакою⁶⁸.

Кажучи про функції, які виконували у катакомбному суспільстві різні етнічні групи, здається, що знати інгульського населення здійснювала керування, як ідеологічне, так і світське, у тому числі і військове. Значна частина решти інгульського населення була пов'язана з війною. Це пояснюється більшою кількістю кенотафів, заможних поховань, насамперед у місцевостях, що оточують Молочанський центр. На ці ж функції інгульського населення вказує і те, що на пізньому етапі в умовно донецького населення різко зменшується число поховань зі зброяєю. Очевидно, що середню касту — основне виробниче населення — становило умовно донецьке. Воно мало, мабуть, певні права і користувалось більшими пільгами, ніж залишки «ямників», що значною мірою переходили до катакомбного ритуалу поховання.

У невеликій статті немає змоги докладно розглянути численні питання та проблеми, які постають при реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства та у зв'язку з цим. Дані, що підтверджують гіпотезу про кастову систему, дозволяють говорити про появу найдавніших форм експлуатації (саме так можна інтерпретувати зникнення подекуди соціальної верхівки умовно донецького населення).

Ідея про станово-кастовий характер катакомбного суспільства дає змогу розв'язати конче необхідні дискусійні питання про походження катакомбного ритуалу, пояснюючи перехід значної частини ямного населення на новий похованальний обряд, з'ясовує причини спільніх рис у матеріальній культурі ямного та катакомбного населення, причини довготривалого збереження етнічних традицій. Нарешті, вона конкретизує висунуту С. С. Березанською та О. Г. Шапошниковою думку про співіснування ямної та катакомбної культур⁶⁹, дозволяє вирішити питання про етнічний склад і його співвідношення з археологічними катакомбними культурами.

Таким чином, можна поставити питання про те, що катакомбна спільність на Україні, насамперед у районах Західного Приазов'я, Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Пінгвулля — Побужжя існувала як примітивне протoderжавне утворення (вождівство), яке мало станово-кастову структуру, що складалася з трьох колишніх етносів. Поступово етнічні прикмети перетворилися на соціальні. Притиснення пізньо-ямного та умовно донецького населення, одер-

жання від нього додаткового, а можливо, і частини необхідного продукту дозволяло панівному інгульському етносу здійснювати військову експансію на схід, північ та, можливо, захід, а також підтримувати непорушність створеної системи. Здається, що станово-кастова система організації катакомбного суспільства стала причиною і досягнень цього народу, і, врешті-решт, його загибелі.

Таблиця 1. Розподіл інгульських та умовно донецьких поховань за соціальними рангами

Типи поховань	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Інгульські	19,6% (I—III гр.)	74,1% (IV—V гр.)	6,3% (VI гр.)
Умовно донецькі	8,1% (I гр.)	87,8 (II—III гр.)	4,1% (IV гр.)

Таблиця 2. Територіальне поширення соціальних груп інгульського населення

Територія	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Молочна	45,5%	45,5%	9,0%
Поінгулля	17,0%	77,0%	6,0%
Крим	17,9%	82,1%	—
Запоріжжя	12,4%	82,2%	5,5%
Подніпров'я	8,3%	82,3%	9,4%

Таблиця 3. Територіальне поширення соціальних груп умовно донецького населення

Територія	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Молочна	3,6%	90,9%	5,5%
Степове Причорномор'я	6,7%	88,9%	4,4%
Подніпров'я	8,2%	89,4%	2,4%
Дон — Донець	13,8%	81,6%	4,6%

Таблиця 4. Територіальне поширення соціальних груп умовно донецького населення на двох хронологічних етапах

Територія	соціальні групи					
	ранній етап			пізній етап		
	рядове незаможне	рядове заможне	знать	рядове незаможне	рядове заможне	знать
Дон — Донець	—	80,6%	19,4%	29,2%	62,5%	8,3%
Подніпров'я	31,1%	55,6%	13,3%	40,0%	53,3%	6,7%
Степове Причорномор'я	45,5%	40,9%	13,6%	28,6%	71,4%	—
Молочна	37,9%	55,2%	6,9%	42,9%	57,1%	—
В середньому	28,6%	58,1%	13,3%	35,2%	61,1%	3,8%

Примітки

¹ Артамонов М. И. Совместные погребения в курганах с окрашенными костяками // ПИДО.— М.-Л., 1934.— № 7—8.— С. 108—125; Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы // Известия ГАИМК.— 1935.— Вып. 119.— С. 159, 160; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // Тр. ГИМ.— М., 1955.— Вып. 24.— С. 159, 160.

² Шапошникова О. Г. Катакомбна культурно-історична область // Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 317—334; Шарафутдинова И. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— Вып. 33.— С. 60—70; Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережья Украины). Учебное пособие.— Днепропетровск, 1983.— 108 с.

³ Шапошникова О. Г. До питання про металообробку у племен донецької культури // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 22—26.

⁴ Ковалева И. Ф. Погребальный обряд...— С. 61—68.

⁵ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 403—420.

⁶ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 5.

⁷ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — Сила.— 1982.— № 10.— С. 20—23.

⁸ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе.— Тез. докл. конф.— М., 1987.— С. 146—149.

⁹ Липс Ю. Происхождение вещей.— М., 1954.— С. 149.

¹⁰ Медведев Е. М. Южная Азия // Первобытная периферия раннеклассовых обществ.— М., 1978.— С. 39—72.

¹¹ Childe G. The birth of the Civilisation // Past and Present.— 1952.— 2.— Р. 1—10; Массон В. М. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке // ВДИ.— 1967.— № 5.— С. 82—94; Гуляев В. И. Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе).— М., 1979.— 303 с.; Rentrew C. The emergence of civilisation: The Cyclades and The Aegean in the third millennium B. C.— London, 1972.— 498 р.; Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— 396 с.; Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности, классов и государства // Первобытное общество. Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 140—269; Павленко Ю. В. Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 19—29.

¹² Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество...— С. 154.

¹³ Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.— М., 1979.— С. 125—177.

¹⁴ Куббель Л. Е. «Формы предшествующие капиталистическому производству» Карла Маркса и некоторые аспекты возникновения политической организации // СЭ.— 1987.— № 3.— С. 3—12.

¹⁵ Хазанов А. М. Классообразование...— С. 160, 161.

¹⁶ Павленко Ю. В. Теоретико-методологічні основи...— С. 23.

¹⁷ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная...— С. 403—420; Ковалева И. Ф. Погребальный обряд...— С. 61—68.

¹⁸ Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. К вопросу о боевых колесницах и колесничих в обществе катакомбной культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 104—106.

¹⁹ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатаомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы археологических исследований на Украине.— Тез. докл. XX конф. ИА АН УССР.— Одесса, 1989.— С. 186—187.

²⁰ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения Южнорусских степей // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 68—87; Горелик М. В. Колесницы Переднего Востока III—II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 183—202.

²¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого. Продолжение рассказа // Знание — Сила.— 1983.— № 8.— С. 36—38.

²² Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катаомбной культуры) // СА.— 1985.— № 1.— С. 39—54.

²³ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация...— С. 186, 187.

²⁴ Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной структуры носителей катаомбной культуры.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1989.— С. 126, 127.

²⁵ Бунятиян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.).— К., 1985.— 226 с.; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 215—234.

²⁶ Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной...— С. 126, 127.

²⁷ Гаикрэгидзе В. Т., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Т. 1—2.— 1328 с.— Т. 2.— С. 885; Пустовалов С. Ж. Многокамерные катаомбные погребения Северного Причерноморья и Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 94—96; Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. К вопросу...— С. 104—106; Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катаомбного суспільства // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 56—67.

²⁸ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання...— С. 94—96.

²⁹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты...— 1983.— С. 36—38.

³⁰ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 8, 45, 52, 53.

³¹ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катаомбная...— С. 419.

³² Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности...— С. 223.

³³ Там же.— С. 227.

³⁴ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катаомбной культуры...— С. 1—16.

³⁵ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 98—103.

³⁶ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катаомбной культуры Северного Причерноморья.— Дисс... канд. ист. наук // НА ИА НАНУ.— Ф.Е. 12.— № 668.

³⁷ Куббель Л. Е. Возникновение частной...— С. 230.

³⁸ Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы...— С. 139.

³⁹ Белянский В. А. Этнос в древнем мире // Доклады и сообщения отделения и комиссий ГО СССР.— Л., 1967.— С. 18—38; Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.— М., 1977.— С. 50; Хазанов А. М. Классообразование...— С. 159 та ін.

⁴⁰ Хазанов А. М. Классообразование...— С. 156.

⁴¹ Кобицанов Ю. М. Системы общинного типа // Община в Африке.— М., 1978.— С. 133—260.

- ⁴² Бонграуд-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности.— М., 1985.— С. 162—171.
- ⁴³ Там же.— С. 182.
- ⁴⁴ Кобицанов Ю. М. Системы...— С. 256.
- ⁴⁵ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 89—155.
- ⁴⁶ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 139.
- ⁴⁷ Куценков А. А. Эволюция индийской касты.— М., 1983.— С. 48.
- ⁴⁸ Куценков А. А. Указ. соч.— С. 50; Бонграуд-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Указ. соч.— С. 169.
- ⁴⁹ Куценков А. А. Указ. соч.— С. 53.
- ⁵⁰ Кобицанов Ю. М. Указ. соч.— С. 257.
- ⁵¹ Куценков А. А. Указ. соч.— С. 51.
- ⁵² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— М.-Л., 1976.— С. 153.
- ⁵³ Массон В. М. Указ. соч.; Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.— Л., 1986.— 191 с.
- ⁵⁴ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация...— С. 186, 187.
- ⁵⁵ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры...— С. 11—12.
- ⁵⁶ Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // ВАУ.— Свердловск, 1975.— № 13.— С. 42—71.
- ⁵⁷ Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 12—13. Зазначимо, що на додаток до п'яти територіальних груп інгульського населення для аналізу умовно донецьких було взято ще Дон — Донецький масив, де інгульські поховання не трапляються. Такі ж райони, як Крим, Запоріжжя, Північна Україна, були об'єднані між собою, бо за кількістю умовно донецького населення вони були недостатньо представлені. Водночас, з етнічної точки зору, ці райони становлять тісну єдність.
- ⁵⁸ Пустовалов С. Ж. К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 87—108; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 27—29.
- ⁵⁹ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Указ. соч.— С. 418.
- ⁶⁰ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді — бронзи на території України.— К., 1988.— 180 с.
- ⁶¹ Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 27—29.
- ⁶² Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры...— С. 15.
- ⁶³ Рассамакин Ю. А., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках на р. Молочной // НА ИА НАНУ.— Ф. Е. 1982/2.— С. 25—30.
- ⁶⁴ Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 14—27.
- ⁶⁵ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры...— С. 10—12.
- ⁶⁶ Там же.— С. 12.
- ⁶⁷ Рассамакин Ю. А. О некоторых проблемах изучения погребений эпохи ранней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 82—84.

⁶⁸ Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях катакомбных памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 48—50.

⁶⁹ Березанская С. С., Шапошникова О. Г.: Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э.— Тр. ГИМ.— № 24.— М., 1955 (Рец.) // СА.— 1957.— № 2.— С. 270—275.

С. Ж. Пустовалов

ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРОЯ КАТАКОМБНОГО ОБЩЕСТВА

На основе новых материалов и теоретических разработок автор прослеживает степень разложения первобытности и конкретизирует форму социальной системы катакомбного общества Северного Причерноморья, которое, по его мнению, является сословно-кастовым.

S. Zh. Pustovalov

THE QUESTIONS OF SIMULATING SOCIAL SYSTEM OF THE CATACOMB COMMUNITY

Basing on the new materials and theoretical investigation, the author observes the extent, to which the prehistoric period decayed, and determines the form of social system of Catacomb culture on the Northern Black Sea Coastland; author believes that the structure of this system was of class and caste nature.

Одержано 27.08.90

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ СПЛІНОТИ З БУЛАВАМИ

В. Г. Житников, В. В. Циміданов

У статті розглянуто похованальні комплекси зрубної культури, які містять булави. Робиться висновок, що у розвиненій зрубній культурі поховання з булавами не менш репрезентовані, аніж серед комплексів покровського типу.

Стандартним похованальним інвентарем зрубної культури був керамічний посуд, у якому до могили ставилась їжа (каші, напої тощо). Певно, цього було досить для переправи у царство померлих. Що ж до інших категорій інвентаря, то вони присутні лише, приблизно, у 10% поховань (про це свідчить аналіз 2326 похованьних комплексів з території України). Зрубна спільнота належить до того типу культур, яким було притаманно класти до могили мінімум речей. У культурах іншого типу, зокрема у багатьох народів Сибіру, небіжчика супроводжували практично усі речі, які були необхідні живій людині у повсякденному житті¹. Але у іndoєвропейських народів такі звичаї майже не практикуються. Тим цікавішим є те, за яким принципом серед багатьох речей, які оточували людину за життя, обиралися ті нечисленні, що потрапляли до її могили.

© В. Г. ЖИТНИКОВ, В. В. ЦИМІДАНОВ, 1999

«Археологія», № 1, 1999 р.

Стосовно зрубної культури можна відзначити, що у могилу, крім кераміки, могли класти речі, які засвідчували соціальний стан померлого, зокрема, пов'язані з його статусом. Під останнім ми розуміємо соціальну роль — відношення члена соціуму до відправлення певної функції². Однією з таких речей є булава, яка, що вже зазначалося деякими дослідниками, була у зрубній культурі перш за все навершям жезла — інсигнії влади³ і маркувала статус володаря. На сучасний день ми маємо вже досить репрезентативне зведення зрубних поховань з булавами. Є також і серія поховань, які дослідники відносять до пам'яток покровського типу.

Пам'ятки покровського типу в останні роки викликали багато дискусій, які виникають, зокрема, через неадекватне розуміння їх різними дослідниками. Критерій виділення поховань покровського типу є досить розплівчастим, що також стимулює виникнення різних поглядів щодо них. Отож слід пояснити нашу позицію.

Класичні пам'ятки покровського типу походять з території Нижнього Поволжя й степового Волго-Донського межиріччя. Стосовно цієї території під похованнями покровського типу ми розуміємо такі поховання, які мають у кераміці впливи абашевських керамічних традицій. Серед комплексів покровського типу вирізняється ранній пласт, який є синхронним Синташти, Потапівці й похованням так званих воїнів-колісничих лісостепу Волго-Доння та Середнього Подоння. Цей пласт маркується щитковими псаліями та крем'яними вістрями стріл. Ранні покровські поховання ми відносимо до передзрубного часу. Лише пізні, тобто поховання часу, коли щиткові псалії та більшість типів крем'яніх стріл вийшли з ужитку, ми склонні, не змішуючи їх із власно зрубними комплексами, розглядати у сукупності з останніми⁴. При цьому ми пристаємо до думки, що на певному етапі покровці співіснували із власне зрубним населенням, мали з ним шільні контакти і відігравали важливу роль в його історії⁵.

У межах ареалу зрубної спільноти поховання з булавами найчисленніші у Поволжі. Далі на захід їх кількість зменшується, а до того ж навіть ті з них, що відомі, опубліковані здебільшого фрагментарно⁶. Отже публікація кожного нового поховання з цією категорією інвентаря має важливе значення. Два таких комплекси було досліджено експедицією Ростовського держуніверситету, якою керував В. Г. Житников.

Перше поховання походить з півночі Ростовської області Росії і територіально належить до Середнього Подоння⁷. Комплекс досліджено під час розкопок Ясинівського могильника у Боківському районі на правобережжі Дону. Могильник був розташований за 2,3 км на північ — північний захід від хут. Ясинівка (що близько 20 км на південний захід від станиці Вьющенської), на вододілі балок Ясинівська та Келья. До складу могильника входило 6 курганів, витягнутих ланцюжком на 1,8 км на захід — північний захід — схід — південний схід. Насипи інтенсивно розорювалися.

Курган 2, який нас цікавить, був злегка витягнутий зі сходу на захід і мав розміри 25×20 м та висоту 0,49 м. У ньому досліджено 8 поховань доби пізньої бронзи, поховальний обряд яких був тотожним: неглибокі прямокутні ями, орієнтовані по лінії північ — південь; небіжчиків покладено у скорченому стані на лівому боці головою на північ. За даними стратиграфії основним у кургані було поховання 7, але, враховуючи тотожність обряду та планіграфію (поховання розміщено компактно, вони не порушують одне інше, відстань між сусідніми могилами коливається від 2,3 до 3,6 м), слід припустити, що усі поховання кургану здійснено однією групою населення упродовж відносно короткого проміжку часу.

Поховання 3 (рис. 1, 1), де знайдено булаву, містилося у південній частині кургану за 7,7 м на південь — південний захід від репера. Розміри поховальної ями: довжина — 1,60—1,77, ширина — 1,12—1,17, глибина від Р — 2,01 м. Заповнення здебільшого гумусоване.

У західній частині ями скорочено, на лівому боці, головою на північ — північний схід (13°) лежав кістяк небіжчика (чоловіка 20—25 років). Кістки збереглися погано. Права рука була зігнута під прямим кутом і ліктем, ймовірно, притиснута до грудей. Кисть цієї руки знаходилась на лікті лівої. Ліва рука була мовби «вивернута» або відкинута убік, злегка зігнута у лікті й кистю спрямова-

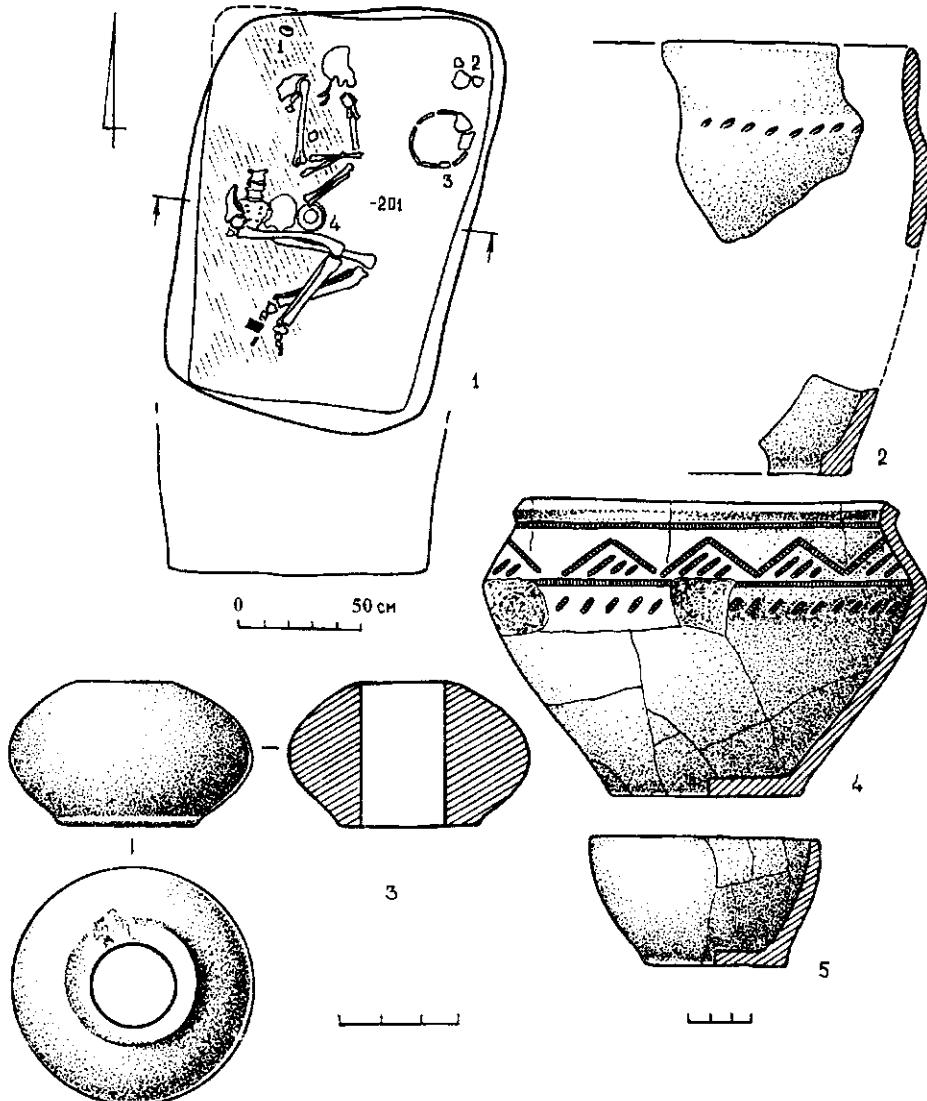

Рис. 1. Поховання 3 кургану 2 Ясинівського могильника: 1 — план поховання (1 — булава; 2—4 — посудини); 2, 4, 5 — посудини; 3 — булава.

на до стегнових кісток. Кут між лінією хребта та стегновими кістками — 90° ; кут між стегновими та гомілковими кістками — 60° для правої ноги й 35° для лівої. Під кістяком зафіксовано тлін червоно-буруватого кольору.

Біля черепа знайдено ретельно відполіровану булаву діаметром 5,6, висотою 3,6 см, виготовлену з дрібнозернистого матеріалу чорного кольору з біловатими плямами й розводами (рис. 1, 3). Вона має вигляд кулі, сплющеної «полюсів». Канал свердління діаметром 2 см дещо асиметричний відносно горизонтально-го перетину виробу. Навколо одного краю є дуже виразний пружок.

У північно-східному куті могили знайдено фрагмент горщика (рис. 1, 2), орнаментованого по плічках заглибленнями. Поверхня посудини нерівна, здебільшого чорна та сіра, у верхній частині є сліди загладжування, ймовірно жмутом трави. Черепок у зламі чорний. Діаметри по краю вінець — 16, дна — 8—11, товщина стінки — 0,7 см.

На південь від попередньої посудини знаходилась друга, що мала гостроребруну форму (рис. 1, 4). Обриси її дещо асиметричні. Верхня частина орнаментована крупнозубчастим штампом. Орнамент має вигляд смуги трикутників, а

нижче ребра є пояс похилих відтисків. Поверхня посудини має здебільшого цегляний колір. Черепок у зламі чорний. Тісто шарувате, має домішки шамоту. Висота посудини — 14,7, товщина стінки — 0,8, діаметри: по краю вінець — 18,7, по ребру — 22,9, дна — 8,5 см.

Поряд із тазом небіжчика стояла невеличка банка з асиметричними обрисами (рис. 1, 5). Поверхня здебільшого мала брунатний колір і сліди загладжування. Черепок у зламі чорний. У тісті є домішки шамоту та білі крихти. Висота посудини — 6,5, товщина стінки — 0,6—0,7, діаметри: по краю вінець — 11,3, по дну — 6,8 см.

Друге поховання з булавою походить з Нижнього Подоння. Його виявлено при розкопках могильника Кастирський V у Константинівському р-ні Ростовської обл. (18—20 км на схід від м. Константинівськ). Могильник знаходився за 0,8 км на схід від хут. Кастирка та за 2 км на південний захід від станції Богоявленської — на правобережній заплаві Дону. Більшість курганів могильника, який складався з 17 насипів, тягнулися ланцюжком-напівдуговою упродовж 1 км по лінії захід — схід невисокою (до 1 м) терасою. Насипи не розорювалися.

Курган 2 діаметром 20 та висотою 0,63 м вміщував 9 поховань, 7 з яких — катакомбного часу, а 2 — доби пізньої бронзи. Останні не супроводжувалися досипками й мали тотожний поховальний обряд, а отже, ймовірно, були синхронними.

Поховання 1, яке нас цікавить (рис. 2, 1), виявлено у південно-західному секторі за 2,95 м від Р. Його глибина від Р — 0,9 м. Могильну яму не простежено. Кістяк (чоловік (?)) віком за 20 років) добре зберігся. Небіжчика покладено скорочено на лівому боці головою на схід (88°). Кут між лінією хребта та стегновими кістками — 32° для лівої ноги та 57° — для правої. Кут між стегновими та гомілковими кістками — 26° та 18° відповідно.

Перед кістяком лежала булава (рис. 2, 3), виготовлена з кристалічного мінералу сірого кольору із зеленкуватим відтінком. Вона має грушоподібну форму. Канал свердління звужений донизу. Його діаметр — 2,6 см зверху та 2,2 см знізу, тулуб має висоту — 7,0, діаметр — 7,8 см.

Біля лицьової частини черепа, поряд з булавою, знайдено розчавлену посудину з ребром (рис. 2, 2). Орнамент виконано шнуром. Композиція має вигляд двох ліній (під краєм та по ребру), між якими містилися відбитки у вигляді подвоєних кутів. Поверхня посудини плямиста — від брунатного до темно-сірого кольору, тісто грубе, на зламі чорне, шарувате, з домішками шамоту та камінців. Реконструйовані розміри: висота — 11,6, діаметр по краю вінець — 18,3, по ребру — 20, по дну — 11,5 см.

Культурна атрибуція обох описаних нами поховань з булавами ще років десять тому не викликала б сумнівів і була б визначена як зрубна. Та зараз ситуація ускладнилася у зв'язку зі зростанням інтересу до пам'яток покровського типу. Прагнення вичленити ці поховання в умовах, коли критерії їх виділення є розплівчастими й, зокрема, відсутня вичерпна типологія кераміки пам'яток покровського типу, призвело до того, що подекуди до загалу покровських залучаються комплекси, які мають мінімум спільногого з похованнями епонімного могильника. Показова у даному випадку ситуація з кастирським похованням Е. С. Шарафтідінова віднесла його до пам'яток покровського типу⁸, не аргументуючи такий висновок. Проте ані форма посудини, ані орнамент, ані техніка його нанесення не є типовими для пам'яток покровського типу Нижнього Поволжя. Навпаки, посудина має багато аналогій серед зрубних матеріалів⁹. Ступінь скороченості та орієнтація похованого, а також розміщення посудини — типово зрубні, на відміну від поховань покровського типу, яким притаманна слабка скороченість кістяків, домінування північної орієнтації й розташування посудин не перед похованням, а за його головою, спину або біля ніг¹⁰. Отже, за всіма ознаками поховання з Кастирок демонструє свою належність до зрубної культури. Щодо залучення його до кола покровських пам'яток, то це є проявом наявної зараз тенденції розширювати зведення покровських комплексів за рахунок пам'яток інших культур, зокрема зрубної, на що деякі дослідники вже звернули увагу¹¹.

У даному зв'язку слід торкнутися однієї з праць О. В. Кузьминої, яку присвячено співвідношенню абашевських та покровських пам'яток Волго-Уралля. Праця є конче важливою для розробки покровської проблематики, але, разом з тим, має певні недоліки. Зокрема, дослідниця, вживаючи визначення «покров-

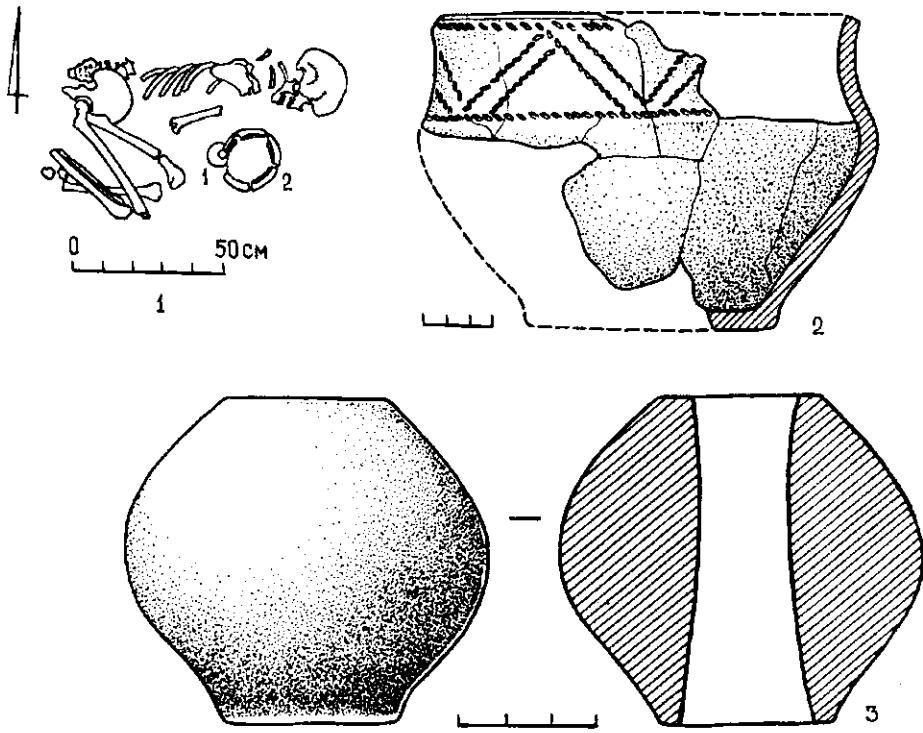

Рис. 2. Поховання 1 кургану 2 могильника Кастирський V: 1 — план поховання (1 — булава; 2 — посудина); 3 — булава.

ська культура», не уточнюю, що вона розуміє під ним. А це слід було б зробити, бо на сьогоднішній день фактично існує дві «покровські культури». Одна — у розумінні Н. М. Малова¹³. До неї віднесено комплекси, які цей дослідник раніше називав «пам'ятками покровського типу». Інша — у розумінні В. В. Отрошенка. До неї заличено пам'ятки лісостепової зрубної культури¹⁴. Обидва підходи є майже взаємовиключними. Якщо стати на позицію другого, то пам'ятки власне покровського типу до покровської культури, тобто зрубної культури, що цілком склалася, навряд чи можна віднести¹⁵. З контексту роботи О. В. Кузьминої можна всеж-таки зробити висновок, що під «покровською культурою» вона розуміє майже те саме, що й Н. М. Малов. Але ж класичні пам'ятки покровського типу здебільшого розташовані на теренах північної частини Нижнього Поволжя¹⁶, лише частково проникаючи у Середнє Поволжя¹⁷. Разом з тим, самарські дослідники свого часу, розглядаючи пам'ятки першого періоду зрубної культури Середнього Поволжя, виділили серед них дві синхронні групи. В одній з них аба-шевські риси не фіксуються, в другій вони мають місце, й ця остання група була зачленена до пам'яток покровського типу, хоча й залишилася у рамках зрубної культури. При цьому до опорних пам'яток покровського типу Середнього Поволжя було віднесено Новопавлівський, Пісочнянський та I і II Федорівські могильники¹⁸. Згодом деякі дослідники стали констатувати наявність значних відмінностей поміж матеріалами згаданих могильників і власне покровськими пам'ятками¹⁹. І все ж тенденція виділяти серед комплексів зрубної культури Середнього Поволжя покровську групу збереглася²⁰.

О. В. Кузьмина пішла дещо далі. Вона пише вже не про покровську групу, а про покровську культуру і до того ж підкреслює, що покровські пам'ятки (у тому складі, певно, й середньоволзькі) зрубними не вважає²¹. Отже комплекси могильників Новопавлівки, Пісочного, Федорівки, як і деякі інші матеріали, що тривалий час трактувались як належні до зрубної культури, О. В. Кузьмина вилучила з неї. Певно, пошук пам'яток покровського типу (чи культури) на теренах Середнього Поволжя — не безперспективна справа. Але ж слід шукати комплекси, які б мали значну подібність до матеріалів епонімного й інших одно-

культурних з ним могильників Нижнього Поволжя. У випадку з кожним конкретним комплексом Середнього Поволжя це питання треба розглядати окремо, не обмежуючись лише декларуванням. Необхідно зіставити цей комплекс, з однієї сторони, з матеріалами зрубної культури, а з другої — з матеріалами класичних покровських комплексів Нижнього Поволжя. Торкнемось поховань могильника Пісочне²².

Наявність спільних рис у похованальному обряді та інвентарі дозволяє вважати, що Пісочнянський могильник було залишено якоюсь однією групою населення. Більшість посудин з поховань²² за орнаментом та формою відповідає нашим уявленням про кераміку зрубної культури. Абашевські риси демонструють лише дві посудини. Одна²⁴ має в тісті домішку мушлі, що є однією з найважливіших ознак кераміки покровського типу, але в іншому посудину можна цілком зіставити зі зрубними горщиками. Друга посудина²⁵ має широкий жолобок на внутрішній поверхні вінець, що також притаманно покровській кераміці, але орнамент посудини нетиповий для покровської кераміки Нижнього Поволжя. Ще одна посудина²⁶ мала форму, добре відому у зрубній культурі, але орнамент у вигляді смуги трикутників вершинами вниз, заповнених зигзагами, у зрубній культурі (як, дorchі, й у пам'ятках покровського типу) не поширеній. Та зірка такий орнамент, щоправда на посуді інших форм, у зрубній культурі все-таки трапляється²⁷. Що ж до інших категорій похованального інвентаря могильника, то їх взагалі не виявлено у пам'ятках покровського типу Нижньої Волги (кінджали з літими рукояттями, ніж без перехрестя з довгою металевою рукояткою), або вони відомі й у пам'ятках покровського типу, й у зрубній культурі (ножі з перехрестям, бронзова накладка на дерев'яну чашу, кістяні деталі стріл, навершя жезла). Поза похованіх (скорчено на боці з руками біля обличчя) характерна як для покровських, так і для зрубних поховань. Північна ж орієнтація у зрубній культурі лісостепового Поволжя — звичайне явище²⁸. Отже, покровські риси у могильнику Пісочне поодинокі й не дозволяють, на нашу думку, залучати цей могильник до кола пам'яток покровського типу.

Ми не маємо за мету розглядати усі комплекси Середнього Поволжя, які О. В. Кузьмина віднесла до покровської культури. Зазначмо лише, що навіть з таблиць, які наведено дослідницею в її праці, добре видно, що у багатьох випадках кераміка Середнього Поволжя відверто десонує й на тлі абашевських прототипів, і форм нижньоволзького посуду²⁹.

Немає підстав залучати до кола покровських кістяних виробів жезл з могильника Красносольки³⁰. Повної аналогії вироба ми не знайдемо ані у зрубних, ані у покровських пам'ятках. Та більшість компонентів декору жезла не трапляється на речах із пам'яток покровського типу. Разом з тим, ми знайдемо їх на кераміці та кістяних виробах зрубної культури — й різноманітні меандри, подібні до меандрів красносольківського жезла³¹, й свастики, вписані у ромби³².

Важко погодитися й із залученням до покровської культури поховання зі складною головною прикрасою і Новояблаклинського могильника³³. Посудина поховання, як загалом й решта кераміки могильника³⁴, не має виразних покровських рис. Що ж до самої прикраси, то хоча деякі аналогії її окремим компонентам у пам'ятках покровського типу є³⁵, в цілому більш доречним буде розглядати цей виріб як андронівський імпорт³⁶.

Усі ці зауваження не зменшують значення роботи О. В. Кузьминої. Її думка про те, що покровські пам'ятки мають низку провідних ознак археологічної культури³⁷, багато в чому правомірна, якщо тільки не залучати до складу покровської культури комплекси, які мають до неї мінімальне відношення. У протилежному випадку цілісність культури буде лише розмиватися, і деякі ознаки перестануть «працювати». Наприклад, одну з ознак покровської культури — «сталій набір типів кераміки й елементів орнаменту, що складають характерні тільки для цієї кераміки композиції»³⁸ — навряд чи можна віднести до частини посуду з поховань Середнього Поволжя, залучених до зведення. Орнамент цих посудин не може претендувати на те, щоб бути типовим лише для покровської кераміки. Більш того, для неї він часто і не є притаманним. Наголосимо ще раз, що критерій виділення поховань покровського типу повинні бути максимально жорсткими. Гонитва ж за кількістю завжди шкодить якості. Але повернімося до розгляду поховань з булавами.

Поховання Ясинівського могильника має північну орієнтацію, що розглядається деякими дослідниками як риса комплексів покровського типу. Та цей критерій не слід абсолютноувати, бо у лісостеповій частині зрубного ареалу така орієнтація у власне зрубній культурі не є рідкісною³⁹. Таким чином, при розгляді Ясинівського комплексу, головну увагу слід приділити комплексу з похованням. Найбільш показовою є гострореберна посудина (рис. 1, 4). Форма й орнамент її дуже типовий для зрубної культури⁴⁰. Дві інші посудини (рис. 1, 2, 5) також мають численні аналогії у зрубній культурі. Отже, найбільш вірогідною ми вважаємо зрубну, а не покровську культурну атрибуцію ясинівського поховання з булавою.

Окрім двох описаних комплексів на теренах Подоння маємо й інші поховання з булавами доби пізньої бронзи. Вони походять з території Середнього Дону. Один з комплексів — поховання Підклетненського могильника, 13/2, Воронезька обл. Спочатку цей комплекс було віднесено до другого етапу донської лісостепової зрубної культури⁴¹, внаслідок чого ми використали його у роботі про зрубні поховання з жезлами⁴². Але зараз А. Д. Пряхін переглянув культурну атрибуцію згаданого комплексу й залучив його до заключного етапу доно-волзької абащевської культури⁴³. Оскільки поховання могильника досі залишаються неопублікованими, визначити хронологічне співвідношення підклетнинського комплексу з булавою й поховань з булавами з Кастирок та Ясинівського поки що неможливо.

Раніше до зрубної культури залучалось й поховання з булавою із зруйнованого кургану поблизу Мазурок (Воронезька обл.). М. М. Чередниченко відніс знахідки з кургану до покровського етапу зрубної культури⁴⁴, а А. Д. Пряхін та Ю. П. Матвеєв — до першого етапу донської лісостепової зрубної культури⁴⁵. Тепер з'явилася тенденція трактувати поховання як пам'ятку покровського типу⁴⁶. Але обставини знахідки невідомі, й важко бути певним, що всі речі зі зруйнованого кургану: бронзові спис та ножі, дві булави (одна з яких фрагментована) й фрагмент кераміки⁴⁷ містилися в одній могилі. Якщо ж це дійсно так, то комплекс слід датувати не зрубним часом, а часом поховань так званих воїнів-колісничих, бо саме в похованнях цього періоду маємо аналогії спису з Мазурок⁴⁸.

До цього ж періоду належить ще одне поховання з булавою, яке було досліджено в кургані 16 Першого Власівського могильника (Воронезька обл.). Поховання № 4 з Власівки⁴⁹ за всіма ознаками належить до передзрубного часу, але у цьому ж кургані було поховання № 3, стратиграфічно більш пізнє⁵⁰. Воно також містило булаву. З культурною атрибуцією та хронологією цього комплексу справа є дещо складнішою. Автори публікації розглядають поховання № 3 разом з іншими похованнями кургану, які вони відносять до пам'яток покровського типу. При цьому автори зазначають, що посудини з поховання⁵¹ значно відрізняються від посудин ранніх поховань кургану за відсутністю абащевських рис, а три з них відповідають керамічним формам зрубної культури⁵². Цікавим є орнамент «гострореберного кубка»: розташовані вище ребра два пояси трикутників, спрямованих назустріч один одному вершинами, між якими залишене чисте поле у вигляді зигзагу, й пояс трикутників, що відходять від ребра вниз⁵³. Цей орнамент дуже специфічний, та головні його складові мають дуже близькі аналогії в орнаментації зрубних посудин Середнього Поволжя, а саме у так званій кераміці андронівського вигляду⁵⁴. Додамо, що така кераміка притаманна навіть не найранішим пам'яткам зрубної культури цього регіону⁵⁵. Компоненти орнаменту другої посудини з поховання № 3 Власівського кургану⁵⁶ — подвійний зигзаг та пояс ромбів — є досить звичайними для зрубної культури. Та найважливішим, на нашу думку, є те, що посудини з поховання № 3 не містили у тісті домішок товченої мушлі. Натомість, посудини більш ранніх поховань кургану цю ознаку мали. На території Середнього Подоння наявність у складі керамічного тіста домішок мушлі є ознакою абащевської кераміки. Кераміка ж розвиненої зрубної культури характеризується іншим складом тіста⁵⁷. Усе зазначене, на нашу думку, свідчить на користь саме зрубної культурної атрибуції поховання № 3 з Власівки.

На захід від Подоння поховання з булавами доби пізньої бронзи зовсім поодинокі⁵⁸. Тому значний інтерес представляє інформація про комплекс, досліджений В. А. Гринченком під час робіт Дніпрогесівської експедиції у 1930 р.

Це поховання неодноразово згадувалося у літературі, але лише мимохід⁵⁹. У звіті В. А. Грінченка, на жаль, відсутні креслення та малюнки речей. Є лише фотографія поховання, ракурс якої, до того ж, не дуже вдалий. Але ретельний опис, зроблений дослідником, певною мірою компенсує ці недоліки⁶⁰.

Курган з Вознесенського могильника (м. Запоріжжя) мав висоту 0,5—0,6 м і діаметри 18 м по всіх схід — північний схід — захід — південний захід і 16,5 м по всіх північ — північний захід — південь — південний схід. Досліджені 7 чи 8 поховань здебільшого зруйновані. Основним було поховання у ямі, яку виявлено в центрі. Культурно атрибувати зруйнований комплекс неможливо. Поховання перекривалося зверху кам'яним закладом розмірами 4,15×4,05 м. Саме на поверхні закладу зафіксовано залишки двох зрубних поховань, які, таким чином, були впускними у вже існуючий насип. Дослідниками вони не супроводжувалися.

Поховання «е» знайдено на глибині 0,53 м від поверхні кургану за 1,8 м на північ — північний схід від центру. Хоча воно й було сильно зруйновані, позу небіжчика реконструювати можливо. Він лежав у сильно скорченому стані на лівому боці, а орієнтація була східна — південно-східна. Похований мав дуже великий зrist (довжина стегнової кістки — 0,48 м). На південь від залишків черепа знаходилися булава й фрагменти посудини.

Булава діаметром 7, висотою 5,3 см мала форму кулі, сплющеної з «полюсів». Канал свердління конічний, його діаметр 2,4—1,5 см. Поверхня булави відполірована.

Горщикоподібна посудина мала чорний колір. Краї вінець відігнуті назовні, тулуб мав плавний вигин у верхній третині. Кераміка такого типу добре відома у комплексах зрубної культури, та й поховальний обряд не залишає сумнівів, що поховання належить саме до цієї культури.

На південь від поховання «е» за 0,27 м на тому ж рівні *in situ* виявлено стегнову та гомілкову кістки людини, поверх яких лежала ще одна стегнова кістка. В. А. Грінченко позначив ці кістки як окреме поховання «f» і підкреслив, що поховання «e» та «f» займали площа 0,9×0,87 м. На нашу думку, перед нами — парний комплекс. Судячи за залишками поховання «f», поза небіжчика реконструюється як сильно скорчена на лівому боці, а орієнтація, враховуючи безпосередню близькість кістяка «e», може бути тільки східно—східно-південною. Небіжчики лежали паралельно, а відстань між ними не перевищувала 0,2 м. При цьому людину, поховану з булавою, було покладено за спину іншої (теж дорослої). Таке розміщення померлих є дуже типовим для парних зрубних поховань. Проте цікавим є те, що розглянутий комплекс — єдине з відомих досі парних поховань зрубної культури, де містився жезл.

Ще одне зрубне поховання кургану («с», за автором звіту) знаходилося на південний схід від центру на поверхні кам'яного закладу. Небіжчика було покладено у сильно скорченому стані на лівому боці. Кисті рук знаходилися перед обличчям. Біля лобної частини черепа стояла посудина біконічної форми, оздоблена по вигину тулуба відтягнутим «рубчиком». Орнамент виконано перекрученим шнуром. Композиція складається з двох горизонтальних ліній під краєм вінець, нижче яких був зигзаг.

Усі три поховання з булавами, які ми публікуємо, належать до розвиненої зрубної культури. Існує думка, що поширення булав припадає на період, що передує розвиненій зрубній культурі, а після зникнення пам'яток покровського типу зникають і булави з поховань⁶¹. З цим неможливо погодитись. Серед врахованих нами поховань з булавами⁶² лише шість (Наталіїне II, к. 6, 7; Осинівка, 1/2; Бикове, I/5; Верхній Баликлей, 6/6 та, можливо, Підклетне 13/2) можна залисти до пам'яток покровського типу. Поховання ж із Староябалаклинського могильника, 28/3, Кам'яного Врага, 2/25, Бережнівки II, 90/2, Йорзівки III, 1/3, Йорзівки V, 1/1, Нікольського III, 1/5, Стили, 1/5 та три описаних вище комплекси на роль покровських претендувати не можуть. Що ж до поховань з Сибайського II могильника, Єлхового Куста, к. 2, Петровська, Березівського могильника та Пришиба, 2/40, то за браком інформації зробити висновок про їх співвідношення з пам'ятками покровського типу поки що не є можливим. Отже, у розвиненій зрубній культурі поховання з булавами не менш репрезентативні, аніж серед комплексів покровського типу.

Примітки

¹ Грачева Г. Н. Отражение хозяйственного и общественного укладов в погребениях народностей севера Западной Сибири // Сициальная история народов Азии.— М., 1975.— С. 138—140; Семейная обрядность народов Сибири.— М., 1980.— С. 92, 98, 102 и др.

² Цимидашов В. В. Статус и ранг в социальной структуре срубного общества // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.— Тирасполь, 1994.

³ Отрощенко В. В. Клейноди зрубного суспільства // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 103, 104; Цимидашов В. В., Евлевский А. В. Класифікація погребень з інсигніями влади срубної общності // Археологіческий альманах.— Донецк, 1993.— № 2.— С. 102.

⁴ Цимидашов В. В. Две группи воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археологического семинара.— Донецк, 1992.— Вып. 1.

⁵ Кочереженко О. В., Слонов В. Н. О соотношении покровских и раннесрубных памятников Нижне-Волжского Правобережья // Проблемы культуры начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991; Мыськов Е. П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья // РА.— 1991.— № 4.— С. 161, 162.

⁶ Цимидашов В. В., Евлевский А. В. Указ. соч.— Табл. 1. Списки поховань з булавами зрубної культурно-історичної спільноти дивись також: Малов Н. М. Погребения с булавами и вточками из Натальинского могильника // Археология Восточно-Европейской Степи.— Саратов, 1991.— С. 32; Отрощенко В. В. Клейноди...— С. 101, 102, 104. Нещодавно з'явилась інформація про ще одне поховання: Мамонтов В. И. Об інсигніях влади в погребеннях епохи поздньої бронзи из районов Поволжья и Дона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века.— Волгоград, 1996.— С. 59.

⁷ Південною межею Середнього Подоння є місце поблизу станиці Качалинської, де Дон повертає на південний захід (Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 146.).

⁸ Шарафутдинова Э. С. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце // Донские древности.— Азов, 1995.— Вып. 4.— Рис. 10, 9—11. На малюнку посудини помилково не зображені орнамент.

⁹ Див., наприклад: Ковпакенко Г. Т. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР.— К., 1967.— Рис. 1, 3; Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Рис. 1, 3; Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— Рис. 4, 17; Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы у с. Павловка // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— Рис. 1, 7; Мыськов Е. П. К проблеме...— Рис. 2, 7, 11; Рассамакин Ю. Я., Колосов Ю. Г. Курганный комплекс у пгт. Пришиб.— К., 1992.— Рис. 12, 2; Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье // САИ.— Вып. В1-10.— Саратов, 1993.— Табл. 17, 7, 8 та ін.

¹⁰ Мыськов Е. П. К проблеме...— С. 157.

¹¹ Беседин В. И. Историографический комментарий к покровской проблеме // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи.— Вып. 2.— Воронеж, 1986.— С. 45; Дискуссия на семинаре // Доно-Донецкий регион...— С. 79; Матвеев Ю. П. Покровские памятники Донеччины в системе древностей предсрубного периода // Доно-Донецкий регион...— С. 52.

¹² Кузьмина О. В. Соотношение абаевской и покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— Ч. II.

¹³ Малов Н. М. О выделении покровской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991.

¹⁴ Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы Археологии, № 1, 1999 р.

лемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Вып. II.— Запорожье, 1994.— С. 152, 153.

¹⁵ Малов Н. М. О выделении...— С. 51.

¹⁶ Малов Н. М. Историография вопроса о срубно-абашевском взаимодействии в Нижнем Поволжье // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья.— Саратов, 1986.— Рис. 2; Мыськов Е. П. К проблеме...— С. 160.

¹⁷ Малов Н. М. Погребения покровского типа степной и лесостепной Евразии // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.— Липецк, 1992.— С. 130.

¹⁸ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры Лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 71, 72.

¹⁹ Кузнецов П. Ф., Семенова А. П. Погребальный обряд срубной культуры лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Саратов, 1991.— С. 19.

²⁰ Васильев И. Б., Кузнецов П. Ф., Семенова А. П. Памятники потаповского типа в лесостепном Поволжье // Древнейшие индоиранские культуры Волго-Уралья.— Самара, 1995.— С. 22.

²¹ Протоколы заседаний конференции «Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы» // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— Ч. II.— С. 93.

²² Зудина В. Н., Скарбовенко В. А. Раннесрубный могильник у с. Песчаное // Древности Среднего Поволжья.— Куйбышев, 1985.

²³ Там же.— Рис. 5, 1, 2, 10, II; 6, 4, 5, 10.

²⁴ Там же.— Рис. 6, 1.

²⁵ Там же.— Рис. 6, 9.

²⁶ Там же.— Рис. 6, 7.

²⁷ Татаринов С. И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА.— 1977.— № 4.— Рис. 7, 10.

²⁸ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация...— С. 64, 75, 79.

²⁹ Кузьмина О. В. Соотношение абаевской и покровской...— Рис. 1, 7, 8, II, 12; 4, 10, II.

³⁰ Там же.— Рис. 7, 18.

³¹ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— Рис. 5; Кузьмина Е. Е. О западных связях андроновских племен // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1987.— Рис. 3, 14, 16; 6, 10, 15; Меандровий орнамент зрубної кераміки дослідники часто вважають наслідком андронівського впливу. У нашому випадку головним є те, що подібна кераміка походить з комплексів зрубної культури, а отже, яким би не було походження даного орнаменту, він посів у зрубній культурі своє місце, став одним з її елементів.

³² Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— Рис. 17, 1—3.

³³ Кузьмина О. В. Соотношение абаевской и покровской...— Рис. 8, B.

³⁴ Горбунов В. С. Курганы эпохи бронзы на правобережье р. Демы // СА.— 1977.— № 1.— Рис. 3.

³⁵ Там же.— С. 160, 161.

³⁶ Кузьминых С. В. Андроновские импорты в Приуралье // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.

³⁷ Кузьмина О. В. Соотношение абаевской и покровской...— С. 48.

³⁸ Там же.

³⁹ Отрощенко В. В. О двух линиях...— С. 151, 152.

⁴⁰ Див., наприклад: Ковалева И. Ф., Ромашко В. А., Чернявская Н. В., Христан А. М. Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Днепропетровск, 1981.— Рис. 7, 4; Марина З. П., Костенко В. И., Никитин С. В. Курганный могильник у с. Бузовка // Степное Приднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Днепропетровск, 1981.— Рис. 5, 7; Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья...— Рис. 3, 11 та ін.

⁴¹ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— Рис. 55, 120.

⁴² Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Указ. соч.— С. 102.

⁴³ Пряхин А. Д., Беседин В. И. Хронологические горизонты погребений Подклетненского могильника // Проблемы хронологии культур энеолита — бронзового века Украины и юга Восточной Европы.— Днепропетровск, 1994.— С. 47.

⁴⁴ Чередниченко М. М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 11.

⁴⁵ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы...— Рис. 55, 64, 65, 67, 89, 108.

⁴⁶ Клоков А. Б. Каменные навершия булав эпохи бронзы Доно-Донецкого региона // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона.— Луганск, 1995.— С. 17.

⁴⁷ Чередниченко М. М. Хронологія...— Рис. 5.

⁴⁸ Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Сингашта.— Т. 1.— Челябинск, 1992.— Рис. 88, 3; 113, 1.

⁴⁹ Синюк А. Т., Козмирчук И. А. Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья.— Самара, 1995.— С. 38.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.— Рис. 3, 10—13.

⁵² Там же.— С. 39, 40.

⁵³ Там же.— Рис. 3, 10.

⁵⁴ Зудина В. Н. Андроновские элементы в срубной культуре Куйбышевского Заволжья // Древние и средневинковые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— Рис. 4, 7; 5, 2.

⁵⁵ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация...— Рис. 7.

⁵⁶ Синюк А. Т., Козмирчук И. А. Указ. соч.— Рис. 3, 12.

⁵⁷ Львович Е. А. Технология керамики абашевских и срубных памятников лесостепного Подонья // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.— Липецк, 1992.— С. 140—142.

⁵⁸ Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Классификация...— Рис. 60.

⁵⁹ Шарафутдинова И. Н. Степное Приднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 73; Отрощенко В. В. Клейноди...— С. 104.

⁶⁰ Грінченко В. А. Могила № 3. Щоденник розкопок на Дніпрозаводбуді 1930 р. // НА АІ НАНУ.— ВУАК/Дн.— Ф. 18.— № 73, 74.

⁶¹ Клоков А. Б. Каменные навершия...— С. 17.

⁶² Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Указ. соч.— Табл. 2.

В. Г. Житников, В. В. Цимиданов

ПОГРЕБЕНИЯ СРУБНОЙ ОБЩНОСТИ С БУЛАВАМИ

В статье рассматриваются погребения с булавами срубной культурно-исторической общности, вводятся в оборот новые комплексы, содержащие данную категорию погребального инвентаря. Затрагивая проблему выделения памятников покровского типа (культуры), автор ставит под сомнение утверждение, согласно которому с исчезновением памятников покровского типа исчезают и погребения с булавами среди захоронений срубной общности.

V. H. Zhytnikov, V. V. Tsimidanov

BURIALS WITH MACES OF THE ZRUBNA CULTURAL-HISTORICAL COMMUNITY

The paper discusses the burials with maces attributed to the Zrubna Cultural-Historical Community and introduces the new burial complexes with the above category of burial stock. The authors have touched on the problem of identification of archaeological sites of Pokrovsky type (culture); they also have cast some suspicion on the contention that the burials with maces among the burials of the Zrubna Community disappeared along with disappearance of the sites of Pokrovsky type.

Одержано 08.10.97

ЛІТІ МОНЕТИ ТА ЛИВАРНИЦТВО В НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

С. Я. Ольговський

На підставі аналізу решток бронзоливарного ремесла та літих монет з території Нижнього Побужжя архаїчного часу висловлено припущення, що анепіграфічні дельфінчики виготовлялись зажеждисими майстрами, про що свідчить типологічна та рецептурна різноманітність цих виробів, і вони не можуть використовуватись для підтвердження високої ролі бронзоливарного ремесла в економіці Ольвії в перші століття її існування.

Ще донедавна бронзоливарне ремесло в Нижньому Побужжі вважалось чи не єдиним видом виробництва, яке з часу заснування Березанського поселення, а потім Ольвії, відігравало першорядну роль в економіці полісу і сприяло розвитку торговельних зв'язків з місцевими племенами Північного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я. Однак того, від Ольвії часів архіїки в різних напрямках викреслювались караванні торговельні шляхи, якими античні товари доставлялись в Карпато-Дунайський регіон на Заході і на Урал та в Поволжя на Сході. При цьому найважливішою статтею експорту називалась саме продукція ольвійських ливарників. Більше того, саме картографування металевих речей стало приводом для визначення цих шляхів¹.

При визначені асортименту продукції, що вироблялась в античних центрах Нижнього Побужжя, дослідників не непокоїло, що здебільшого це були речі вар-

варських типів — прикраси, дзеркала, бляшки, виконані у скіфському звіриному стилі, вістря стріл. Усе це, буцімто, робилось для задоволення попиту місцевого населення як в місцях їхнього проживання, куди такі речі доставлялись грецькими ногоціантами, так і мешканцям Нижнього Побужжя — вихідцям із місцевого середовища.

Нікого не дивувало й те, що грецькі майстри не намагались задовольняти попит своїх співвітчизників — колоністів, а також миттєва перекваліфікація майстрів, освоєння ними місцевих типологічних форм та образотворчих традицій. Адже речей, виконаних у грецькому стилі і виготовлених на античних пам'ятках, у ранніх шарах перших апойкій дуже мало.

Пояснити таку ситуацію до певної міри можна диспропорцією, яка склалась на середину 50-х років у дослідженні античних пам'яток Нижнього Побужжя з одного боку, історія якого налічує близько двох століть, та скіфських пам'яток осілого побуту з іншого, які почали досліджуватись лише в повоєнні роки. При цьому, звичайно, нічого не було відомо про скіфську металургію та металообробку архаїчного часу, а єдиним металообробним центром Скіфії вважалось Кам'янське городище на Дніпрі, заснування якого належить, в кращому випадку, до кінця V ст. до н. е., а ймовірніше до початку IV ст. до н. е.

На відміну від скіфського ремесла, ливарництво Ольвії неодноразово було предметом спеціального вивчення. Початок цьому поклала А. І. Фурманська, яка захистила на цю тему дисертацію² і опублікувала декілька важливих для свого часу статей³. А. І. Фурманська дійшла в цілому правильних висновків про досить невисокий рівень бронзоливарного ремесла в Ольвії, але, не маючи в своєму розпорядженні порівняльного матеріалу зі Скіфії, не змогла звільнитись від стереотипних поглядів на виробництво ольвійськими майстрами багатьох варварських виробів.

Але, якщо А. І. Фурманська, принаймні, поставила питання про низький рівень ольвійського бронзоливарного ремесла, то Є. О. Прушевська занадто оптимістично пояснювала варварський вигляд продукції ольвійських ливарників існуванням особливої школи обробки кольорових та дорогоцінних металів у Нижньому Побужжі, яка склалась відразу після заснування Ольвії⁴. Цей поступат визначав напрямок досліджень у наступні роки і отримав подальший розвиток у працях А. С. Островерхова, який, погоджуючись з Є. О. Прушевською стосовно ольвійської школи торевтики, запропонував виділити спеціальну ольвійську школу звіриного стилю⁵.

І хоча будь-яка думка проти виняткової ролі ольвійського бронзоливарного ремесла сприймалась як недозволена крамола, обережне висловлювання А. І. Фурманської про незначне виробництво в Ольвії також мало своїх послідовників. Наприклад, стаття В. М. Скуднової⁶, в якій авторка цілком правомірно ставить питання: чому саме Ольвія повинна вважатись єдиним металургійним центром, де виготовлялись дзеркала з елементами скіфського звіриного стилю, якщо нема ніяких свідчень, які б підтвердили це. І напроти, є переконливі свідчення про розвинену металургію і металообробку в Балкано-Карпатському регіоні. Про металообробку в скіфських центрах на час виходу статті В. М. Скуднової ще було відомо дуже мало, тому питання, поставлені цією авторкою, лишилися майже без уваги. Більшість дослідників, навіть отримавши свідчення про високий рівень розвитку металообробки в Скіфії, продовжували відштовхуватись від теоретичних побудов Є. О. Прушевської. Про Ольвію продовжували говорити як про розвинений металообробний центр, а численні речі, типові для скіфської культури, відносили до продукції ольвійських ливарників. Ніхто не заперечував виробництва в Ольвії навіть таких речей, що ніколи там не траплялись. Наприклад, Ольвію називали центром виготовлення металевих елементів кінського спорядження — псаліїв, нашивних бляшок тощо⁷. А наявність орнаменту у вигляді пальмет та меандру в декорі деяких скіфських казанів схилила О. О. Іессена до думки, що деякі екземпляри виготовлялись в античних центрах грецькими майстрами⁸, хоча ні псалій, ні литих казанів в Ольвії і на поселеннях їх хори не виявлено.

Новий дослідницький підхід до даної проблеми на базі сучасних методик історико-металознавчих досліджень дозволяє переглянути деякі застарілі і, як виявилося, помилкові положення і по-новому висвітлити деякі суттєві мо-

менти історії металургії та металообробки в Нижньому Побужжі і, зокрема, в Ольвії.

У декількох статтях⁹ було проаналізовано рештки ливарних печей із супроводжуючим матеріалом з Ольвії, ливарні форми з античних пам'яток Нижнього Побужжя, зроблено порівняльний аналіз з аналогічними знахідками із скіфських пам'яток осілого побуту лісостепової смуги і зроблено висновок про досить низький рівень власне грецького ремесла в Ольвії, на Березані та Ягорлицькому поселенні і на ряді поселень хори, на яких було виявлено поодинокі ливарні форми або уламки тигелів. Нечисленні ливарні свідчать про досить вузький асортимент виробів, які в них відливались. Це були дрібні прикраси і вістря стріл. Але таким висновкам, на перший погляд, суперечить наявність в Ольвії в архаїчну добу чотирьох металургійних печей. Проте, на відміну від аналогічних об'єктів, виявлених у Скіфії, в ольвійських майстернях ливарних форм і спеціалізованих інструментів не виявлено. Всі ливарні форми знайдено поза майстернями, а інструменти невідомі взагалі. У майстернях навіть сміття і традиційний брухт були відсутні і взагалі складається враження, що перед тим, як залишили майстерню її володар зробив там генеральне прибрання. Разом з тим, в Ольвії відомо кілька ям або старих льохів під будинками, заповнених рештками ливарного виробництва — шлаками, уламками тигелів та стінками печей. Ця обставина наштовхує на думку, що ольвійські майстерні не належали майстрам, що в них працювали. А хто ж тоді в них працював? Найімовірніше, ольвійські майстерні здавались в оренду зайїджим майстрям і після закінчення терміну оренди, звичайно, приміщення прибиралось.

Про роботу зайїджих (бродячих) майстрів у Північному Причорномор'ї вже писалося неодноразово. Ця традиція була започаткована ще в добу бронзи, про що свідчать численні скарби ливарників, які не пов'язані з конкретними пам'ятками — поселеннями або ж могильниками, знахідки ливарних форм на поселеннях, на яких більше ніяких слідів місцевої металообробки не виявлено, а також широке розповсюдження деяких металевих виробів та їх напівфабрикатів за межами культур, для яких ці речі характерні. Особливо багато скарбів ливарників, які містять ливарні форми, товарні зливки міді, напівфабрикати речей, металобрухт належать до доби пізньої бронзи. То чому не могли бродячі майстри працювати і в ранньому залізному віці? Адже це закономірне явище і цілком ймовірно, що саме бродячі майстри були поховані у двох відомих курганах кінця VI — початку V ст. до н. е. у Марцинському могильнику неподалік від Ольвії і в Посуллі¹⁰. Ці поховання супроводжувались ливарними формами, що вказує на належність поховань до бронзоливарного ремесла. Можливо із зруйнованих аналогічних поховань або із скарбів походять ливарні форми, випадково знайдені у Подніпров'ї і опубліковані Ф. М. Штітельман¹⁰. Це донедавна ці знахідки були єдиним свідченням про ливарництво у Скіфії. Цікаво, що в похованнях могильників поблизу скіфських ремісничих центрів лісостепової смуги, які, як виявилось останнім часом, були набагато потужнішими ніж античні, не виявлено ні ливарних форм, ні інших інструментів ливарника або коваля. На приклад, поблизу Бельського городища, населення якого, за спостереженнями Б. А. Шрамка, здебільшого було пов'язане з металургією чи металообробкою, у жодному разі це не простежується¹². То, мабуть, ливарницька атрибутика в похованнях повинна була підкреслити, що її володар помер далеко від домівки.

Бродячі майстри працювали на скіфських землеробських поселеннях, де власне бронзоливарне ремесло було відсутнє, а після задоволення попиту в одному населеному пункті, їхали в інший. А чому вони не могли працювати на Березані, в Ольвії або на поселеннях її хори? Принаймні тільки роботою зайїджих майстрів можна пояснити знахідки уламків ливарних форм на поселеннях Козирка 9, Козирка 15, Стара Богданівка 2, Чортовате 7 та тигеля-ллячки на поселенні Чорноморка 2¹³. Адже господарська діяльність населення цих поселень зводилася виключно до землеробства і ніяких слідів ливарництва, окрім зазначених ливарних форм, тут не виявлено. Роботою бродячих майстрів — вихідців із варварського середовища пояснюється і широкий типологічний спектр виробів із бронзи, які виявлено на грецьких пам'ятках Північного Причорномор'я, наприклад на Березані і Ягорлицькому поселенні. Адже тут представлена речі з

Північного Кавказу, Подніпров'я, Балкано-Карпатського регіону і, навіть, із Сибіру.

Лише одна обставина суперечить висловленим міркуванням, а саме літі монети Ольвії, до яких належать монети-стрілки, дельфіни та асси.

Щодо монет-стрілок висловлювались думки про їх фракійське, західно-понтийське, березанське або ольвійське походження¹⁴. Ми не ставимо завдання остаточно вирішити це дискусійне питання, але знахідка скарбу монет-стрілок з ливарною формою для їх ліття в Болгарії¹⁵, а також скарбу дволопатевих стріл, монетизованих шляхом заливання свинцю у втулку та монет-стрілок з литниками у Румунії¹⁶ схиляють до думки, що першість і основна роль у виготовленні та поширенні монет-стрілок належить, все ж таки, західнопричорноморському регіону. Описаноюкою це підтверджують і хіміко-металургійні характеристики металу, з якого виготовлялись ці грошові форми. Всі вони відлиті з міді Балкано-Карпатського походження. Деяка умовність цього аргументу зумовлена тим, що у Північному Причорномор'ї та Середньому Подніпров'ї доля сировини з південно-західних родовищ досить висока, тобто на цю територію доставлялись не тільки готові речі, а й товарні зливки міді.

Ольвійське походження дельфінів і ассів ні в кого не викликає сумніву. Ці грошові форми за межами Нижнього Побужжя ніде не відомі, тому і винайдення, і виготовлення цих монет слід пов'язувати виключно з Ольвією. І природно, що наявність власної ольвійської монети, яка звичайно виготовлялась на місці, традиційно наводилася як аргумент для підтвердження високого рівня античної металообробки у нижньому Побужжі. Але проаналізуємо хіміко-металургійний склад металу літих монет.

Монети-стрілки відливались переважно з олов'яної бронзи. Лише 25% проаналізованих екземплярів було виготовлено з олов'яно-свинцевої бронзи. Це вказує на ранню дату появи монет-стрілок, оскільки олов'яна бронза, взагалі, притаманна для доби бронзи, а в ранньому залізному віці вона поступово замінюється олов'яно-свинцевою. Особливо активно цей процес проходить у VII—V ст. до н. е. Геохімічний склад міді монет-стрілок свідчить, що для їх виготовлення використовувалася сировина з південно-західних областей. Деякі розбіжності у складі окремих груп монет-стрілок не виводять їх метал за межі загальних характеристик сировини Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області¹⁷. Тобто метал монет-стрілок відрізняється особливою стабільністю як геохімічного складу, так і рецептури сплаву.

Літі дельфіні поділяються на дві типологічні групи: анепіграфні та з написом (епіграфні). Ми не ставимо за мету вирішити питання їх хронології, оскільки ще й досі воно лишається дискусійним, але дотримуємося думки про більш ранню емісію анепіграфних дельфінів.

Привертає увагу типологічна різноманітність анепіграфних дельфінів. Вони різняться розмірами і формою. Деякі з них досить реалістично повторюють форму тіла дельфінів, а деякі виконано надто схематично. Цілком очевидно, що відливалися вони в багатьох ливарних формах, що закономірно при серіозному виробництві. Але це може свідчити і про виготовлення їх різними майстрами у різних майстернях. При типологічній різноманітності треба зазначити і багаточисельність рецептурних показників у металі дельфінів. У колекції із 127 екземплярів є дельфіни, відлиті з «металургійно чистої міді», концентрації легуючих домішок у яких менше 1%. Решту ж відлито з бронзи, яка вміщує штучні домішки олова, свинцю, миш'яку та сурми. У різних комбінаціях ці домішки утворюють декілька металургійних груп, властивих різним металургійним традиціям. Наприклад, миш'як — лігатура невластива для північнопричорноморських бронз. Скажімо, на Березанському поселенні доля миш'якових бронз становить всього 2,7%, на Ягорлицькому поселенні — 4,8%, в Лівобережному Лісостепу — 6%. Натомість серед старожитностей Північного Кавказу і Оренбуржжя доля миш'якових сплавів становить 20%, а на Північному Кавказі і Кубані — 30%²¹.

Крім «металургійно чистої» міді та миш'якових бронз можна виділити олов'яну бронзу, доля якої становить 52,2%, олов'яно-свинцеву — 13,6%, а також три металургійні групи, в яких сурма в різних комбінаціях з іншими штучними домішками — оловом, свинцем і миш'яком утворює багатокомпонентні сплави.

ви²². Дуже нестабільні і розплівчасті характеристики має і геохімічний склад металу анепіграфічних дельфінів, неможливо виділити якусь конкретну хімічну групу і прив'язати її до певного родовища.

Отже типологічна різноманітність, нестабільність хіміко-металургійних характеристик металу дельфінів свідчать, що їх виготовляли різні майстри. Адже традиційна продукція одного майстра або ж однієї майстерні з колективом майстрів, характеризується сталістю таких характеристик. Як правило, мідна сировина в окремий металургійний центр, і навіть в регіон, доставлялась з конкретного родовища. Певні рецептурні показники та типологічні форми також є характерними для окремих центрів і майстерень.

Зовсім інакше виглядають епіграфічні дельфіни. Насамперед, усі вони майже одного розміру і однакової форми. Відливалися виключно з олов'яно-свинцевої бронзи, майже з однаковими концентраціями штучних домішок олова і свинцю — 2—5%, в той час як анепіграфічні дельфіни містять штучні домішки в концентраціях від 0,3 до 10% і більше. Параметри вміщення мікродомішок геохімічного походження в металі епіграфічних дельфінів також дуже стабільні, це може свідчити, що сировина для виготовлення цих виробів походить з однієї конкретної гірничо-металургійної області і вироблялись вони в одному місці, майстрами з певними металургійними традиціями.

Таким же чином можна охарактеризувати і метал литих ассів. Всі вони відливаті з бронзи з дуже стабільними хіміко-металургійними характеристиками. Певні розбіжності спостерігаються тільки в металі ассів найдавніших типів. Тобто на прикладі металу цих монет можна простежити процес становлення металообробки в Ольвії — від безпорядкових характеристик до стабільних.

Отже, на основі наведених даних можна зробити висновок, що до V ст. до н. е., коли почалась емісія епіграфічних дельфінів і ассів, в Ольвії працювали зайджі майстри — вихідці з різних областей варварського світу. Вони орендували ольвійські майстерні, або ж влаштовували такі майстерні в орендованих приміщеннях, вони й були авторами варварських виробів, в тому числі і прикрас, виконаних у звіриному стилі. Не виключено, що існували і майстерні відкритого типу, тимчасові, які містилися поза приміщеннями, і сліди від них не збереглись, але на їх існування вказують уламки стінок печей у ямах з металургійним брухтом, про які йшлося вище. Відливалися в таких майстернях і анепіграфічні дельфіни, можливо на замовлення міської адміністрації. Але при цьому кожен майстер дотримувався власного досвіду і своїх традицій, властивих тому металообробному осередку, звідкіля він приїхав. Це проявлялось у типологічній розбіжності та різноманітності рецептів сплавів та використанні міді різного походження.

Стабільність металу епіграфічних дельфінів і ассів свідчить, що, починаючи з середини V ст. до н. е., зменшується кількість зайджих майстрів і зароджується власне ольвійське ливарництво. У майстернях уже працюють грецькі ливарники, тому їх продукція має стала форму і розміри, з'являються написи грецькою мовою, що було неможливо, коли монети відливалися зайджими майстрами. Звичайно визначаються постійні джерела сировини, тому метал епіграфічних дельфінів належить до однієї хімічної групи. Стабільними стають і рецепти сплавів, що виступає тепер як риса, властива ольвійському виробництву.

Свого часу при дослідженні кольорового металу Березані було виділено групу анепіграфічних дельфінів із штучними домішками сурми. Окрім дельфінів таку домішку мав лише метал стріл так званого базисного типу²³. Така закономірність була відмічена і при дослідженні кольорового металу Ольвії. При найменні з 21 проаналізованого вістря 12 мали штучні домішки сурми. На Березані з 13 стріл сурму мали 3²⁴. Тому попередньо було висловлено припущення, що сурм'яна лігатура є властивою рисою власне ольвійської металообробки, а «базисні» стріли — продукція грецьких ливарників — вихідців із Ольвії, які відливали і анепіграфічні дельфіни²⁵. Але, виходячи з висловлених міркувань, можна з більшою ймовірністю висловити припущення, що і анепіграфічні дельфіни, і «базисні» стріли, метал яких має штучні домішки сурми, є продукцією окремих майстрів з певними металургійними традиціями.

Примітки

- ¹ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Уралом в архаїчну і класичну епохи // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 23—27.
- ² Фурманская А. И. Литейное дело Ольвии // НА ИА НАНУ.— 1947.— Ф. 2.— № 401.
- ³ Фурманская А. И. К вопросу о литейном ремесле Ольвии // КСИА АН УССР.— 1953.— Вып. 2.— С. 52, 53; Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР.— 1958.— Т. VII.— С. 40—60; Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло Ольвії // Археологія.— 1963.— Т. XV.— С. 61—70.
- ⁴ Прущевская Е. О. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // АГСП.— Вып. 1.— М.-Л., 1955.— С. 330.
- ⁵ Островерхов А. С. Этапы и характер греко-скифских связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада УССР.— К., 1981.— С. 23.
- ⁶ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ.— Л., 1962.— С. 25.
- ⁷ Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА.— 1956.— № 50.— С. 187.
- ⁸ Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Л., 1947.— С. 84.
- ⁹ Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 14—21; Ольговський С. Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та Лісостеповій Скіфії у VI—V ст. до н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 72—78; Ольговський С. Я. Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія.— 1995.— № 2.— С. 25—31.
- ¹⁰ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn. Gouw. Cherson // РZ.— 1913.— Н. 1—2.— S. 9.— Abb. 6; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 35.
- ¹¹ Штітельман Ф. М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 161—164.
- ¹² Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 25.
- ¹³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрецко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 79.
- ¹⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 145.
- ¹⁵ Герасимов Т. Скровище от бронзови стрели-монети // ИБАИ.— 1936.— Т. 12.— С. 424—427.— Рис. 211.
- ¹⁶ Ariceseu A. Tezaurul de semne de sechimb pnemonetare de la Enisala // SCN.— Vol. VI.— Bucuresti, 1975.— Р. 17—24.— Pl. I—IV.
- ¹⁷ Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 90.
- ¹⁸ Ольговский С. Я. Цветной металл с Березани // СА.— 1980.— № 4.— С. 197.
- ¹⁹ Ольговський С. Я. Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення // Археологія.— 1981.— № 36.— С. 40.
- ²⁰ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— М., 1981.— С. 94.
- ²¹ Там же.— С. 99.
- ²² Ольговский С. Я. Металл литых монет...— С. 101.
- ²³ Ольговский С. Я. Цветной металл...— С. 198.
- ²⁴ Ольговский С. Я. Металл литых монет...— С. 102.
- ²⁵ Ольговский С. Я. Обработка цветных металлов в Нижнем Побужье в VI—V вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 59.

C. Я. Ольговский

ЛИТЫЕ МОНЕТЫ И ЛИТЕЙНОЕ РЕМЕСЛО В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ

Сравнительный анализ остатков бронзолитейного ремесла в античных центрах Нижнего Побужья и лесостепных памятников Поднепровья показал, что этот вид производства был более развит в Скифии. В античных же центрах работали, в основном, заезжие мастера, которые арендовали мастерские или устраивали их в арендованных помещениях. Единственным свидетельством античного ремесла были литые монеты Ольвии. Однако разнообразие типологических форм и химикометаллургических характеристик анэпиграфных дельфинов свидетельствуют, что отливали их те же заезжие мастера, используя при этом свои металлургические традиции. Стабильность формы и рецептов сплавов в металле дельфинов с надписями говорит о том, что их изготавливали греческие мастера. Таким образом, анэпиграфные дельфины не могут использоваться для подтверждения высокой роли бронзолитейного ремесла в экономике Нижнего Побужья.

S. Ya. Olgovsky

CAST COINS AND CASTING IN THE LOW BOG TERRITORY

Comparative analysis of remnants of casting production in the Antique centers of the Low Bog region and the sites of Dnieper Forest-Steppe shows that this kind of production was developed rather in Scythia than in the centers. Typically, there were the arrived casters who worked in the centers and took a lease on their shops or arranged the shops in the rented premises. Cast coins are the only evidence of the antique industry in Olbia. However, the diversification of typological forms, chemical and metallurgical characteristics anepigraphic “dolphins” testifies that they were casted by the arrived casters by their metallurgical traditions. Stable forms and stable compositions of alloys of the inscribed “dolphins” show that Greek casters produced them. Thus, the anepigraphic “dolphins” can not be used to argue a concept on significant role of bronze casting in the economy of the Low Bog region.

Одержано 12.06.97

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІСОСТЕП СКІФСЬКОГО ЧАСУ. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

С. С. Бессонова

У статті розглядаються деякі дискусійні питання скіфської археології, що стосуються присутностіnomadів уЛісостепу.

Питання щодо присутності скіфів, тобто носіїв скіфського культурного комплексу в Українському Лісостепу поступово позбувається дискусійності¹. Лісостеп все частіше сприймається як частина Скіфії, історія якої, подібно до історії інших кочових утворень, постає як дискретний процес, окремі етапи якого значною мірою різнилися між собою². Наприкінці 80-х років складається уявлення

щодо процесу скіфізації лісостепу як проникнення (починаючи з найдавнішого періоду скіфської історії) декількох послідовних хвиль номадів, причому Придніпровський Лісостеп розглядається як головний об'єкт скіфської експансії у Північному Причорномор'ї у VII ст. до н. е.³ Аналогічні процеси відбувалися також на Середньому Дністрі⁴, Верхньому та Середньому Доні⁵. На перший план висуваються більш складні питання: масштаби скіфської присутності у лісостепу, характер зносин з місцевими племенами, а також з населенням степу, роль номадизму у структурі економіки тощо. Узагальнюючи підсумки дискусії останнього десятиріччя стосовно характеру процесів, що відбувалися в Українському Лісостепу за скіфських часів, можна констатувати наступне.

Найчисленніші прояви культури скіфського типу в лісостепу, а отже присутність її носіїв простежуються у VII — на початку VI ст. до н. е. і наприкінці V — IV ст. до н. е. Перший зі згаданих періодів досить складний для розуміння, оскільки носії скіфського культурного комплексу прийшли у регіони з відносно значною компактністю нескіфського населення⁶. Більш прийнятно залишається думка про те, що розселення номадів відбувалося, головним чином, у межах Правобережжя, а на Лівобережжі цей процес нібіто торкнувся переважно терасового Придніпровського Лісостепу та Посулля, а також — у V—IV ст. до н. е. — південній підзоні лісостепу. Загалом, на думку дослідників, етнокультурні процеси на Лівобережжі були складнішими для розуміння, оскільки іранський етнокультурний компонент укорінився тут набагато раніше, ніж на Правобережжі. Зокрема, частина дослідників вважає, що носіями скіфського (келермеського) культурного комплексу на Лівобережжі були споріднені зі скіфами іраномовні гелони, вихідці з Північного Кавказу⁷, які за способом господарювання іноді присиднюються до номадів⁸.

По-різному оцінюється період другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Це пов'язано із різним розумінням процесів, що відбувалися у Лісостепу у попередній період, зокрема, взаємин із кочовим Степом, трансформації економіки і соціальної структури прийшлих номадів. Щодо періоду кінця V — IV ст. до н. е., то він, за загальною думкою, суттєво відрізняється від періоду архаїки, оскільки лісостепові території на цей час опинилися у політичній залежності від об'єднання кочовиків причорноморських степів, що сприяло виникненню «вимушеного економічного симбіозу» кочовиків, осілого населення степів і грецьких колоністів⁹. Неоднаковою у ці часи була доля населення лівобережних і правобережніх територій. На останніх спостерігається різке зменшення кількості поселень, у той час як на Лівобережжі V—IV ст. до н. е. — період розквіту поселенських структур¹⁰.

Деякі важливі моменти дискусії останніх років були узагальнені Д. С. Раєвським, який звернув особливу увагу на екологічний аспект проблеми¹¹. На особливу увагу заслуговують наступні положення статті, які стосуються насамперед території Українського Лісостепу. 1. Розселення скіфів протягом VII — першої половини VI ст. до н. е. було по суті розселенням вершицьких загонів, що було типовим для кочових суспільств. Скіфські переселенці на території Українського Лісостепу — спеціалізована соціальна верства, «дружини» на службі у місцевих володарів. 2. Вибір регіону при розселенні ні в якій мірі не був обумовлений ландшафтно-кліматичним фактором. 3. Переселенці поривали з традиційним для їхнього етнокультурного середовища господарсько-культурним типом (тобто кочовим скотарством) й укорінювалися в інші за своєю сутністю соціально-економічні утворення. Головним джерелом існування скіфських «дружинників» було не кочове скотарство, а плата за військову службу. На підставі цих положень зроблено висновки: скіфи — кочові скотарі епохи архаїки — як окремий народ перетворюються на деякий міраж, а ранньоскіфський культурний комплекс відображає не стільки етнічну сукупність, скільки певну соціальну верству¹². Одним з суттєвих підтверджень цього висновку є, на думку Д. С. Раєвського, розміщення пов'язаних з ранніми скіфами археологічних пам'яток за межами власне степової смуги Східної Європи — єдиного придатного для кочового скотарства середовища.

Дискусійність питань, що порушені, певною мірою пов'язана з існуванням різних підходів до визначення природного середовища кочового скотарства. Стaє очевидним, що основа господарської діяльності ранньої — VII—VI ст. до

н. е. — Європейської Скіфії, як і більшості кочових утворень східної частини євразійських степів, не повністю відповідає уявленням щодо кочового господарсько-культурного типу, який було створено на підставі історико-етнографічних паралелей з номадами арідних, переважно рівнинних степів¹³. Зараз це поняття доповнюється і корегується стосовно давніх кочовиків. Зокрема, у межах кочового господарства виділяються різні види і підтипи кочового і напівкочового скотарства, між якими немає, як вважають, принципової різниці¹⁴. Як відомо, головні осередки складання найраніших — IX—VIII ст. до н. е. — культур «рухливих скотарів»¹⁵ скіфо-сібірського кола значною мірою знаходилися на окраїнах степових просторів, у передгірських та гірських степах, а також у лісостепу¹⁶. У скіфські часи регіони напівкочового скотарства, насамперед Центральної Азії*, зробили видатний внесок у формування матеріальної і духовної культури напіврухливих скотарів. Напівкочове скотарство було поширеним також у скіфів причорноморських степів V—IV ст. до н. е.¹⁷, які вважалися раніше взірцем класичних номадів.

Активна взаємодія населення євразійського степу та його периферії простежується протягом усієї історії кочових суспільств¹⁸. Номади арідних степів частіше виступають призвідниками масштабних переміщень і воєнних походів, до яких вони втягають також сусідів. Проте процеси етнокультурної і політичної «кристалізації» частіше відбувалися саме на степовій периферії, населений напівномадами. При цьому номади відкритих степів, які зберігали воєнно-кочову племінну організацію¹⁹, відігравали роль своєрідного «кочового тилу», що забезпечував життєздатність новоутворених об'єднань.

Отже, та ситуація, яку ми спостерігаємо в європейській частині євразійської смуги степів — розташування пам'яток, на підставі яких сформувалося наше уявлення про ранніх скіфів **, поза межами власне степової зони²⁰, спостерігається в усьому скіфо-сібірському світі.

Центральноазійський субстрат визнається зараз одним з провідних в утворенні культури давньої — VII—VI ст. до н. е. — Європейської Скіфії²¹. Тобто, його носії — східні кочовики — були вихідцями із передгірських місцевостей з вираженою континентальністю клімату і високопродуктивними гірськими пасовищами. У Східній Європі за природними умовами цим місцевостям дещо відповідала територія Центрального Передкавказзя з чітко вираженою вертикальною зональністю ландшафтів (див. нижче). Мабуть саме тому ця територія в усі часи була плацдармом для східних номадів. Але скіфський воєнно-племінний союз VII—VI ст. до н. е. не був, вірогідно, однорідним за походженням. Якось його частину становили вихідці з місцевостей з помірнішим кліматом західної частини євразійських степів. Зокрема, це стосується населення Закубання і Придніпровського Лісостепу. Географічний фактор не завжди був вирішальним при розселенні номадів, але все ж таки перевага надавалася місцевостям зі звичними ландшафтами²². Проте всюди обов'язково була зручність сполучення з відкритими степовими просторами — як для успішного функціонування економіки, так і міцності військової системи. Тому в усі часи існування скіфського об'єднання провідна політична роль в ньому належала номадам відкритих степів: спочатку скіфам Передкавказзя, а потім — об'єднанню у північно-причорноморських степах на чолі з царськими скіфами.

Чи можна вважати розселення ранніх скіфів в Українському Лісостепу (певно, головним чином одночасно із передньоазійськими походами) розселенням військових загонів, які виштовхувалися із власного середовища²³? Дійсно, серед ранньоскіфських поховань тут переважають поховання чоловіків-воїнів. Але це явище, мабуть, пояснюється домінуванням у цей час «чоловічої», воїнської субкультури²⁴, елементом якої був героїчний курганний обряд поховання, відмінний від поховань інших груп населення. Тому цей аргумент не є вирішальним, хоча присутність в окремих місцях лише воїнських спеціалізованих загонів не виключена. Більшу частину прибульців складали воїни-вершники, контингент яких поповнювався, як це буває у подібних ситуаціях, за рахунок

* Це насамперед її окраїна — Саяно-Алтайський регіон і територія Східного Казахстану.

** Тобто пам'ятки Кавказу, Середнього Поволжя, Українського Лісостепу та Середньої Європи.

військових загонів (або окремих груп населення) інших етносів. Але це було саме переселення народу, спрямоване на захоплення і освоєння нових територій²⁵, на відміну від походів військових загонів, які здійснювалися з території Манейського царства або інших осередків під час війн у Передній Азії²⁶. Як відомо, предки скіфів колись оселилися у волго-донських степах, а потім просунулися у Передкавказзя²⁷, де знаходилася скіфська «мегрополія» у часи передньоазійських походів. Після закінчення періоду війн цей «кочовий тил», тобто осередок усього народу, міг якийсь час залишатись на Північному Кавказі, а потім перемістився²⁷ або поділився на декілька частин.

Стосовно статусу ранніх скіфів на території Українського Лісостепу існують наступні точки зору: скіфи були завойовниками, які силою підкорили місцеві племена (найбільш поширенна думка); скіфи становили наймані військові загони, які перебували на службі у місцевих володарів²⁸. Поширену залишається думка щодо принадлежності ранніх «дружинних» курганів аристократії місцевих осілих племен²⁹. Найбільш переконливо видається перша точка зору. Виходячи з масштабності і раптовості появи поховань скіфського типу у VII ст. до н. е., а також співіснування прийшлого і місцевого населень на одних або сусідніх територіях, це було саме завоювання з метою встановлення данницьких відносин. Звичайно, це супроводжувалося захопленням частини земель, зокрема, кращих пасовиськ. Але частіше номади влаштовували зимовища, судячи з розташування великих могильників, на деякій, інколи значній, відстані від поселень — можливо, щоб не підривати економіку своїх сусідів, від якої вони певною мірою залежали.

Щодо припущення стосовно договірних відносин між кочовиками й осілими угрупованнями відносно військової служби, то вони можливі, головним чином, при наявності у останніх державних утворень досить високого рівня. Такими були, наприклад, поселення кочовиків скіфського часу біля кордонів Урарту, Хорезму, «чорних клубуків» на кордонах Київської Русі (вони, до речі, оселялися у Поросі цілими племенами) тощо. Стосовно місцевих угруповань Українського Лісостепу, зокрема Подніпров'я, початку ранньоскіфського періоду, таких даних немає. На час масової появи скіфів близько середини VII ст. до н. е. тут мешкало не дуже численне осіле населення, яке за рівнем соціальної інтеграції поступалося пришельцям.

Показовим є також розміщення курганних поховань, насамперед дружинних, ранньоскіфського часу*. Спостерігається майже повна відсутність курганів з дружинними похованнями скіфського типу в деяких традиційно землеробських регіонах лісостепу (Східне Поділля, верхів'я Псла, Ворскли тощо), а також розміщення значної їх частини на північних кордонах лісостепової зони³⁰ (кургани Білоцерківської рівнини, Посулля). Логічнішею, якщо виходити з припущення стосовно охорони рубежів осілих землеробсько-скотарських племен найманцями-скіфами, була б концентрація цих пам'яток головним чином на побудіжжі зі степом, основним джерелом небезпеки. Ці окремі випадки є відображенням загальних закономірностей розселення ранніх номадів — носіїв культури скіфського типу у Східній та Середній Європі. В усіх випадках кургани скіфського типу з'являються у вузлових пунктах торговельно-воєнних шляхів, а також на пов'язаних з ними стратегічно значущих територіях, поблизу осередків торгівлі і збирання данини, видобутку та обробки металів. Це скоріше схоже на планомірне підкорення головних центрів культурогенезу на периферії євразійського типу, хоча висновки щодо існування єдиної кочової степової макросистеми цього часу³¹ є досить проблематичними.

Звичайно, серед дружинних поховань скіфського типу могли бути і поховання місцевої кінної аристократії**, яка мало чим відрізнялася від власне скіфської, зокрема, брала участь у зарубіжних походах. Проте, якщо прийняти положення стосовно панівного становища скіфів у лісостепу, то більшість дружинних могильників, і особливо великих, мала бути скіфськими. Відокремлення пам'яток номадів і місцевого населення у регіонах тривалих — ще з передскіф-

* Цю тему докладніше буде розглянуто у наступній статті (Археологія.— 1999.— № 3).

** Не виключено, що серед останніх були також кімерійців, які були асимільовані скіфами і тому можуть розглядатися як один етнокультурний масив.

ських часів — контактів є надзвичайно складним питанням, і для його вирішення мають значення як детальне вивчення окремих мікрорегіонів, так і загальних закономірностей розміщення археологічних пам'яток. Важливим чинником, на нашу думку, є ступінь наближеності могильників з рисами місцевого архайчного похованального обряду до поселень.

Складним є також питання щодо співвідношення кочівництва та інших видів життєдіяльності ранніх скіфів. Воно тісно пов'язане із розумінням статусу скіфів на території лісостепу, а також питанням стосовно ролі природного середовища при їхньому розселенні, оскільки саме воно обумовлює відповідний устрій життя. Інакше кажучи, чи була у прийшлих скіфів необхідність відмовитися від традиційного способу ведення господарства, тобто рухливого скотарства? Висновок Д. С. Раєвського, що усі регіони розселення скіфів у Східній Європі «практично непридатні для ведення кочового господарства»³², здається надто категоричним. Перш за все, ця характеристика навряд чи підходить до території між пониззям Волги і Дону, а також Кавказьким хребтом, де оселилися найдавніші скіфи³³ і де знаходяться виразні пам'ятки келермеського типу³⁴. Тут поєднуються місцевості з різноманітними природними умовами: напівпустелі Прикаспійської низини, Ставропольська височина і Середнє Передкавказзя з вертикальною зональністю ландшафтних підзон (степових, лісостепових, лісових, субальпійських і альпійських), а також Західно-Передкавказькі степи з помірним кліматом, які біля берегів Азовського моря переходят у заболочену смугу Кубано-Єйських плавнів³⁵. Ця різноманітність природних умов*, сприялива для рухливого скотарства, не в останню чергу, мабуть, прибавлювала кочовиків усіх історичних періодів на це «перехрестя шляхів». Вірогідно, тут ще деякий час після відходу скіфів залишався їхній «кочовий тил». Так, наприклад, частина гунського об'єднання Атіллі після його розпаду у Паннонії повернулася у приазовські степи, що були тривалий час базовою територією гунів³⁶.

Після розселення в Українському Лісостепу скіфи опинилися у місцевостях, які за природно-кліматичними даними не дуже відрізнялися від Західного Передкавказзя. Наскільки ж природні умови і господарське середовище у скіфські часи відповідали умовам екстенсивного скотарства? Н. А. Гаврилюк заперечує можливість ведення на території Українського Лісостепу скотарства у кочовій або напівкочовій його формах, аргументуючи це відсутністю значних трас перевочувань (значна розчленованість рельєфу, великі лісові масиви) та недостатньою доступністю водоймищ³⁷. Такі висновки навряд чи стосуються всієї території Лісостепу — переходної смуги між степом і лісом, яка у південній частині є безпосереднім продовженням степу, а у середній і північній містить значні лукостепові простори, які, до того ж, мають зручне сполучення зі степом. Мають значення також кліматичні умови.

В останні часи поширюється думка щодо суттєвого впливу кліматичного фактору на процес розселення ранніх номадів³⁸. Різкі кліматичні зміни у причорноморському регіоні на порубіжжі II—І тис. до н. е., як уже неодноразово відзначалося, підтверджуються даними геохронологічної шкали мулистих відкладень на дні Сакського озера і графіка синхронних ним стоків Дніпра. Ці дані свідчать про значну посушливість клімату в епоху пізньої бронзи, що досягла свого максимуму саме на порубіжжі II—І тис. до н. е.³⁹. І це, певно, мало катастрофічні наслідки для усього господарського устрою місцевих племен.

З процесом усихання причорноморських степів слішно пов'язують різке зменшення чисельності населення на заключній стадії епохи бронзи⁴⁰. Усихання степів і різко континентальний клімат продовжувалися також у кіммерійський період, у IX—VIII ст. до н. е.⁴¹. Щодо VII—VI ст. до н. е., то в цей період, особливо у VII ст., наслідки посушливого холодного періоду ще були, мабуть, помітними. Так, до середини I тис. до н. е. (початок субатлантичного періоду), до закінчення фанагорійської регресії, рівень Чорного моря був на 4—10 м нижче за сучасний⁴².

* Власне ця різниця природних умов пояснює політичне головування у VII—VI ст. до н. е. скіфів Центрального Передкавказзя, більш пов'язаних із степовими відкритими просторами (і головними шляхами воєнних походів скіфів через перевали Центрального Кавказу) у порівнянні з осілим скіфським населенням Прикубання.

Сухий кліматичний період, що тривав кілька століть⁴³, не міг не відбитися і на території лісостепу. На підставі даних ґрунтознавства і кліматології можна припускати зміщення сухих степів далеко на північ⁴⁴, приблизно на одну кліматичну підзону, тобто майже на 200 км⁴⁵. Географія пам'яток епохи пізньої бронзи — раннього залива цілком відповідає такому припущенням. Відомо, що пам'ятки порубіжжя II—І тис. до н. е., тобто періоду ксеротермічного максимуму (пізньозрубної, білогрудівської, бондарихинської і ранньої чорноліської культур) тяжіли до великих водних артерій та лісових масивів, які сприяли збереженню вологи у ґрунті. Це Дніпровська заплава, Південне Полісся, райони Білогрудівського та Чорного лісів, лісові масиви у басейнах Орелі, Сіверського Дінця, а також у верхів'ях інших рік Лівобережжя⁴⁶. Розпад білогрудівського угруповання племен на Уманщині та відхіл бондарихинських племен з Сіверського Дінця, а також білогрудівських і ранньочорноліських з Орелі⁴⁷, могли бути обумовлені не тільки посиленням загрози з боку кіммерійського степу, але також погіршенням природного середовища*, у тому числі з кліматичних причин.

Деякого уточнення потребують і загальноприйняті уявлення щодо господарського середовища, яке існувало у лісостепу у ранньоскіфські часи. Провідною галуззю скрізь вважається землеробство⁴⁸, і землеробський лісостеп протиставляється кочівницькому степу як дві протилежні господарські системи. Своєго часу була дуже поширеною теза стосовно швидкого перетворення прийшлих номадів в умовах лісостепу на землеробів⁴⁹. Це, насамперед, пояснювалося «широким» трактуванням геродотових «скіфів-орачів» та «скіфів-землеробів», під якими розумілося усе населення правобережного лісостепу і більша частина лівобережного, і не лише за часів Геродота, а й у VII—VI ст. до н. е. Господарство лісостепових племен ще нерівномірно вивчене, тому важко робити якісь висновки щодо співвідношення землеробства та скотарства в окремих регіонах, а також змін, які відбулися тут протягом скіфського часу. Але деякі дані свідчать, що землеробство не було всюди провідною галуззю і його роль упродовж скіфської епохи дещо зменшилась**. Зараз дослідники все частіше говорять не про перехід кочовиків до землеробства, а про поступове відмирання номадизму або його трансформацію на території лісостепу⁵⁰. Втім, можливий і зворотній процес — а саме перехід частини осілого населення до рухливого скотарства під впливом кочовиків: завдяки воєнним перевагам кочового побуту⁵¹ або примусово. Це насамперед можливо у традиційно скотарських регіонах лісостепу.

Дослідженнями останніх десятиріч з'ясовано, що комплексне скотарське господарство, у тому числі різні види рухливого скотарства, існувало в Українському Лісостепу ще з часів ранньої бронзи, коли почалося пересування степових скотарів у північному напрямі⁵². Найбільше наближалася до кочового скотарства перегін — такий спосіб утримання худоби, при якому вона протягом усього року переганяється за усталеними маршрутами із короткочасними стійбищами. Власне, при перегоні населення веде кочовий спосіб життя⁵³. Отже, численні короткочасні стійбища середньодніпровської культури Дніпровського Лівобережжя⁵⁴ можуть відповідати саме такому типу скотарства. За спостереженнями К. П. Бунятаць, саме з території лісостепу відбувалося освоєння степів рухливими скотарями пізньозрубної культури — безпосередніми попередниками кочовиків⁵⁵.

Пам'ятки пізньшого передскіфського періоду (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.) через недосконалість хронології майже не відрізняються від початку ранньоскіфського періоду (його жаботинського етапу). На цей період припадає поява у Лісостеповому Подніпров'ї поховань перших номадів: кіммерійського типу (новочеркаського ступеню), а також скіфських поховань першої хвилі. У цілому кількість археологічних пам'яток з кінця VIII ст. до н. е. поступово збільшується у порівнянні з IX—VIII ст. до н. е., а їхній ареал дещо переміщується у північному напрямку. Зокрема, відроджується традиція спорудження

* Не виключено, що це був не відхід, а загальне значне скорочення населення: якесь його частина зберіглась тут і у скіфські часи.

** Як відомо, В. І. Абаев запропонував нове трактування терміну «скіфи-землероби»: «ті, що розводять худобу» або «ті, що вшановують худобу». Тим самим підкреслюється скотарська спрямованість господарства цих племен.

курганів, яка майже зникла у білогрудівсько-чорноліські часи. Різке зростання кількості курганих поховань з середини VII ст. до н. е. свідчить про посилення степових (південних) елементів у культурі південного населення з початком власне скіфського періоду.

З самого початку раннього залізного віку в Лісостепу, синхронно із степовою смugoю, відбуваються деякі зміни у господарстві. Передусім це помітно на пам'ятках південної півдзони Лісостепу. Так, у населення чорноліської культури Правобережжя різко зростає — порівняно з білогрудівським періодом — значення верхового коня⁵⁶. На лівобережному порубіжжі степової і лісостепової зон відбувається заміна комплексного землеробсько-скотарського господарства екстенсивним скотарством, яке було привнесене, можливо, степовими кіммерійськими племенами⁵⁷. У будь-якому випадку, спостерігається подальше «остепніння» скотарства і, можливо, господарства у цілому, яке розпочалося за епохи бронзи⁵⁸.

Щодо ранньоскіфського періоду, то у цей час у Лісостепу існували різні типи землеробсько-скотарського господарства, у тому числі різні види скотарства, які походили від декількох культурних традицій⁵⁹. Різний склад стада, притаманний осілому господарству, зафіксовано на поселеннях VII—VI ст. до н. е., культура яких наслідувала традиції початку раннього залізного віку. Так, на Трахтемирівському городищі за кількістю особин на першому місці свиня, на другому кінь, на третьому велика рогата худоба і на четвертому — дрібна⁶⁰. На поселеннях VII — початку VI ст. до н. е. басейну Ворскли (Західне Більське, Мачухи, Пожарна Балка) свині також належало перше місце, але на другому місці тут дрібна рогата худоба, велика рогата худоба на третьому і кінь — лише на четвертому⁶¹. Якщо порівняти з пізнішими пам'ятками, то ситуація в лісостепу у цілому змінюється у бік збільшення поголів'я великої рогатої худоби*, коней і овець за рахунок свиней. Так, на Східному Більському городищі (VI—III ст. до н. е.) і Полковій Микитівці (VI—V ст. до н. е.) свиня вже на третьому-четвертому місці, кінь на другому, а на першому — велика (Східне Більське, 41,8%) або дрібна рогата худоба (Полкова Микитівка, 31,1%)⁶². Городище Полкова Микитівка розташоване на порубіжжі зі степом, тому вплив степового скотарства тут вірогідний, як і в басейнах Сіверського Дінця і Дону⁶³. Приблизно такий самий склад стада зафіксовано на Мотронинському городищі⁶⁴: велика рогата худоба — 28%, дрібна рогата худоба — 25%, кінь — 23%, свиня — 16%, собака — 8%**. Скотарство тут було, певно, провідною галуззю у порівнянні з землеробством. Не виявлено безпосередніх ознак землеробства на Шарпівському городищі, тоді як кісток свійських (великої рогатої худоби, дрібної, коней та свиней) і диких тварин знайдено велику кількість, що засвідчує переважання м'ясної їжі у раціоні його населення⁶⁵.

Отже, у скіфські часи традиції степового скотарства продовжують поширюватись у лісостеповій зоні, принаймні у її південній частині. Склад поголів'я поселень південного регіону лісостепу (типу Полкова Микитівка, Мотронинське і Шарпівське городища) VI—V ст. до н. е. наближається до ситуації на поселеннях пізньоскіфського часу Нижнього Подніпров'я, зокрема Знам'янському городищі і Золотій Балці⁶⁶. Як відзначав В. Й. Цалкін, «у Північному Причорномор'ї... раннього залізного віку надзвичайно підвищується у скотарстві роль дрібної рогатої худоби, насамперед овець, що надає скотарству навіть осілих племен певною мірою кочівницького вигляду»⁶⁷. Він також відмічає подібність лісостепових і степових коней та овець за екстер'єром⁶⁸. Поряд з цим, навіть у зонах осілості або напівосілості степової смуги у IV ст. до н. е. значний відсоток стад становила велика рогата худоба, розведення якої було економічно вигідним⁶⁹. Так, на Кам'янському городищі і поселенні Первомаївка-2 склад стада цього часу, із значним, до 50%, переважанням великої рогатої худоби і відносно незначною (15—17%) кількістю дрібної рогатої худоби⁷⁰, дуже близький до пам'яток зрубної лісостепової культури⁷¹, а також Східного Більського городища⁷², що, певно, пояснюється подібністю природних умов. Іншим, мабуть, був

* Переважання великої рогатої худоби і коней у стаді було ще значнішим, адже корів і коней вирощують довше, ніж овець і кіз.

** Визначення О. П. Секерської.

склад поголів'я худоби у рухливих скотарів відкритого степу і наближених до нього регіонів лісостепу. Показово, що до складу жертовної їжі із курганних поховань як степової, так і лісостепової смуги входило м'ясо великої рогатої худоби. Переважав кінь (головна жертовна тварина), на другому місці вівця (Степ, кургани Лісостепового Лівобережжя) або велика рогата худоба (Середній Дон)⁷³. Склад жертовних тварин був обумовлений, певно, не лише ідеологічними нормами, але й реальним значенням тварин у господарстві. Втім, і в стаді рухливихnomadів цього часу відсоток овець був, певно, не дуже значним. На думку ряду дослідників, навіть для регіонів із споконвічним рухливим типом скотарства до III ст. до н. е. — початку нової ери не спостерігалося значного переважання дрібної рогатої худоби та коней⁷⁴.

Стосовно землеробства у населення лісостепової смуги скіфського часу зачітимо, що воно також, мабуть, не було однорідним на всій території лісостепу. Наприкінці бронзового і на початку раннього залізного віків, вірогідно внаслідок холодного посушливого клімату, що призвів до «загальної пригніченості рослинності»⁷⁵, найпоширенішими зерновими культурами були просо і ячмінь — посухостійкі та менш вибагливі до ґрунтів у порівнянні з пшеницею культury⁷⁶. Ця тенденція зберігалася на значній частині лісостепу і в скіфські часи, хоча загальний склад зернових та інших культур був різноманітним⁷⁷. Так, переважання проса та, меншою мірою, ячменю, спостерігалося на городищах Дніпровського Правобережжя: Трахтемирівському⁷⁸, Мотронинському⁷⁹. Просо трапляється також на Жаботинському поселенні, Хотівському та Пастирському⁸⁰ городищах⁸¹. Існували і більш розвинені осередки землеробства, такі як Більське городище, поселення Іване-Пусте, де знайдено велику кількість обуглених зерен, серед яких переважала пшениця декількох видів⁸². Обидві ці пам'ятки належать до другої половини VII — початку VI ст. до н. е., як і курган 1 в урочищі Осняги, де також знайдено зернівки двох видів пшеници⁸³. Досить численними є знахідки пшениці у басейні Ворскли. На пізніших пам'ятках, як правобережних, так і лівобережних, переважали знахідки проса, щоправда здебільшого у вигляді відбитків на кераміці, на другому місці ячмінь і в незначній кількості пшениця, зокрема поодинокі відбитки голозерних різновидів⁸⁴. Отже, склад зернових культур на поселеннях значної, а може і більшої частини Придніпровського Лісостепу нагадує ситуацію на степових поселеннях IV ст. до н. е. в районі Кам'янського городища, де також були поширені просо і ячмінь⁸⁵. Таким чином, залежно від конкретних природних умов і культурних традицій у степовій і лісостеповій зонах можливі подібні типи скотарства і землеробства. Отже, протиставлення двох господарських укладів — землеробського в лісостепу і кочового в степовій зоні — є умовним і потребує уточнення стосовно конкретних територій.

Як переконливо свідчить історія середньовічних nomadів⁸⁶, між степом і лісостепом не існувало суттєвих природних кордонів. Починаючи з епохи бронзи в лісостепу, поряд із регіонами переважно землеробської орієнтації, існували регіони з розвиненим скотарством, які в усі часи приваблювали рухливих скотарів, особливо у посушливі кліматичні періоди. Найбільш сприятливим для успішного функціонування економіки рухливих скотарів скіфського часу в Українському Лісостепу був період VII — початку VI ст. до н. е., коли склалися відповідні природні, соціально-економічні та історичні умови, зокрема відкритість з боку степів, і відносна самостійність від політичного центру на Північному Кавказі. Значна роль у скіфському суспільстві воєнно-грабіжницького і торговельного промислів зовсім не виключає ролі рухливого скотарства як однієї з провідних галузей економіки, що, зокрема, випливає із закономірностей просторового розміщення скіфських курганних поховань на території Українського Лісостепу.

Примітки

¹ Найбільш повне зведення поглядів стосовно часу і характеру проникнення кочовиків на територію Українського Лісостепу див. у працях: Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії). — Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — С. 14—16, 29—32, 37—41; Скорий С. А. Стеблев: скіфський могильник в Поросє. — К., 1997. — С. 67—75.

² Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975; Мурзин В. Ю. Формирование скифской государственности // Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— К., 1989; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992; Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии (VII—IV вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— СПб., 1996; Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории.— СА.— 1991.— № 1.— С. 145—155; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток.— М., 1992.

³ Скорий С. А., Бессонова С. С. Некоторые вопросы ранней скифской истории и Украинская Лесостепь // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омск, 1987.— С. 178—181; Скорий С. А. Курган Переп'ятика (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя).— К., 1990; Скорий С. А. Кочовники передскіфської та скіфської доби...; Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье...; Зуев В. Ю. К вопросу о «скифской цивилизации» // Древние культуры и археологические изыскания.— Мат. к плен. ИИМК.— СПб., 1991.— С. 58—63; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы...; Алексеев Ю. А. Скифская хроника...; Алексеев Ю. А. Хронография...

⁴ Смирнова Г. И. О некоторых аспектах изучения предскифской культуры Среднего Поднестровья в свете взглядов А. И. Тереножкина на доскифскую Лесостепь // Киммерийцы и скифы.— Тез. докл.— Ч. II.— Кировоград, 1987.— С. 72—74.

⁵ Разуваев Ю. Д. О характере и маршрутах передвижений ранних кочевников в Верхнем Подонье // История и археология Слободской Украины.— Тез. докл.— Харьков, 1992.— С. 179, 180; Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этно-культурная история).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1997.

⁶ Алексеев А. Ю. Европейская Скифия на перекрестке культур // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации.— Тез. докл.— СПб., 1993.— С. 27, 28.

⁷ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и галонобудинская проблема // СА.— 1975.— № 1.— С. 65—85; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 160, 161; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.

⁸ Гавриш П. А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы.— Тез. докл.— Мелитополь, 1992.— С. 24, 25.

⁹ Мурзін В. Ю. Про утворення північнопричорноморської Скіфії // Археологія.— 1986.— Вип. 55.— С. 1—10.

¹⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 366; Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1989.— С. 32.

¹¹ Раевский Д. С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйствственно-культурный тип // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 87—95.

¹² Там же.— С. 94—95.

¹³ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 9.

¹⁴ Мошкова М. Г. Предисловие к тому «Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время».— Серия «Археология СССР.— М., 1982.— С. 6.

¹⁵ Термін запропоновано Г. Є. Марковим: Марков Г. Е. Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии // СЭ.— 1973.— С. 102.

¹⁶ Грязнов М. П. Начальная фаза развития скифо-сибирских культур // Археология Южной Сибири.— Кемерово, 1983.— С. 3—18.

¹⁷ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— С. 11—13; Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— К., 1995.— С. 75—90.

¹⁸ Зуев В. Ю. Взаимодействие оседлых и кочевых культур Евразии и проблема трактовки раннескифских миграций // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации.— СПб., 1993.— С. 24—26.

¹⁹ Див.: Марков Г. Е. Социальная структура и общественная организация древних и средневековых кочевников // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980.— С. 29.

²⁰ Раевский Д. С. Ранние скифы...— С. 95.

²¹ Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии...— С. 33.

²² Порів.: Алексеев А. Ю. Указ. соч.— С. 33.

²³ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 95.

²⁴ Марков Г. Е. Социальная структура...— С. 28; Курочкин Г. Н. Миграции индоиранских народов II—I тыс. до н. э.: перемещение вещей, идей и людей // Динамика культурных традиций...— С. 24.

²⁵ Останнім часом з'явилася тенденція надмірного підкреслювання військової специфіки ранніхnomadів, зокрема під час міграцій і війн, внаслідок чого вони, по суті, зникають як окремі народи. Переконливішою здається інша точка зору. Ковалевская В. Б. Конь и всадник.— М., 1977.— С. 109. Згідно з писемними джерелами, у воєнних походах ранньосередньовічних nomadів брали участь воїни, їхні сім'ї і стада. Плетнєва С. А. Введение // Археология СССР.— Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 5.

²⁶ Виноградов В. Б. О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Тр. Чечено-Ингушского НИИИ.— Грозный, 1964.— Вып. 9.— С. 22, 28; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1990.— С. 44—47.

²⁷ Див.: Раевский Д. С. Ранние скифы...— С. 91 (посилання на літературу).

²⁸ За В. Ю. Мурзіним, головний осередок скіфських племен із степів Північного Кавказу перемістився у східні райони Українського Лісостепу, а потім — у Нижнє Подніпров'я. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: Основные этапы...— С. 62—64.

²⁹ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 93—95.

³⁰ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 187; Мелюкова А. И. Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации // Местные этнополитические объединения Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.— Тбилиси, 1988.— С. 23—24; Хазанов А. М. Социальная история...— С. 188, 189, 230.

³¹ О. П. Медведев зробив цікаве припущення щодо існування скіфської перігеси, в якій перелічувалися північні сусіди скіфів. Медведев А. П. Проблема этнической принадлежности населения Среднего Дона в скіфское время // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ.— Воронеж, 1998.— Вып. 3.— С. 173. Проте появі цієї перігеси, скороші, пов'язана не з епічними сюжетами, а з торговельними шляхами періоду скіфської архаїки.

³² Зуев В. Ю. К вопросу о «скифской цивилизации»...— С. 58—63. Зокрема, лісостепові городища навряд чи можна вважати міськими центрами.

³³ Раевский Д. С. Ранние скифы...— С. 94.

³⁴ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток.— С. 166, 167. Див. також посилання 26.

³⁵ Мильков Н. Ф. Природные зоны СССР.— М., 1964.— С. 261; Чубилев А. А. Лики степи.— Л., 1990.— С. 152.

³⁶ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов.— Л., 1951.— С. 165.

³⁷ Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии...— С. 71.

³⁸ Ромашко В. А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения «Археологія», № 1, 1999 р.

ния пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины // ПАП.— Днепропетровск, 1986.— С. 133, 134; *Махортых С. В., Іевлев М. М.* О путях и времени формирования раннекочевых образований на юге Европейской части ССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 20; *Виноградов Ю. А., Марченко К. К.* Северное Причерноморье...— С. 145, 146; *Медведев А. П.* Этнокультурные процессы в лесостепном Подонье в скифское время // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл.— Запорожье, 1994.— С. 125.

³⁹ *Швец Г. И.* Многовековая изменчивость Днепра.— Л., 1978.— С. 24.

⁴⁰ *Отрощенко В. В.* Белозерская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 525.; *Махортых С. В.* Ранние кочевники Северного Причерноморья и окружающая среда // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми).— К., 1993.— С. 42—44.

⁴¹ *Бруяко И. В., Карпов В. А.* Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ.— 1992.— № 2.— С. 89.

⁴² *Шилик К. К.* К палеогеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 56.

⁴³ Цей процес, як вважають деякі дослідники, тривав більш ніж тисячу літ. *Шнитников А. В.* Изменение общей увлажненности материков Северного полушария // Записки ГО СССР.— Н. сер.— Вып. 16.— М.-Л., 1957.

⁴⁴ *Золотун В. П.* Развитие почв юга Украины за последние 40—50 веков.— Автореф. дис. ... докт. сельхоз. наук.— К., 1974.

⁴⁵ Див.: *Махортых С. В., Іевлев М. М.* О путях и времени...— С. 20.

⁴⁶ Археология УССР.— 1985.— Т. 1.— С. 500, 501, карта 12; 1986.— Т. 2.— С. 22, карта 1; *Ромашко В. А.* Поздний бронзовый век в пограничье степи и лесостепи Левобережной Украины (XII—Х вв. до н. э.).— Днепропетровск, 1995.— Рис. 5.

⁴⁷ *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 12; *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 232; *Буйнов Ю. В.* Бондарикинская культура.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 16—17; *Ромашко В. А.* Поздний бронзовый век...— С. 78.

⁴⁸ *Моруженко А. А.* История населения...— С. 20; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов...— С. 78, 79 та ін.

⁴⁹ Всеобщий огляд цієї тези див. у праці: *Хазанов А. М.* Социальная история скифов.

⁵⁰ *Виноградов Ю. А., Марченко К. К.* Северное Причерноморье...— С. 148; *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы...— С. 221.

⁵¹ *Клейн Л. С.* Возникновение кочевого скотоводства // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980.— С. 34.

⁵² *Павленко Ю. В.* Предыстория сложения раннеклассового общества на территории Украины // *Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В.* Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— С. 14; *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.— К., 1974.

⁵³ *Бунятян К. П.* Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень.— К., 1994.— С. 73, 97, 98.

⁵⁴ *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья...— С. 11, 12, 167—170. Спостереження К. П. Бунятян.

⁵⁵ *Бунятян Е. П.* Древнейшие скотоводы украинских степей.— Николаев, 1997.— С. 15; *Бунятян К. П.* Давнє населення України.— К., 1998.— С. 174, 175.

⁵⁶ *Тереножкин А. И.* Предскифский период...— С. 179.

⁵⁷ *Ромашко В. А.* Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII — начало VII вв. до н. э.).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 15.

⁵⁸ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 122.

⁵⁹ Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА.— 1956.— № 135.— С. 92—97; Моруженко А. А. Животноводство и охота племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ПАП.— Вып. 2.— Днепропетровск, 1985.— С. 123—138.

⁶⁰ Белан Н. Г. Fauna Трактемирівського городища // Археологія.— 1982.— Вып. 38.— С. 51.— Табл. 1. Щоправда, за обсягом м'ясної продукції на першому місці тут велика рогата худоба, на другому — кінь.

⁶¹ Моруженко А. А. Животноводство и охота...— Табл. 1.

⁶² Там же.

⁶³ Там же.— С. 130.

⁶⁴ Бессонова С. С., Скорый С. А., Романюк В. В. Мотронинское городище и курганный могильник. Итоги и перспективы исследования // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1999.

⁶⁵ Фабріціус І. В. Тяємінська експедиція // АП.— 1949.— Т. 2.— С. 110. У роботі подано лише перелік кісток свійських тварин, без підрахунків.

⁶⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) // МИА.— 1958.— № 64.— С. 155; Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 117.

⁶⁷ Цалкин В. И. Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // МИА.— 1971.— № 177.— С. 14.

⁶⁸ Цалкин В. И. Древнее животноводство...— С. 26.

⁶⁹ Мартынов А. И., Алексеев В. П. История и палеоантропология скифо-сибирского мира.— Кемерово, 1986.— С. 72.

⁷⁰ Журавлев О. П. Fauna из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— Приложение 3.— С. 134, табл. II.3.3; Журавлев О. П. Животноводство и охота у античного и скифского населения Украины во втор. пол. I тыс. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья.— Одесса, 1997.— С. 132.

⁷¹ Берестнев С. И. Срубная культура Лесостепного Левобережья Украины.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1983.— С. 20.

⁷² Моруженко А. А. Указ. соч.— Табл. 1.

⁷³ Либеров П. Д. К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI—II вв. до н. э. // Материалы по истории земледелия СССР.— М., 1952.— С. 99; Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— С. 79; Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история).— С. 20.

⁷⁴ Мартынов А. И., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 70, 71.

⁷⁵ Ієвлєв М. М. Природа України у давнину і сьогодні // Золото Степу. Археологія України.— Шлезвиг, 1991.— С. 21—22.

⁷⁶ Березанская С. С. Северная Украина...— С. 122; Берестнев С. И. Срубная культура...— С. 19; Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура...— С. 15; Ромашко В. А. Природно-климатические условия...— С. 128, 129.

⁷⁷ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Отпечатки злаков на керамике из Трактемировского городища // Скифский мир.— К., 1975.— С. 148, 149; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 47—64; Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья.— Кишинев, 1986.— С. 32, 33, 81.

⁷⁸ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 147—150.

⁷⁹ Визначення Г. О. Пашкевич.

⁸⁰ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 58.— Рис. 8; Петров Вс. Харчові рештки Пастирського городища // Археологія.— 1948.— Т. VII.— С. 7.

⁸¹ Згадки стосовно знахідок обувглених стеблів пшениці з колосками біля жертвників Пастирського і Мотронинського городищ, що трапляються в літературі, відсутні у первинних звітах про розкопки. Вони базуються лише на повідомленні В. В. Хвойки у пізнішій праці (Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность // Тр. XII АС.— Т. 1.— К., 1902.— С. 96, 99) і тому не є цілком достовірними.

⁸² Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 22—30; Ганіна О. Д. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте // Археологія.— 1968.— Вип. 21.— С. 188.

⁸³ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 30.

⁸⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 199; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.— К., 1973.— С. 106; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч.— Рис. 8, табл. 5. Саме знахідки голозерних, «експортних» (див.: Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 50) сортів пшениці і ячменю можуть бути орієнтирами при визначенні території скіфів-орачів Геродота.

⁸⁵ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов // СА.— 1991.— № 2.— С. 62.

⁸⁶ Плетнева С. А. Половцы.— М., 1990.— С. 34, 35, 72—81; Кириков С. В. Человек и природа Восточноевропейской Лесостепи в X — нач. XIX вв.— М., 1979.— С. 23, 47, 48, 53, 54.

C. C. Бессонова

УКРАИНСКАЯ ЛЕСОСТЕПЬ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ

В статье подчеркивается значение экологического подхода к проблеме присутствияnomadov в Украинской Лесостепи. Обращается внимание на относительную условность границ между степью и лесостепью как природными зонами, а также между «земледельческой лесостепью» и «кочевой степью» как двумя противоположными хозяйственными системами скіфского времени. Уровень социальной интеграции местных сообществ VII в. до н. э. позволяет предполагать в большинстве случаев установление господства пришлых скіфов с их развитыми военными и политическими структурами.

S. S. Bessonova

UKRAINE'S FOREST-STEPPE IN THE SCYTHIAN PERIOD. HISTORICAL AND GEOGRAPHIC SITUATION

The paper argues an ecological approach to the problem of settling of nomads in the Ukraine's Forest-Steppe. Particular emphasis is placed upon relatively conditional nature of boundary between the Steppe and Forest-Steppe regions as the natural zones; moreover, the author stresses the conditional character of differentiation between the «the farming Forest-Steppe Region» and «the nomadic Steppe Region» as two opposite economic systems of the Scythian Period.

Одержано 19.02.98

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

ВІД РЕДКОЛЕГІЙ

Це число журналу відкриває нову рубрику «До історії стародавнього виробництва». Актуальність досліджень, пов'язаних з цією проблемою полягає, насамперед у тому, що виробництво є визначальним фактором існування людини як у давнину, наш час та в майбутньому. Наслідком розумової діяльності людини є виробництво ідей, а практика – спосіб їх матеріального втілення. Цей взаємопов'язаний процес має за мету задоволення духовних і матеріальних потреб і спрямований на перетворення навколошнього середовища та його елементів відповідно до вимог людства. Саме археологічна наука постачає сучасникам дослідників матеріалом, який дає можливість простежити процес формування виробництва та його розвиток як спосіб існування людини. Одним з найважливіших напрямків цих досліджень є вивчення стародавньої техніки і технологій, які неможливе на сучасному етапі без застосування широкого спектра методів природничих наук. З іншого боку, ті ж самі методи відкривають нові можливості і в пошуках археологічних пам'яток, їх загальні характеристики, хронологічну визначеністю тощо. Важливо, що природничі методи ефективні не лише в дослідженнях, пов'язаних із залишками промислового виробництва (металургія та металообробка, гончарство, виробництво скла та ін.), але й харчового. Зокрема, такі галузі, як стародавнє землеробство, скотарство, полювання, представлені знахідками або відбитками на керамічному посуді зерен, пилком або спорами рослин в археологічних шарах, кістковими рештками тварин, зовсім не можуть бути досліджені без їх ретельного вивчення методами, які застосовуються в ботаніці та зоології.

Поряд із дослідженнями, які демонструють можливості природничо-наукових методів у вивчені традиційного археологічного матеріалу, у зазначеній рубриці ми масно намір публікувати статті, які торкаються теоретичних аспектів розвитку стародавнього виробництва, його структури та організації на певному історичному етапі у тих чи інших племен або народів. Належна увага приділятиметься і публікації результатів польових досліджень пам'яток стародавнього виробництва, які свідчать про його розвиток на тривалому хронологічному етапі – від появи людства на території України до тих часів, коли його історія вивчається археологічною наукою.

Сподіваємося, що нова рубрика зацікавить як фахівців-дослідників, так і широке коло читачів, яким небайдужа історія стародавньої України.

ОБРОБКА ЗАЛІЗА НА МАТРОНИНСЬКому ГОРОДИЩІ

Д. П. Недопако

У статті викладено результати технологічних досліджень залізних виробів зі скіфського Матронинського городища на Черкащині.

Обробка заліза скіфськими племенами привертає значну увагу дослідників, оскільки у скіфський час цей метал стає провідним у житті і побуті населення території України. Дослідження скіфського металу, виконані Б. О. Шрамком, Л. А. Солнцевим, Л. Д. Фоміним¹, В. Д. Гопаком², Г. О. Вознесенською та Д. П. Недопако³ дозволяють дати характеристику ковалської справи цього пе-

ріоду і виявiti її загальнi риси. Зокрема, встановлено, що основними матерiалами, з яких виготовлялася бiльшiсть скiфських виробiв, були залiзо та сталь, але дуже мало використовувалася така змiцнююча обробка, як гартування.

Однак в однiй з останнiх робiт В. Д. Гопак навiв данi про наявнiсть слiдiв гартування у 50% дослiджених ним сталевих знарядь працi зi скiфських пам'яток Середнього Поднiпров'я⁴. Це явище автор пояснював локальними особливостями мiсцевої металообробки, хоча дослiженi пам'ятки охоплюють досить значну територiю.

Проблема вивчення технологiї обробки залiза у Скiфiї є досить складною. Це обумовлено тим, що на тлi колосальної кiлькостi скiфських залiзних виробiв, виявленiх пiд час розкопок скiфських пам'яток, кiлькiсть знаходок, придатних для технологiчних дослiджень, дуже мiзерна. Особливо це стосується пам'яток степової зони, з яких практично неможливо вiдiбрати хоча б мiнiмальну кiлькiсть речей для структурного дослiдження.

Коротко зупинимось на можливому зв'язку технологiї обробки залiзних та сталевих виробiв, зокрема загартованiх, та їх збереженостi.

Процес гартування стали супроводжується виникненням в об'емi металu значних напружень. Завдяки цьому сталь переходить у нестабiльний стан. У сучаснiй металообробцi для зменшення напружень використовують процес вiдпуску, тобто нагрiв загартованого виробу до певного рiвня температур (порядку 120–200 °C) та витримка при цiй температурi протягом певного часу. Пiд час такої обробки вiдбуваються процеси зниження напружень та деякi структурнi змiни, якi супроводжуються об'емними ефектами. Однак аналогiчнi процеси можуть проходити i при кiмнатnих температурax, але час протiкання їх буде дуже великим. Отже, можлива ситуацiя, коли в стародавньому загартованому предметi проходять процеси, аналогiчнi тим, що вiдбуваються при вiдпуску. Крiм цього, завдяки нестабiльностi загартованих структур, процеси корозiї в загартованих зонах можуть йти швидше i, таким чином, до нас дiйшли вироби де ця зона повнiстю зруйнована.

Отже, ми не можемо напевно судити про використання загартування у скiфський час через вiдносно невелику кiлькiсть дослiджених предметiв та руйнування загартованих зон у процесi кiлькatiсячолiтнього вилежування предметiв у землi.

Усе зазначене вказує на необхiднiсть використовувати найменшу можливiсть для дослiдження скiфського чорного металu. Одна з таких можливостей з'явилася пiд час розкопок ранньоскiфського Матронинського городища на Черкащинi, яке входить до числа трьох архaiчних скiфських городищ Днiпровського Лiсостепового Правобережжя. Найдавнiше з них — Трахтемирiвське — було побудоване на територiї сучасної Канiвщинi в другiй половинi VII ст. до н. е. На початку VI ст. до н. e. виникає Пастирське городище в басейнi Тясмина. У VI ст. до н. e. в тому ж районi будується i Матронинське городище, але час виникнення останнього потребує уточнення. Трахтемирiвське городище має площу 500 гa, Матронинське — 200 гa. Матронинське городище займає вершину вододiлу, що панує над мiсцевiстю. Вал та рiв оточують всю площу поселень, а всерединi поселення є внутрiшнi укрiплення площею до 70 гa. Незважаючи на те, що городище вiдоме давно, розкопки на ньому провадились епiзодично. Тiльки в останнi роки городище дослiджується регулярно С. С. Бессоновою та С. А. Скорим.

Для технологiчного дослiдження було взято загалом 36 залiзних предметiв з розкопок 1989–1993 pp.: 12 ножiв, один список, 3 коси, 1 серп, 2 проколки, 13 шил (2 у виглядi фрагментiв), 1 крюк, 2 голки, 2 цвяхи. Метал ковальських виробiв крiм трьох випадкiв зберiгся досить добре.

Металографiчне дослiдження велося за звичайною методикою, неодноразово описаною в лiтературi. Дослiдження включало перегляд мiкрошлiфiв у нетравленому станi з метою встановлення ступеня забруднення металu неметалевими включеннями, вивчення структури пiслi травлення 5% розчином азотної кислоти у спиртi та вимiрювання мiкротвердостi.

Нижче наводимо результати структурних дослiджень.

Ножi (рис. 1–3)

Серед 12 дослiджених екземплярiв — 10 мають горбату спинку з рiзною кривизною. У бiльшостi випадкiв спинка плавно переходить до держакa, а збоку

леза є упор для рукояті. В усіх екземплярах, крім одного, де зберігся держак, не зафіксовано отворів для кріпління на нього. В одному ножі (ан. 802) на держаку є отвір для кріпління рукояті.

Ан. 724. Метал ножа досить чистий, є кілька великих включенів. Основна структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,6—0,7%. Вуглець рівномірно розподілений по шліфу, але на одній бічній поверхні леза є чисто феритна зона, яка виникла в результаті зневуглецеваності. Мікротвердість перліту 274—351 кг/мм², фериту — 206 кг/мм². Є сліди незначного перегріву. Ніж відковано зі сталі.

Ан. 725. Метал забруднений неметалевими включеннями. Структура дрібнозерниста ферито-перлітна, на одному боці є феритна зона. Мікротвердість перліту становить 206—254 кг/мм², фериту 151—170 кг/мм². Ніж відковано зі сталевої заготовки.

Ан. 727. Метал чистий, є поодинокі крапкові та витягнуті включення. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,4—0,7%. Мікротвердість перліту 274—322 кг/мм², а фериту — 181 кг/мм². Ніж виготовлено зі сталі, можливе застосування двосторонньої цементації.

Ан. 728. Неметалевих включень невелика кількість. Структура ферито-перлітна з мікротвердістю перліту 221—254 кг/мм², фериту 170—181 кг/мм². Вуглець нерівномірно розподілений по перерізу шліфа. Ніж відковано з вуглецевої сталі.

Ан. 729. Метал чистий. Вуглець рівномірно розподілений по шліфу, його вміст становить 0,5—0,6%. Мікротвердість перліту 254—351 кг/мм², фериту — 206 кг/мм². Ніж відковано з вуглецевої сталі високої якості.

Ан. 730. Неметалевих включень мало, є кілька витягнутих. У центрі шліфа є зона з рівномірним розподілом вуглецю (0,4—0,5%), до обох бічних поверхонь кількість вуглецю зменшується. Мікротвердість фериту становить 206 кг/мм², перліту — 274 кг/мм². Ніж виготовлено зі сталі, на бічних поверхнях сліди зневуглецевання.

Ан. 731. Метал містить багато дрібних витягнутих та крапкових включень, структура дрібнозерниста ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,2—0,3%. Вуглець рівномірно розподілений по шліфу. Мікротвердість фериту 170—181 кг/мм², перліту 254 кг/мм². Ніж виготовлено з низьковуглецевої сталі.

Ан. 732. Метал чистий, є невелика кількість неметалевих крапкових включень. Структура ферито-перлітна з ділянками чистого фериту. Вуглець нерівномірно розподілений по шліфу. На вістрі леза його вміст становить 0,4—0,5%, біля спинки знижується до 0,2—0,3%. Уздовж шліфа проходять дві світлі смуги, можливо, зварні шви. Ніж виготовлено з нерівномірно навуглецеваної сталі, можлива цементація леза.

Ан. 747. Фрагмент серпа має в основному чистий метал, тільки біля однієї з «Археологія», № 1, 1999 р.

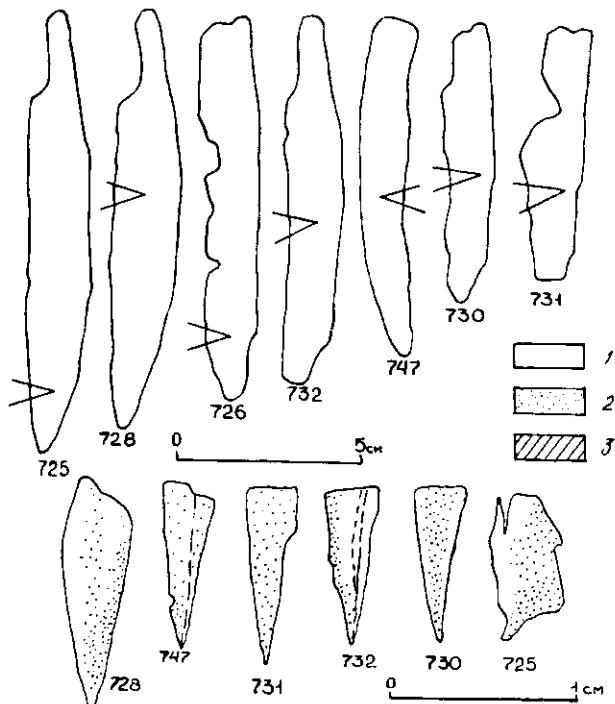

Рис. 1. Технологічні схеми досліджених предметів. Умовні позначення: 1 — залізо; 2 — сталь; 3 — термооброблена сталь.

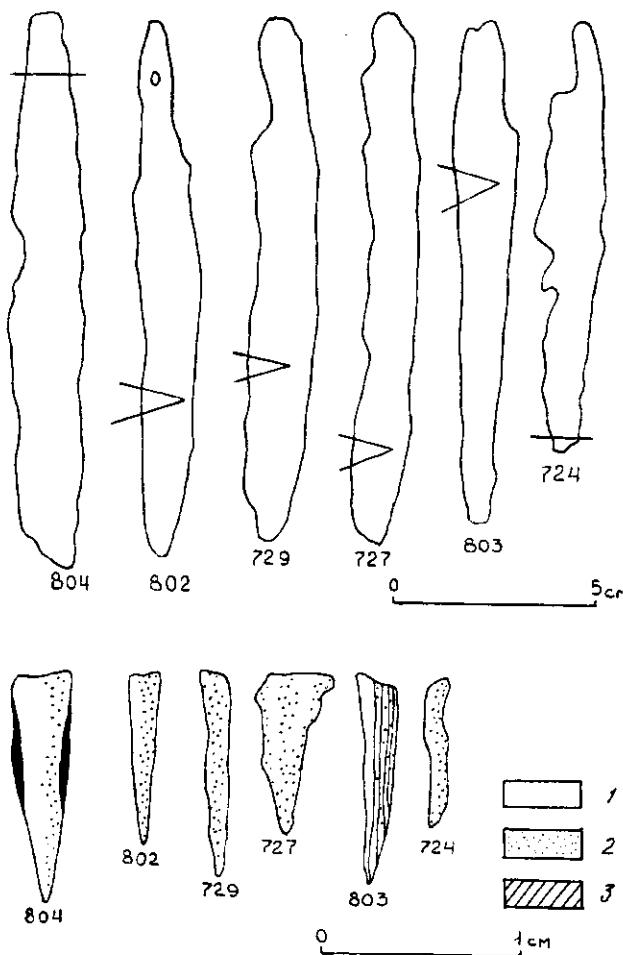

Рис. 2. Технологічні схеми досліджених предметів. Умовні позначення: 1 — залізо; 2 — сталь; 3 — термооброблена сталь.

На вістрі леза виявлено структуру з високою мікротвердістю 420—572 кг/мм². Ніж відковано з нерівномірно навуглекованої сталі, лезо піддавалось гартуванню.

Лезо 803. Метал чистий, структура смугаста ферито-перлітна. Мікротвердість фериту 221 кг/мм², у зоні з максимальним вмістом вуглецю — 274 кг/мм². Ніж виготовлено з однієї сталевої заготовки.

Лезо 804. Неметалевих включень у металі практично немає. Основна структура металу феритна. На одній бічній поверхні є чітка зона перегріву, мікротвердість в ній становить 421 кг/мм², мікротвердість основного металу 143 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза. Одна бічна поверхня була цементована, ймовірно, це був випадковий процес.

Наконечник списа

Лезо 733. Виготовлено з чистого металу (рис. 4; 5). Спостерігається невелика кількість витягнутих та крапкових включень. Основна структура феритна. На одній бічній поверхні є навуглекована зона. На поверхні зразка вміст вуглецю становить 0,3%, у глиб він поступово збільшується до 0,6%, а потім плавно зменшується до структури чистого фериту. Мікротвердість фериту становить 206 кг/мм², у навуглекованій зоні — 297 кг/мм². Спис виготовлено з кричного заліза, одну бічну поверхню його було піддано цементації, а з часом на поверхневому шарі відбулося зневуглековування.

Коси

Вивчені три екземпляри кіс у вигляді фрагментів лез (рис. 4; 5).

бічних поверхонь є скупчення крапкових шлакових включень. Структура ферито-перлітна, дрібнодисперсна з мікротвердістю 322 кг/мм². На вістрі леза вміст вуглецю становить 0,5—0,6%, до спинки він зменшується до 0,3%. Уздовж усього зразка спостерігається ланцюжок неметалевих включень. Очевидно, серп був виготовлений шляхом складання навпіл залізної штаби з наступною цементацією від вістря вглиб леза.

Лезо 802. У металі багато неметалевих включень як витягнутих, так і округлих. Вони скучені біля спинки ножа. На лезі включень практично немає. Після травлення виявлено смугасту структуру. Ферито-перлітні смуги витягнуті уздовж зразка. На одній бічній поверхні структура чисто феритна з мікротвердістю 160 кг/мм². Максимальний вміст вуглецю знаходитьться в межах 0,6—0,7%, мікротвердість цієї зони становить 236—254 кг/мм².

«Археологія», № 1, 1999 р.

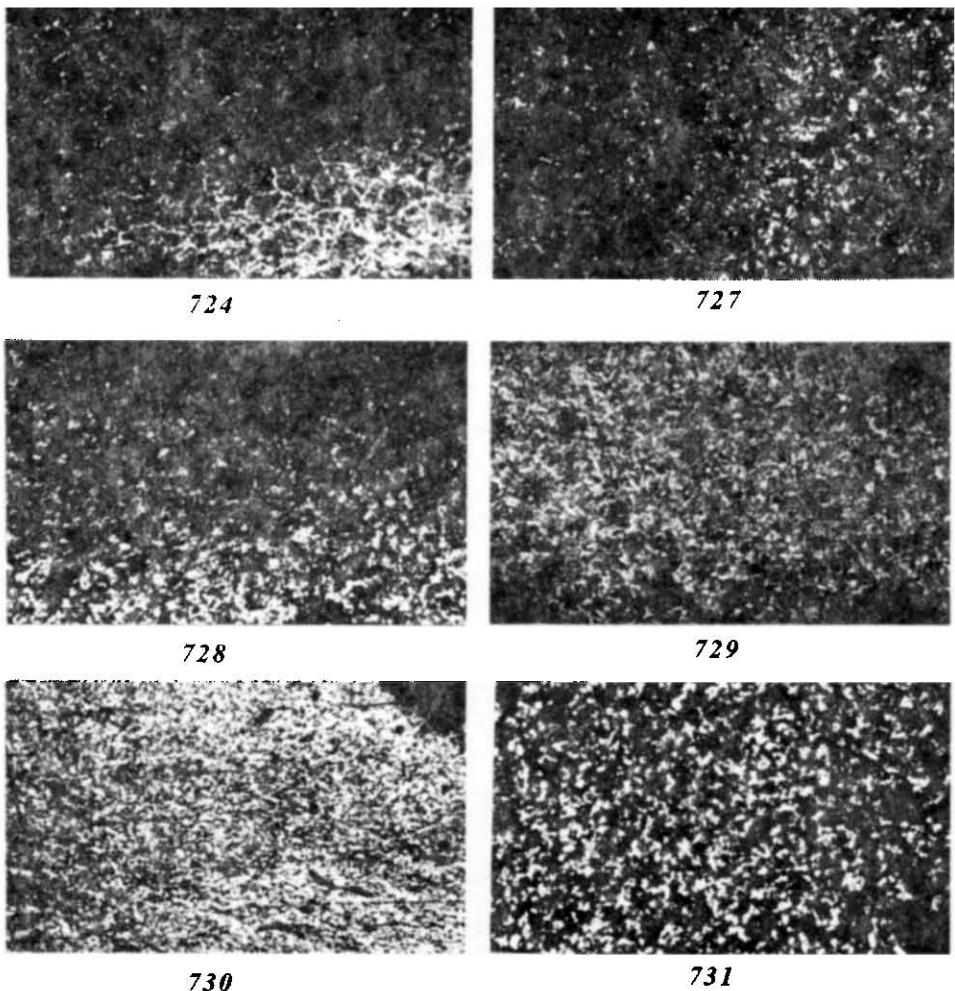

Рис. 3. Мікроструктури предметів (збільшення $\times 70$).

Лн. 735. Метал зразка чистий, включень практично немає. По всьому перетину зразка структура ферито-перлітна дрібнозерниста, вуглець рівномірно розподілений по шліфу. Його вміст становить 0,5—0,6%, мікротвердість 221 кг/мм². Косу виготовлено з якісної вуглецевої заготовки.

Лн. 736. У металі практично немає неметалевих включень. В середині зразка структура фериту з мікротвердістю 206—221 кг/мм². На бічних поверхнях спостерігаються зони з підвищеним вмістом вуглецю (до 0,4—0,6%) та мікротвердістю 322—354 кг/мм². Косу виготовлено із заготовки кричного заліза з наступною цементацією бічних поверхонь.

Лн. 737. У зразку спостерігається невелика кількість крапкових неметалевих включень. Біля спинки структура фериту з мікротвердістю 170—206 кг/мм², до леза вміст вуглецю збільшується і на вістрі становить 0,4%. Мікротвердість цієї зони становить 351 кг/мм². Структура дрібнозерниста. Косу було виготовлено з кричного заліза з наступною цементацією леза.

Шила та проколки

Найчисленнішою за кількістю предметів є група шил та проколок — 13 екземплярів. Форма їх різноманітна: у перетині повністю круглі або прямокутні. У деяких держак у перетині прямокутний, а до вістря поступово набуває округлої форми (рис. 6—8).

Лн. 739. Проколка прямокутна у перетині. Метал відносно чистий, але в центрі зразка є декілька великих витягнутих включень. Структура феритна з мік-

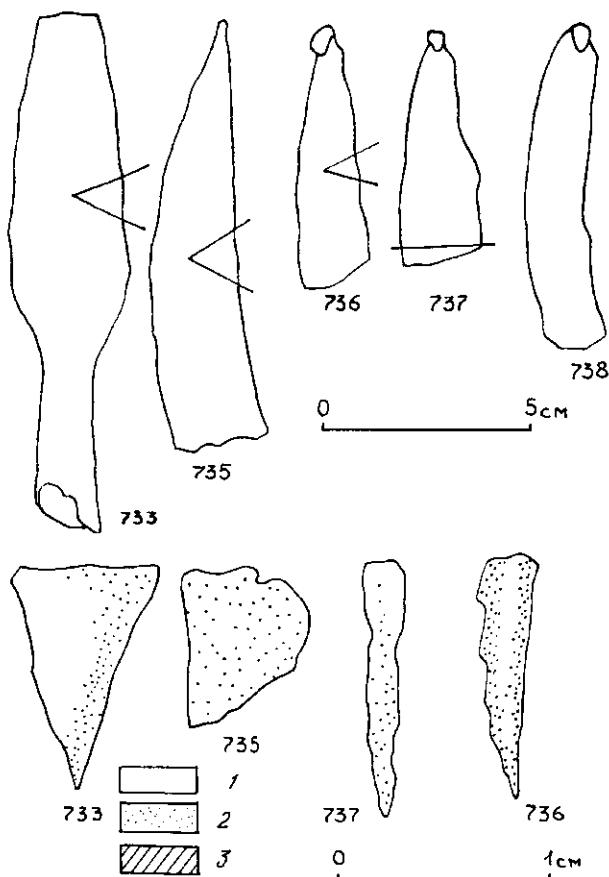

Рис. 4. Технологічні схеми дослідженіх предметів. Умовні позначення: 1 — залізо; 2 — сталь; 3 — термооброблена сталь.

з вмістом вуглецю приблизно 0,6% та мікротвердістю 206 кг/мм². Шило відковане з високовуглецевої сталі високої якості.

Ан. 744. Метал шила має поодинокі неметалеві включення, структура — ферито-перлітна суміш з вмістом вуглецю 0,4% та мікротвердістю 322—351 кг/мм². Шило виготовлене з якісної середньовуглецевої сталі.

Ан. 745. Метал шила (?) має мало крапкових включення. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю близько 0,6%. Вуглець рівномірно розподілений по шліфу, мікротвердість структури 274—351 кг/мм². Інструмент виготовлено з якісної сталі.

Ан. 746. Шило в перетині на вістрі округле, а на стрижні прямокутне. Метал дуже чистий, є незначна кількість крапкових включення. Структура практично перлітна з мікротвердістю 274—322 кг/мм². Виготовлене з якісної сталі.

Ан. 749. У металі є невелика кількість шлакових включення. Структура ферито-перлітна з мікротвердістю 322—351 кг/мм². Вуглець рівномірно розподілений в площині шліфа. Шило відковане з якісної середньовуглецевої сталі.

Ан. 750. Фрагмент шила (?) у перетині прямокутний. Метал містить значну кількість неметалевих включення. Структура чисто феритна з мікротвердістю 170—181 кг/мм². Виріб відковано з кричного заліза.

Ан. 807. Шило по всій довжині округле у перетині. Метал дуже брудний, включення в основному крапкові. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю близько 0,5%, він рівномірно розміщений по шліфу. Мікротвердість структури 181—221 кг/мм². Шило виготовлено з середньовуглецевої сталі низької якості.

Ан. 808. Шило прямокутне у перетині, метал досить чистий, спостерігаються поодинокі крапкові включення. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю. Найбільша концентрація вуглецю (близько 0,6%) біля од-

ротвердістю 170—206 кг/мм². Зерна рівновісні, різного розміру. Інструмент відковано з кричного заліза.

Ан. 740. Проколка прямокутна у перетині, виготовлена з заліза зі значною кількістю крапкових та неметалевих включень неправильної форми. Структура феритна з рівновісними зернами. Мікротвердість коливається в межах 181—206 кг/мм². Проколка виготовлена з кричного заліза низької якості.

Ан. 741. Шило у перетині робочої частини — округле, стрижень — прямокутний, виготовлене з кричного заліза. Структура практично феритна з мікротвердістю 170—206 кг/мм². Метал чистий.

Ан. 742(б). Шило виготовлене з чистого металу. У перетині робоча частина — округла, стрижень — прямокутний. Структура являє собою феритно-перлітну суміш з мікротвердістю 206—221 кг/мм². Шило відковане з чистого металу. У перетині робоча частина — округла, стрижень — прямокутний. Структура являє собою феритно-перлітну суміш з мікротвердістю 206—221 кг/мм². Шило відковане з чистого металу.

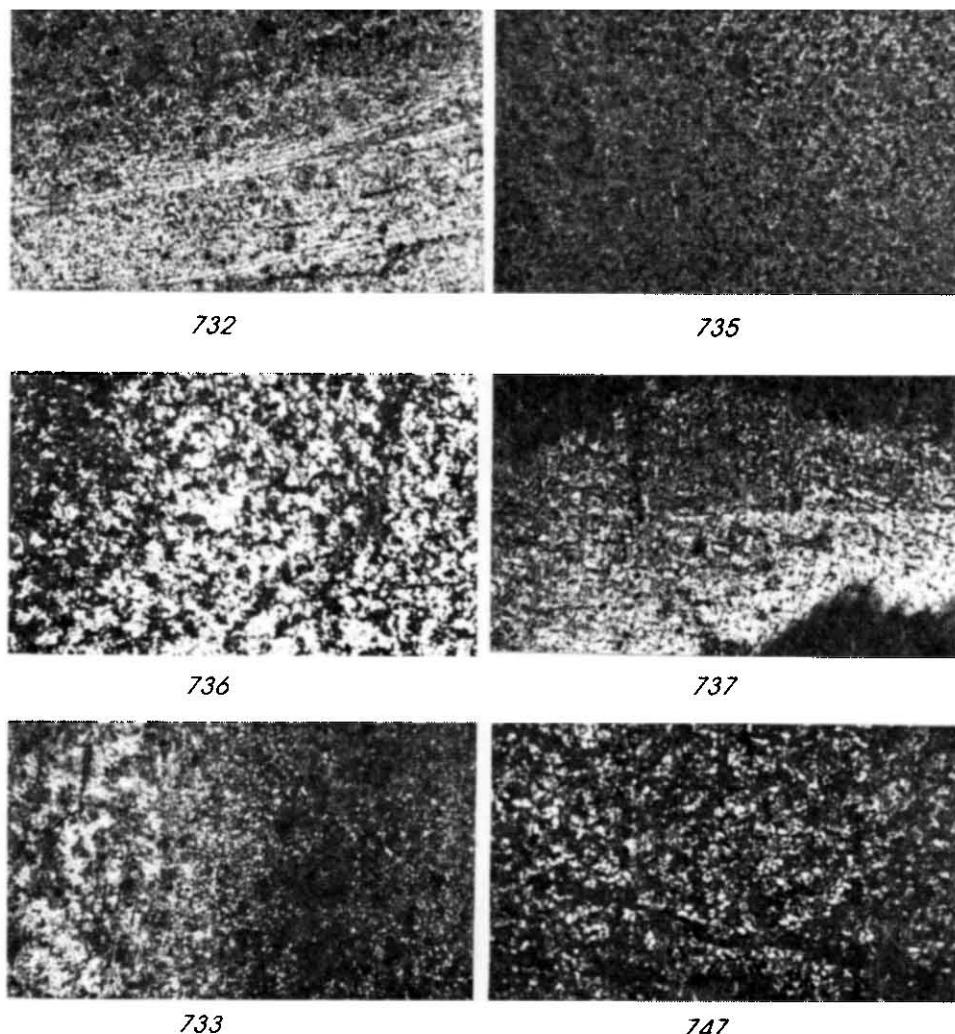

Рис. 5. Мікроструктури предметів (збільшення $\times 70$).

нієї поверхні, далі його величина зменшується до 0,3%. Мікротвердість знаходить в межах 181—221 кг/мм². Інструмент виготовлено з нерівномірно навуглекованої сталі.

Ан. 809. Шило прямокутне у перетині, має досить чистий метал. Структура в основному феритна з мікротвердістю 181 кг/мм², біля одного ребра зразка є навуглекована зона з ферито-перлітною структурою та мікротвердістю 274 кг/мм². Шило відковане з кричного заліза. Навуглекованість носить випадковий характер.

Ан. 810. Прямокутне у перерізі шило має чистий метал. За структурою це ферито-перлітна суміш. Складається з двох зон: в одній, основній, вміст вуглецю становить 0,3—0,4%, інша невелика зона, відділена від попередньої зварним швом. В останній вміст вуглецю становить близько 0,7%, мікротвердість 181 кг/мм². З боку основної зони біля шва спостерігається вузька феритна смуга. Очевидно, шило виготовлене з відходів виробництва іншого предмета, де використовувалася зварна технологія.

Ан. 811. Метал шила чистий. За структурою це ферито-перлітна суміш з вмістом вуглецю 0,4—0,5% і мікротвердістю 181 кг/мм². Виготовлене шило з якісної середньовуглецевої сталі.

Ан. 812. Шило (?) прямокутне у перетині, метал дуже чистий, має поодинокі крапкові включення. Структура переважно феритна, дуже дрібнозерниста. На «Археологія», № 1, 1999 р.

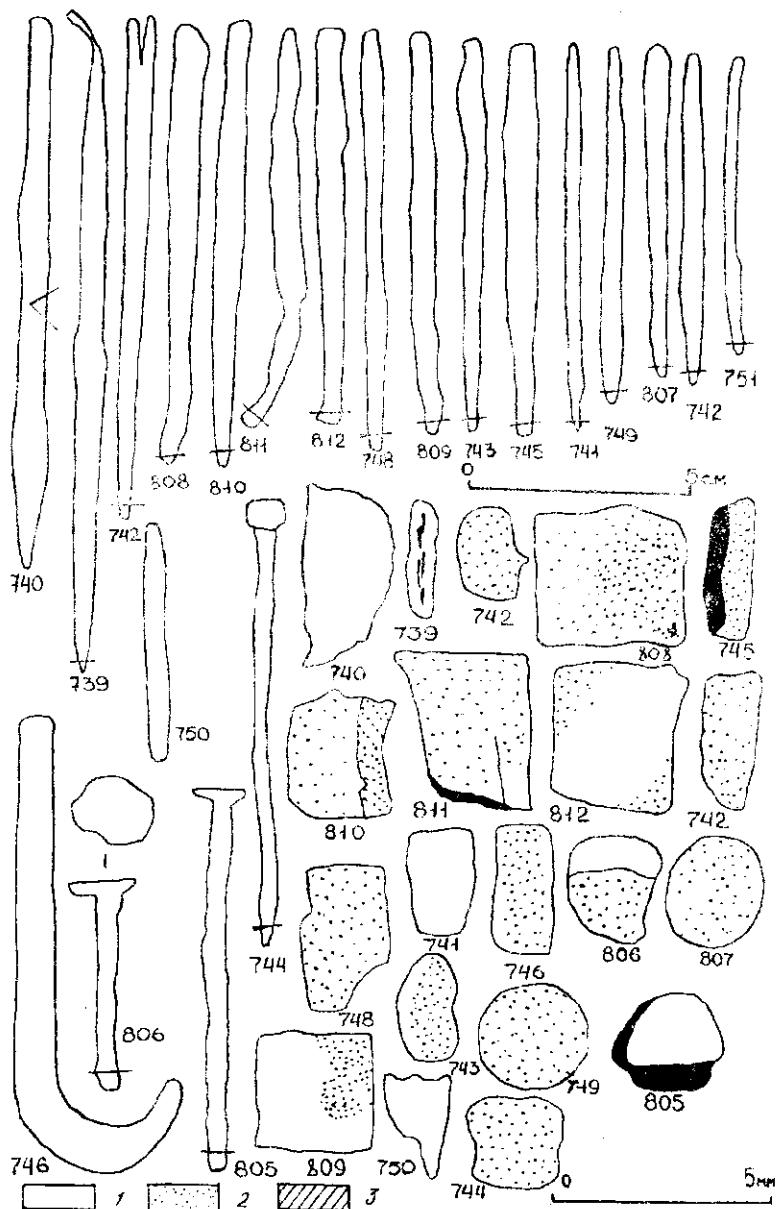

Рис. 6. Технологічні схеми дослідженіх предметів. Умовні позначення: 1 — залізо; 2 — сталь; 3 — термооброблена сталь.

двох протилежних ребрах шліфа є невеликі зони навуглецьованості з вмістом вуглецю близько 0,6% та мікрогвердістю 221—322 кг/мм². Шило відковане з кричного заліза гарної якості. Навуглецьованість має випадковий характер.

Було також досліджено два предмети, які умовно можна інтерпретувати як голки.

Ан. 742. Округлий в перетині довгий стрижень, який розширюється до одного кінця. На широкому кінці стрижень, роздвоєний, ймовірно тут було вушко голки. Метал досить чистий, за структурою це практично перліт з вмістом вуглецю 0,6% та мікротвердістю 254—322 кг/мм². Вуглець рівномірно розподілений в площині шліфа. Голка виготовлена з якісної вуглецевої сталі.

Ан. 751. Тонка округла голка виготовлена з чистого металу. Основна структура являє собою практично перліт з вмістом вуглецю близько 0,6%. До краю вміст вуглецю зменшується до 0,3—0,4%. Мікротвердість основної структури становить $351 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Голка виготовлена з вуглецевої якісної сталі.

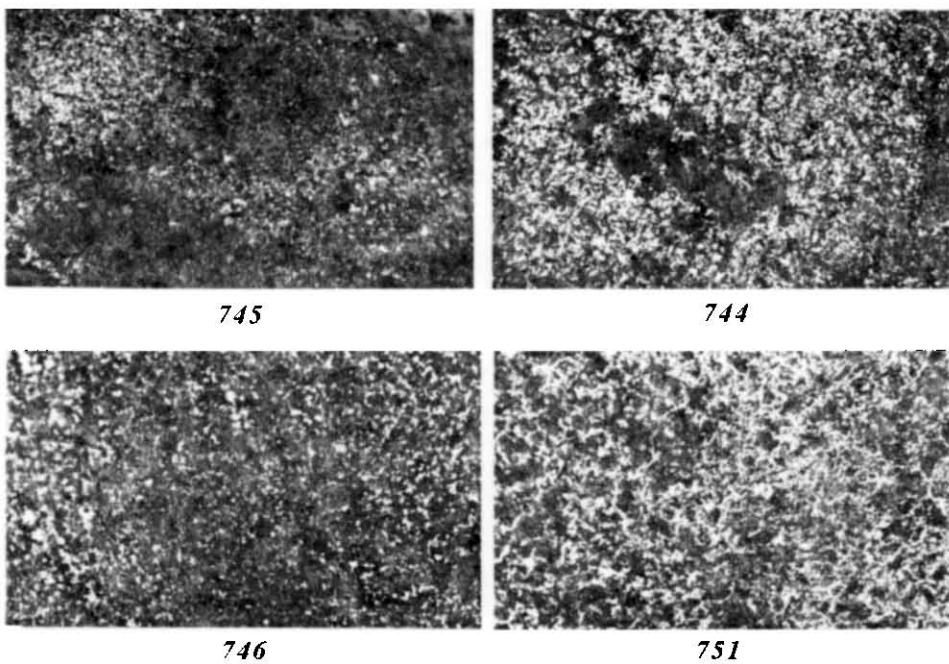

Рис. 7. Мікроструктури предметів (збільшення $\times 70$).

Крюк

Ан. 746. Виготовлено з прямокутної заготовки. Метал чистий, є невелика кількість крапкових включень. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,3—0,4%. Зерно дуже дрібне, вуглець рівномірно розподілений в площині шліфа. Мікротвердість фериту складає 221—254 кг/мм², перліту 274—322 кг/мм². Крюк виготовлено з якісної середньовуглецевої сталі.

Цвяхи

Ан. 805. Цвях круглий у перетині. Метал чистий, включення крапкові. Структура феритна з мікротвердістю 116—122 кг/мм². Цвях виготовлено з кричного заліза високої якості.

Ан. 806. Метал цвяха чистий, спостерігаються поодинокі крапкові включення. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,6—0,7% та мікротвердістю 221 кг/мм². Цвях відковано з якісної вуглецевої сталі.

Отже, технологічно вивчено досить велику колекцію залізних виробів ранньоскіфського часу. Перш за все, привертає увагу її склад. Велика кількість ножів характерна для колекцій залізних виробів практично всіх культур, але в даному випадку вражає значна кількість проколок, шил та голок. Вони становлять 47%. Робити якісь певні висновки з цього факту поки що рано, але можна припустити наявність на городищі шкірообробного промислу.

Розглянемо також результати металографічних досліджень. Для порівняння звернемось до результатів аналізу залізних виробів з Трахтемирівського ранньоскіфського городища⁵, яке, як вказувалося вище, синхронне Матронинському. Аналіз мікрошліфів показав, що значна більшість виробів з Матронинського городища виготовлена з досить чистого металу (84%). У виробах з Трахтемировима понад половину (57%) предметів мають значну кількість неметалевих включень.

Причому, забруднений метал використовувався для виготовлення ножів і шил, а чистий — для цвяхів. Таким чином, на даному рівні немає можливості встановити диференціацію залізних заготовок залежно від експлуатаційних вимог до предметів. Загалом, забрудненість заліза неметалевими включеннями не впливає на експлуатаційні якості стародавніх виробів. Але їх наявність є індикатором рівня технологічного процесу. Розглянемо зв'язок кількості неметалевих включень з технічним рівнем видобутку та обробки заліза.

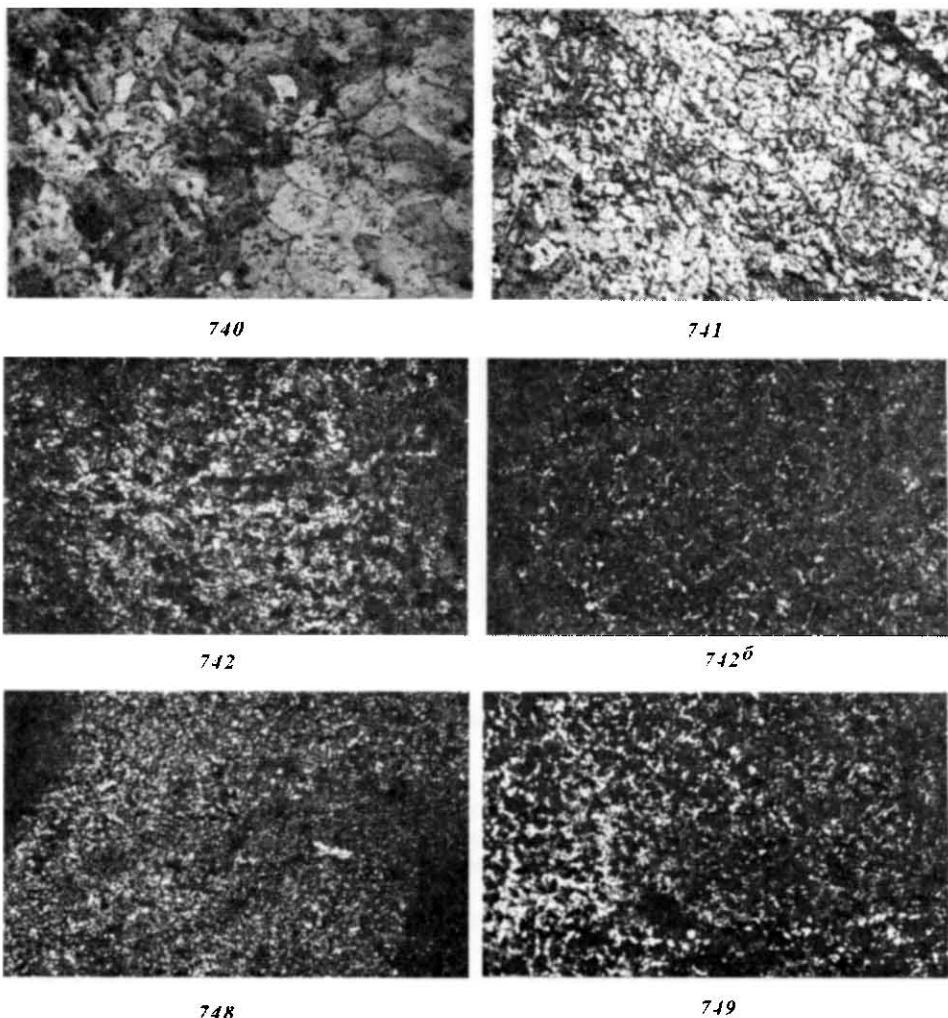

Рис. 8. Мікроструктури предметів (збільшення ×70).

Найпершим джерелом попадання шлаку в метал є кричний процес. Якщо в цьому процесі використовувати багаті залізні руди, кількість шлаку в металі може бути невеликою. Багато залежить від процесу збагачення руди, тобто видавлення шляхом промивання та обпалення сторонніх домішок. І все ж, основну роль відіграє сам процес відновлення заліза. Використання примітивних домниць передбачає одержання заліза у вигляді суміші зі шлаком. Подальше видавлення шлаків ведеться шляхом інтенсивної проковки криці. У металі така обробка відображається у вигляді дуже подрібнених шлаків та дрібного зерна структур. Усі ці ознаки є в досліджуваному металі. Характер включень у значної більшості предметів крапковий і зерно має малі розміри.

На жаль, досі немає ніяких даних про чорну металургію порівнювальних городищ, що не дає можливості відновити весь технологічний ланцюг, але наявні структурні дані свідчать про високий рівень первинної обробки заліза.

Приблизно таку ж картину стосовно шлакових включень зафіксував В. Д. Гопак в одній зі своїх останніх робіт, досліджуючи вироби побутового та господарського призначення зі скіфських городищ Середнього Подніпров'я VII—III ст. до н. е. Як і на Трахтемирівському городищі, більше половини виробів має підвищений вміст шлаків⁶.

З точки зору технології обробки заліза вироби з Матронинського городища теж мають вищі показники, ніж синхронні їм предмети з Трахтемирова. Тільки 5

предметів (14%) з Матронина виготовлено з заліза, тоді як на Трахтемирові цей показник становить 50%*. Слід також відмітити, що в металевих виробах з Матронина вуглець більш-менш рівномірно розподілений в металі, що свідчить про досить високий рівень майстерності місцевих ковалів. Звичайно, у деяких виробах по краях спостерігається зневуглецована зона, яка могла виникнути як у процесі нагрівання металу під кування, так і в процесі тривалого вилежування в землі.

Мікроструктуру 7 виробів можна інтерпретувати як наслідок цементації, як однобічної так і двобічної. Це становить 19% від кількості досліджених предметів. На Трахтемирівському городищі такої технології немає.

На одному з ножів є не дуже чіткі сліди двох зварних швів (ан. 732), що дас змогу припустити використання технології пакетування. Цей прийом був більш поширений на Трахтемирівському городищі. З пакетного металу там виготовлено 21% виробів.

По одному предмету на обох пам'ятках виготовлено за технологією складання вдвіс залізної штаби.

Особливий інтерес викликає наявність на ранньоскіфських об'єктах загартованих виробів. З явними слідами гартування на обох городищах виявлено по 1 предмету. На Матронинському городищі це ніж (ан. 802), а на Трахтемирівському — сокира. Але останній предмет за формою та технологією навряд чи можна визначити як скіфський. Автори дослідження інтерпретують сокиру як імпорт з Кавказу⁷. Зауважимо, що до загартованих ми відносимо тільки речі з явними слідами цієї термообробки. Крім цього ножа, в колекції ми маємо ще кілька предметів з досить дисперсною структурою та підвищеною твердістю. Але така структура могла виникнути під час охолодження після ковки на холодному повітрі або в снігу. Це припущення підкріплюється тим фактом, що в більшості випадків такі структури і властивості притаманні виробам, які на повітрі мають високу швидкість охолодження. Експерименти, проведені в лабораторії фізико-хімічних методів дослідження археологічних матеріалів, показали можливість утворення таких структур при охолодженні нагрітих зразків у снігу.

Цікаво, що і В. Д. Гопак схилявся до такої ж думки стосовно зразків з підвищеною твердістю⁸.

Наведені факти змушують нас знову повернутися до проблеми гартування сталі в Скіфії. Як бачимо, є достатньо фактів, що скіфські сталеві вироби могли сприймати зміцнюючу термічну обробку спонтанно. В будь-якому разі в оточуючому середовищі цих городищ були для цього всі умови. Досить холодні зими, наявність снігу, а влітку холодна джерельна вода⁹ — усе це і складало основу для гартування сталі. І навряд чи скіфи, народ з високорозвиненими технологіями обробки різних матеріалів, які вимагали спостережливості та вміння, не змогли зв'язати причину та наслідки високої твердості загартованої сталі. Все таки, погана збереженість металу, відносно невелика кількість технологічних досліджень багатого скіфського матеріалу не дають можливості повною мірою оцінити рівень технічної майстерності стародавніх скіфів у галузі обробки заліза.

Завершуючи огляд технологій обробки заліз на Матронинському городищі, слід ще раз підкреслити високу якість металу. Широке застосування сталі дало змогу місцевим ковалям виготовляти якісні вироби, причому з чистого заліза виготовлені тільки кілька проколок та цвях. Цей факт свідчить про те, що кovalі мали вдосталь досить коштовного матеріалу — сталі, і їм не було потреби диференційовано підходити до вибору матеріалу.

Загалом, ковалі Матронинського городища використовували не дуже складні прийоми вільного кування заліза, водночас маючи досить великий досвід у поводженні з розжареним металом. В будь-якому разі вони могли добре контролювати температуру металу, бо тільки в двох предметах виявлено сліди перегріву. В цілому, металообробка Матронинського городища заслуговує на подальше вивчення. Будемо сподіватися, що в процесі майбутніх розкопок будуть знайдені нові матеріали, які більш повно розкриють картину обробки заліза на

* Йдеться про використання сирцевої сталі та цементації; зварні вироби віднесено до окремих категорій.

цій пам'ятці. Якби на додаток до цього було знайдено металургійні горни, ми побачили б весь комплекс стародавнього виробництва.

Примітки

¹ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомін Л. Д. Техника обробки заліза в лесостепній і степній Скіфії // СА.— 1963.— № 4.— С. 36—57; Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи // ВХУ.— 1966.— № 17.— Вип. 1.— С. 73—82; Шрамко Б. А. Орудия скіфської епохи для обробки заліза // СА.— 1969.— № 3.— С. 53—70; Солнцев Л. А., Степанська Р. Д., Фомін Л. Д., Шрамко Б. А. О появленні изделий із чугуна в Восточної Європі // СА.— 1969.— № 1.— С. 116—119; Шрамко Б. А., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї з заліза і сталі // Археологія.— 1970.— Вип. 23.— С. 40—59; Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомін Л. Д. К вопросу о железнодобывающем ремесле в степной Скіфии // СА.— 1986.— № 2.— С. 156—170.

² Гопак В. Д., Лобай Б. І. Розвиток ковалсьтва у скіфських племен Поділля // Тез. доп. II обл. історико-краєзнав. конф.— Вінниця, 1984.— С. 5; Гопак В. Д. Ковалські вироби скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 82—88.

³ Вознесенская Г. А., Недопако Д. П. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1978.— С. 21—27.

⁴ Гопак В. Д. Вказ. праця.— С. 82—88.

⁵ Вознесенская Г. А., Недопако Д. П. Указ. соч.— С. 21—27.

⁶ Гопак В. Д. Вказ. праця.— С. 82—88.

⁷ Вознесенская Г. А., Недопако Д. П. Указ. соч.— С. 21—27.

⁸ Гопак В. Д. Вказ. праця.— С. 86.

⁹ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скіфской эпохи Днепровского и Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 14—17.

Д. П. Недопако

ОБРАБОТКА ЖЕЛЕЗА НА МАТРОНИНСКОМ ГОРОДИЩЕ

В статье изложены результаты технологического анализа 36 железных изделий, обнаруженных при раскопках раннескифского Матронинского городища (VI в. до н. э.). Исследованы ножи, косы, серп, шилья, иголки и другие предметы. Установлено, что 84% изделий изготовлены из металла с малым количеством неметаллических включений. Только 14% предметов изготовлено из кричного железа, 19% изделий подвергалось цементации, в одном из ножей обнаружены не очень четкие следы пакетирования. Явные следы закалки имеет один нож. Сравнивая полученные результаты с анализом железных изделий из Трахтемировского городища, делается вывод о более высоком качестве металла, а также о более высоком технологическом уровне кузнецкого ремесла на Матронинском городище.

D. P. Nedopako

PROCESSING OF IRON AT THE MOTRONINO SETTLEMENT

The paper presents the results of technological analysis of 36 articles of iron from the Motronino Early Scythian hillfort (the sixth century BC). Knives, scythes, sickle, awls, needles, and other objects were analyzed for the metal composition. It has been established that 84% of wares were produced from the metal with a small share of non-metal inclusions. Only 14% were produced from bloomery iron, 19% were subject to carburizing; there were some traces of faggoting on one knife. One knife is well hardened. Comparing the results with analysis of ironware from Trakhtemyriv hillfort, the author comes to a conclusion that the quality of metal wares from Motronino are higher than those from Trakhtemyriv by their technological level.

Одержано 10.12.97

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

КРЫМСКОЕ ПРИАЗОВЬЕ — ЛОКАЛЬНАЯ МИКРОЗОНА ПОЗДНЕГО БОСПОРА (конец III — VI вв.)

Н. Н. Болгов

Два последних десятилетия постепенно начали приоткрывать темную завесу над заключительным периодом истории античного Боспора. Ряд работ археологов и историков позволяет уже сегодня наметить некоторые контуры этой эпохи¹.

Достаточно утвердилось представление о позднеантичном периоде на Боспоре как о времени между готскими походами третьей четверти III в. и приходом тюркотов в третьей четверти VI в.².

Логика развития локальных цивилизаций неизбежно заставляет нас принять тезис о деструкции сложно организованного общества с потусторонней организацией и его распаде на более простые «политические тела»³ в последний период его существования. В сущности, история Боспора должна была закончиться в тех же формах, в которых она начиналась⁴. Речь идет об отдельных очагах, которые на протяжении позднеантичного времени естественным образом обособляются и изолируются друг от друга. Такое обособление или распад Боспора на отдельные территориально-хозяйственные микрозоны, должно было происходить на основе естественных природно-ландшафтных микрозон⁵.

Как нам представляется, на современном этапе исследований нужно дать описание отдельных микрозон позднего Боспора, из мозаики которых сложится более полная общая картина. Серия таких описаний была начата нами с юго-востока Европейского Боспора (район Китея)⁶. Теперь предлагаем очерк истории Крымского Приазовья.

Крымское Приазовье представляет собой слегка выступающий в Азовское море достаточно крупный массив суши, ограниченный Казантипским заливом с запада и мысом Зюк на востоке. С восточной стороны эта микрозона соседствует с северо-восточным выступом Керченского полуострова, на юге упирается в линию современной железной дороги. К северу и югу от последней в широтном направлении тянется ряд невысоких гребней, самым южным из которых является Парпачский хребет (линия: Владиславовка — Керчь).

Береговая линия сравнительно слабо изрезана. Главная особенность побережья — котловидные долины и кольцеобразные кряжи, не представляющие значительных возвышений⁷. Бухты имеют аккумулятивные берега. Мыс Зюк — песчаная коса, заканчивающаяся горкой, обращенной к морю обрывом, а к берегу — покатостью. К западу от Зюка следует небольшая бухта с низменным песчаным берегом, заканчивающаяся коротким возвышенным мысом Богатубе. К югу от этой бухты лежит соленое озеро Чокрак, бывший залив, отделенный от моря сплошной пересыпью. Море здесь заполнило понижение неправильной конфигурации между рядом возвышенностей. Следов abrasии на озере незаметно. Далее на восток участок берега между мысами Богатубе и Чегсне — каменистый, невысокий, сильно абразированный. Восточный берег Казантипского залива возвышен и обрывист.

В Крымском Приазовье преобладает ландшафт со степной растительностью. В основном это разнотравные дерновидно-злаковые степи. В ряде мест, где имеется приток опресненных балочных вод, встречаются болотисто-тростничные луга. По склонам долин и балкам, по морскому побережью растут кустарники и редкие древесные породы (шиповник, акация, боярышник, терновник).

В сравнении с другими территориями Боспора микрозона неплохо обеспечена водой. Одна небольшая река впадает в Казантипский залив с его восточной стороны. Ряд ручьев течет на север и впадает в Азовское море. На побережье, в основании многочисленных мысов, часто встречаются родники. Балочные долины и сухоречья лишь недолго, во влажные периоды, накапливают немного дождевой воды⁸.

Для большей части микрозоны характерно наличие замкнутых артезианских бассейнов с пластовыми напорными водами. Наиболее водоносны горизонты меотических известняков. Восточный берег микрозоны (Приазовская песчаная низменность) имеет важный горизонт пресных вод.

С октября по май на море часто проносятся штормы при ветрах восточного и северо-восточного румбов. Нередки случаи возникновения смерчей вдоль всего побережья Крымского Приазовья. Возможны резкие изменения уровня моря у берегов из-за сноса и нагона воды. Ежегодно в течение января-февраля Азовское море полностью замерзает.

Линия берега по сравнению с античным временем изменилась очень мало. Античные памятники здесь, в отличие от ряда других микрозон Боспора, практически не пострадали от природных изменений.

В целом Крымское Приазовье представляет собой достаточно компактную микрозону, защищенную с запада Киммерийским валом, а с востока — Тиритакским. Это был один из основных, наиболее

удобных и обжитых районов Боспора. Для системы расселения здесь было характерно отсутствие больших городов. Преобладали небольшие городки и сельские поселения, равномерно и густо покрывающие территорию микрозоны, преимущественно близ побережья.

С 1978 г. археологические раскопки в Крымском Приазовье ведет Восточно-Крымская археологическая экспедиция во главе с А. А. Масленниковым⁹. За прошедшее с тех пор время добыт значительный материал, относящийся к позднеантичному времени.

Единственным точно установленным городом этого времени, открытym здесь, является Зенона Херсонес (городище на мысе Зюк)¹⁰. Далее на запад изучались небольшие городища и некрополи. Среди первых особо выделяются: Золотое Восточное в бухте¹¹, Салачик, Генеральское-восточное, Зеленый Мыс, Куль-Тепе, Белинское. Основные некрополи: Сююр-Таш, Старожилово I, Сиреневая бухта (как правило, большую часть некрополей можно связать с конкретными поселениями).

Раскопки Зенона Херсонеса велись ВКАЭ в 1978—1984 гг. Город относится к числу малых городов Боспора, признаками которых, по определению Ю. А. Виноградова, являются: хаотичность застройки, невыделенность общественных построек в массе хозяйствственно-жилых комплексов, отсутствие крупных храмов¹². Культурные слои до VI в. включительно прослежены практически на всей исследованной территории¹³. В западной части города открыта сточно-канализационная система города, просуществовавшая 3—4 века до VI в.¹⁴. Есть остатки мостовой¹⁵. Планировка всех построек здесь, судя по направлению стен, оставалась неизменной в течение ряда веков¹⁶. В юго-восточном районе был выявлен комплекс построек из небольших домов по 1—2 комнаты с примыкавшими двориками или помещениями, выходившими на общий двор замкнутым квадратом. Этот комплекс датируется IV—VI вв.¹⁷.

На территории городища открыты также позднеантичные винодельни¹⁸. Ряд больших зерновых ям исправно функционировал вплоть до VI в.¹⁹. Среди инвентаря на городище присутствовала типичная позднеантичная керамика (красноглиняные амфоры, краснолаковая посуда с клеймами в виде креста, светильники), фибулы.

Весь полученный материал свидетельствует о том, что город существовал примерно в одних и тех же границах без катастрофических потрясений в течение ряда столетий. Его гибель связывается с мятежом гуннов против византийского ставленника-филарха Горда во 2-й четверти VI в. (ок. 526/527 г.), когда происходил ряд погромов и сражений гуннов с имперским экспедиционным корпусом (Malala 431.16 — 432.2; Theophan.).²⁰

Поселение Зеленый Мыс площадью около 1 га располагалось в 7,5 км к западу от мыса Зюк. На небольшом скалистом мысу была расположена «цитадель», где обнаружен материал IV—VI вв., в т. ч. монета 325 г.²¹. Естественным оврагом городище делится на две части — северную (условно называемую «цитаделью») и южную. В 1985 г. здесь был найден ряд боспорских монет Фофорса и Рискупорида VI, два золотых солида Феодосия II (443—444 гг.) (по определению В. Кропоткина)²². В 1986 г. был открыт жилой массив площадью около 650 кв. м.²³. Поселение существовало до 2-й четверти VI в.

Аналогичное по типу и размерам (около 0,5 га) городище Сиреневая бухта почти не раскапывалось.

Генеральское-восточное поселение около 1 га было значительным городищем первых веков н. э. Раскопками 1979 г. открыты слои IV в. После разрушения где-то в середине IV в. поселение отстраивается заново и существует еще около двух столетий, хотя население сокращается, а постройки становятся небрежнее и меньше²⁴. Поселение было заброшено, по всей видимости, не испытав новых катастроф, где-то в VI в.

Далее на запад располагалась бухта Генеральская, в которую впадает степной ручей. Близ устья ручья, около большой обособленной скалы (на восточном берегу ручья), находилось маленькое, но многослойное поселение Салачик. Раскопками отмечена локальная катастрофа III в. — наводнение (из-за резкого подъема уровня моря или из-за сильнейшего разлива ручья)²⁵.

На Салачике выявлен слой IV—VI вв. Постройки этого времени сооружались заново после наводнения и имели иное направление планировки, нежели в предыдущую эпоху. Сохранность построек относительно хорошая. Выделяется комплекс из большого квадратного помещения и примыкавшего к нему с юга мощенного двора²⁶. Все постройки гибнут в пожаре I пол. VI в., что соответствует времени гибели Зенона Херсонеса.

Важным открытием явилось исследование городища Золотое Восточное в бухте. Эта небольшая бухта расположена в северо-западной части микрозоны. С востока поселение было ограничено возведенностью курганного типа в основании мыса. С 1990 г. на восточном склоне этого холма были начаты раскопки, давшие культурный слой мощностью до 3 м и открывшие остатки мощных фортификационных сооружений («башня»).

Все культурные слои дали материал IV—VI вв. Хорошая презентативность и большое количество фрагментов керамики, в том числе и импортной, позволили А. В. Сазанову и С. В. Мокроусову установить стратиграфию позднеантичного времени²⁷.

Значительная территория городища и наличие крупного некрополя позволяют предположить, что Золотое Восточное в бухте могло быть не просто поселением, а городком или даже малым городом. Его стратегическое положение на западе Крымского Приазовья, наличие укреплений говорят о важности этого пункта не только для данной микрозоны, но и для всего Боспора. По предположению А. А. Масленникова, здесь могли жить позднебоспорские федераты, охранявшие северо-западные рубежи государства.

В начале последней четверти VI в. городок был разрушен. Особенно пострадал комплекс «башни»²⁸. Это хорошо согласуется с датой тюркского завоевания 576 г.

На территории микрозоны обнаружен ряд других малых поселений позднеантичного времени, наличие которых подтверждает тезис об относительно плотном заселении и важном значении этой территории. В 1995 г. раскопками на мысу, вдающемся с юга в Чокракское озеро (Чокракский мыс), открыт почти неизвестный доселе вал шириной 11—13 м, шедший к юго-западу от городища эллинистического времени. Его роль в истории Крымского Приазовья IV—VI вв. еще предстоит выяснить.

Некрополи позднеантичной эпохи в Крымском Приазовье известны уже с конца XIX в. и исследуются достаточно длительное время. Наиболее ярким и характерным феноменом этих некрополей являются монументальные грунтовые семейные склепы, недавно опубликованные А. А. Масленни-

ковым²⁹. Аналогичные гробницы были уже давно известны в некрополях некоторых крупнейших городов Боспора³⁰. Их обнаружение в глубине сельской территории явилось в некоторой степени неожиданностью, хотя еще в 1885 г. ряд склепов здесь раскопал А. А. Дирин.

Самая многочисленная группа склепов на сегодняшний день открыта на некрополе поселения Сиреневая бухта. К сожалению, все они были в различное время ограблены.

Второй некрополь — Старожилово — располагался на западном берегу ручья, на склоне холма и принадлежал поселениям Салачик (расположено в 450 м к юго-западу) и Генеральское-восточное (в 1,5 км). Раскопки велись с 1988 г.

Третий и самый интересный некрополь в урочище Сююр-Таш принадлежал поселению Золотое Восточное в бухте и расположен в нескольких километрах восточнее современного села Золотое. Он находится на южном склоне невысокой седловины, проходящей между двумя холмами-сопками. Раскопки велись с 1990 г.³¹. Абсолютно преобладает материал IV—VI вв. Особенно интересен уникальный склеп № 2 (11/2) с монументальным глубоким дромосом, антропоморфными рельефными изображениями и надписями³².

Склепы всех некрополей были долговременными семейными усыпальницами, что отражает факт усиления семейственно-родовых связей в условиях ослабления государственных отношений. Склепы Сююр-Таша имеют «архаичные» черты, близкие склепам Пантикалея первых веков н. э. Склепы некрополя Старожилово отличаются тщательностью и сложностью отделки «интерьера». В склепах Сиреневой бухты выделяются курганообразные насыпи, есть и гробницы из двух сообщающихся камер³³. Остальное — достаточно однотипно. Прямые аналогии данным склепам недавно обнаружены на некрополе Китея³⁴.

Редкий и плохо сохранившийся погребальный инвентарь во всех склепах относится исключительно к IV—VI вв.³⁵. Он типологически и хронологически близок части комплекса из могильников в урочище Дюрсо.

Полное и подробное рассмотрение памятников материальной культуры из городищ и некрополей Крымского Приазовья не входит в нашу задачу. Но здесь достаточно отметить, что количество этих памятников, сохранность слоев позднеантичного времени — одни из лучших на Боспоре.

Итак, весь анализ погребального обряда, материальной культуры, состояния строительного дела, фортификации, сам облик приазовских городищ III—VI вв. рисуют убедительную картину непрерывности развития и пресемственности прежних боспорских традиций³⁶.

Сохранился, пусть небольшой, экономический потенциал сельской территории. Этому способствовала относительная стабильность внешней ситуации. Этого оказалось достаточно для нормально-го функционирования локальной микрозоны позднего Боспора.

Более того, именно эта микрозона, как представляется сегодня, была базовым, основным районом, главным узлом прочности всего боспорского региона и, по всей видимости, всего Боспорского государства.

Население микрозоны, по всей видимости, изменилось во 2-й половине III в., когда в результате готских походов масса пленников из малоазийских провинций была брошена готами в этом районе (готы ушли далее на запад от Узунларского вала). Именно эти люди из «метрополии» вдохнули новый импульс в увядавшее Боспорское государство³⁷, вновь заселили опустевший было район и стали последней опорой некогда блестящего царства. Это предположение косвенно подтверждается тем, что формы склепов близки малоазийским. Многие из этих людей были христианами³⁸, но большинство оставались язычниками³⁹. Вместе с тем, сюда же, возможно, вплыла часть населения из приходивших в запустение городов Европейского Боспора. Во всяком случае, тип городской семейной гробницы-склепа очень близок сельским приазовским.

По всей видимости, дальнейшие археологические исследования позволят более полно представить жизнь и быт населения данной микрозоны и позднеантичного Боспора в целом.

Примечания

¹ Николаева Э. Я. Боспор после гуннского нашествия. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1984; Блаватский В. Д. Боспор в позднеантичное время // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 242—260; Амброз А. К. Боспор. Хронология раннесредневековых древностей // Боспорский сборник. — № 1. — М., 1992. — С. 6—108; Засецкая И. П. Степи Северного Причерноморья в гуннскую эпоху. — Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 1996; Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. — Белгород, 1996; Масленников А. А. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. — М., 1997.

² Масленников А. А. Исследование сельской территории Европейского Боспора. Итоги и перспективы к концу века // РА. — 1997. — № 3. — С. 61; Болгов Н. Н. Указ. соч. — С. 5.

³ Tainter J. The Collapse of Complex Societies. — Cambr., 1989. — P. 4.

⁴ Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—I вв. до н. э. — М., 1981. — С. 41 (карта).

⁵ Блаватский В. Д. Античная полевая археология. — М., 1967. — С. 177.

⁶ Болгов Н. Н. К проблеме территориально-хозяйственных комплексов позднего Боспора (Китей IV—V вв.) // Проблемы истории, филологии, культуры. — Вып. 3. — Ч. 1. — М. — Магнитогорск, 1996. — С. 82—88.

⁷ Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1985.— С. 30.

⁸ Там же.— С. 39.

⁹ Подробнее см.: Масленников А. А. Исследование сельской территории...— С. 61.

¹⁰ Масленников А. А. Зенонов Херсонес — городок на Меотиде // Очерки археологии и истории Боспора.— М., 1992.— С. 151—156.

¹¹ Сазанов А. В., Мокроусов С. В. Поселение Золотое Восточное в бухте: опыт стратиграфии ранневизантийского времени // Проблемы истории, филологии, культуры.— Вып. 3.— Ч. 1.— М.—Магнитогорск, 1996.— С. 88—107.

¹² Виноградов Ю. А. Мирмекий // Очерки археологии и истории Боспора.— М., 1992.— С. 100.

¹³ Масленников А. А. Зенонов Херсонес...— С. 150, 121.— Рис.1.

¹⁴ Там же.— С. 156.

¹⁵ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1981 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 10358.— С. 26.

¹⁶ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1984 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 11356.— С. 52.

¹⁷ Масленников А. А. Зенонов Херсонес...— С. 164—167.

¹⁸ Там же.— С. 154, 156.

¹⁹ Там же.— С. 155.

²⁰ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1984 г.— С. 61—62.

²¹ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1985 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 11846.— С. 67, 88.

²² Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1986 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 12285.— С. 53.

²³ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1979 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 7708.— С. 42—43.

²⁴ Масленников А. А. Отчет ВКАЭ за 1988 г. // Архив ИА РАН.— Р-1.— № 13998.— С. 25—26.

²⁵ Там же.— С. 26.

²⁶ Подробнее см.: Сазанов А. В., Мокроусов С. В. Указ. соч...— С. 88—107.

²⁷ Там же.— С. 100.

²⁸ Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 40—49.

²⁹ Масленников А. А., Сmekалов С. Л., Сmekалова Т. Н. Магниторазведка в изучении развития исторического ландшафта и археологических памятников Европейского Боспора // Проблемы археологии и истории Боспора.— Керчь, 1996.— С. 50.

³⁰ Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантикея, его история, этнический и социальный состав // МИА.— № 19.— М., 1951.— С. 36—86; Засецкая И. П. Относительная хронология склепов позднеантичного и раннесредневекового Боспорского некрополя (конец IV — начало VII вв.) // АСГЭ.— Вып. 30.— Л., 1990.— С. 97—106; Засецкая И. П. Материалы боспорских некрополей 2-й пол. IV — 1-й пол. V в. // МАИЭТ.— Т. III.— Симферополь, 1993.— С. 23—104.

³¹ Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 10—13. Отсюда же происходит надпись на клочке ткани 305 г.: Шкорпил В. В. Три христианские надписи, найденные в окрестностях Керчи // ЗООИД.— Т. 21.— Одесса, 1898.— С. 11; Латышев В. В. По поводу заклятия на лоскутке материи из Сююр-Таша // ЗООИД.— Т. 22.— Одесса, 1900.

³² Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 73—74 (рис. 21—22).

³³ Там же.— С. 26.

³⁴ Христановский В. А. Погребения гуннского времени на некрополях Илурата и Китея // Проблемы археологии и истории Боспора.— Керчь, 1996.— С. 73; Martti Ю. Ю. Раскопки городища Китэя в 1928 г.— Симферополь, 1929.

³⁵ Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 31—38.

³⁶ Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху (система расселения и этнический состав населения).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 40, 41; Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 46; Масленников А. А. Исследование сельской территории...— С. 67.

³⁷ Масленников А. А. Семейные склепы...— С. 47. Ист. очерк см.: Болгов Н. Н. Закат античного Боспора.— С. 64—120.

³⁸ Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Северном Причерноморье.— Дисс. канд. ист. наук.— М., 1987.— С. 23, 24.

³⁹ Емец И. А., Масленников А. А. Новые данные о религиозных представлениях сельского населения античного Боспора // РА.— 1992.— № 4.— С. 32.

Одержано 12.02.98

ПИФОСЫ ГОРОДИЩА БЕЛЯУС С ГРАФФИТИ

П. Д. Диатроптов

В 1992 г. при раскопках городища Беляус (Северо-Западный Крым, близ озера Донузлав) были обнаружены два пифоса¹. Они находились в юго-восточном углу первоначальной греческой усадьбы, у берега моря, где был частично раскрыт двор, мошеный каменными плитами (рис. 1). Пифосы располагались по линии С-Ю у восточного края двора. Двор с пифосами ограничен восточной и несохранившейся южной оборонительными стенами усадьбы. Южная стена к настоящему времени полностью разрушена морем, сохранилась лишь подпорная стенка, укреплявшая склон, на котором она стояла². Двор относится к начальному этапу существования усадьбы: ниже вымостки идет материковый грунт, в данном случае — песок. Можно поэтому полагать, что двор был сооружен либо одновременно с башней № 1, датируемой концом IV — началом III в. до н. э., либо вскоре после нее³.

Пифос № 1 (рис. 2, 1) расположен у южного края вымостки. Его венчик находится на уровне поверхности плит вымостки. Венчик, очевидно, был обложен плитами по кругу, одна из этих плит сохранилась. Пифос вкопан в слой чистого песка толщиной 0,66 м. Ниже идет слой песка, смешанного с глиной, в котором находится нижняя часть пифоса. Венчик пифоса имеет призматическое сечение и небольшой уклон наружу. Тулово овальное, со смещением широкой части кверху. Ножка низкая, усеченно-коническая. Наружные размеры пифоса: d венчика — 0,62 м, d тулова — 1,00 м, h — 1,30 м. Внутренние размеры соответственно: 0,45, 0,95, 1,24 м. Пифос сохранился полностью *in situ*, но его корпус расколот на множество фрагментов, которые удерживались в первоначальном положении окружающим грунтом.

Пифос № 2 (рис. 2, 2) расположен к северу от пифоса № 1. Расстояние между их туловами 0,15 м, между венчиками — 0,58 м. Венчик пифоса № 2 возвышается над уровнем вымостки на 0,23 м. Непосредственно к пифосу плиты вымостки не подходят. Снаружи пифос засыпан с восточной стороны песком, с западной — глиной, смешанной с песком. На глубине 0,53 м ниже венчика вокруг пифоса лежал слой камней, примыкающих плотную к его тулову. Ниже этого слоя со всех сторон пифоса — песок с вкраплениями глины. Венчик пифоса профилированный, поверхность его скосена внутрь, т. е. рассчитана на крышку. Тулово имеет правильную овальную форму. На плечах пифоса имеется рельефный валик. Подобные валики встречаются, насколько можно судить по публикациям, преимущественно на крупных пифосах⁴. Такая деталь имеется на изображении пифоса Диогена на рельефе из виллы Альбани⁵. Ножка пифоса цилиндрическая, с конусовидной ямкой в подошве. Вокруг основания ножки идут два желобка и между ними рельефный валик. Внешние размеры пифоса: d венчика — 0,83 м, d тулова — 1,20 м, h — 1,70 м. Внутренние размеры соответственно: 0,57, 1,16, 1,55 м. Пифос сохранился полностью *in situ*. Корпус его практически цел, имеется лишь одна трещина и венчик расколот на несколько фрагментов, которые удерживались окружающим грунтом.

На венчиках обоих пифосов имеются граффити, а на стенке пифоса № 2 надпись, выдавленная по влажной глине.

Глина обоих пифосов красная, с белыми включениями, что указывает на их херсонесское происхождение.

© П. Д. ДИАТРОПТОВ, 1999

* Выражаю признательность начальнику Донузлавской экспедиции ИА РАН О. Д. Дащевской за любезное разрешение опубликовать этот материал.

Рис. 1. Местоположение пифосов в юго-восточном углу городища.

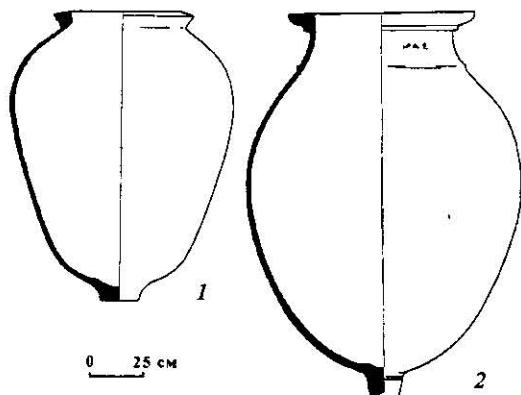

Рис. 2. Пифосы № 1 и 2.

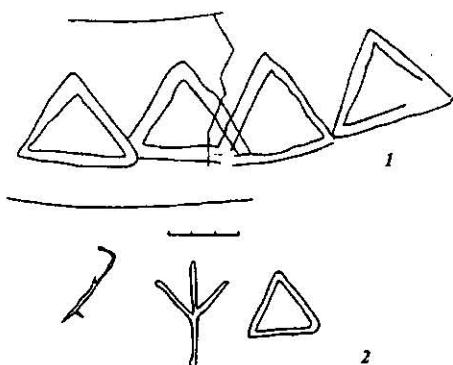

Рис. 3. Граффити на венчиках пифосов.

Археологически целые пифосы обнаружены на Беляусе впервые, однако здесь раньше находили их обломки. В 1977 г. в башне № 2 были обнаружены *in situ* нижние части трех пифосов херсонесского производства, в которых, судя по находке чешуи, хранилась соленая рыба⁵.

Пифосы и их фрагменты с метками и без таковых являются массовым материалом на античных поселениях. Судя по многочисленным их находкам, свидетельствам античных авторов⁶ и данным эпиграфики⁷, пифосы были принадлежностью любого мало-мальски зажиточного дома. Они служили для хранения вина, оливкового масла, зерна, фруктов, овощей, соленой рыбы и т. д. Однако в археологической литературе находки пифосов, как правило, упоминаются вскользь, без сколько-нибудь подробных описаний и обычно без иллюстраций (лишь иногда приводятся фотографии пифосов *in situ*). Публикации пифосов и их фрагментов с полноценным графическим воспроизведением, включающим обмерный чертеж, единичны⁸, обобщающие работы по их изучению, насколько мне известно, отсутствуют как в отечественной, так и в зарубежной литературе. Несколько лучше обстоит дело с классификацией средневековых пифосов Северного Причерноморья⁹. Общие сведения об античных пифосах в археологической литературе весьма скучны¹⁰. Таким образом, в настоящее время нет надежной основы для датировки пифосов по особенностям их формы. Наши сосуды можно датировать по стратиграфическим данным раннегреческим временем (конец IV — начало III в. до н. э.). Не противоречит этой датировке и палеография надписей.

Граффити, вырезанные на венчиках пифосов (рис. 3), представляют собой цифровые метки по так называемой акрофонической или аттической системе¹¹. На венчике пифоса № 1 имеется граффито $\Delta\Delta\Delta$, т. е. 40, на венчике пифоса № 2 — $\Psi\Delta$, т. е. 60. На венчике пифоса № 2 имеется еще одна линия, вырезанная, очевидно, ошибочно.

Цифровые метки на венчиках пифосов встречаются во многих поселениях Северного Причерноморья: в Херсонесе и его сельской округе¹², в Ольвии¹³, на Боспоре¹⁴, известны они и в Средиземноморье и Западном Причерноморье¹⁵. Существуют разные точки зрения относительно этих меток: обозначают ли они цену пифоса (это несомненно только для пифосов из Олинифа, где цифровые метки дополнены значками, обозначающими драхмы и оболы¹⁶), или объем амфор. В тех случаях, когда цифровые метки сохранились на целых пифосах, последнее предположение подтверждалось математическими расчетами¹⁷. Это возможно и в нашем случае. Для вычисления объема пифоса еще в древности применялась так называемая формула Герона¹⁸. В наше время существует более совершенная методика определения объема пифоса как частного случая тела вращения¹⁹.

Согласно проведенным расчетам, объем пифоса № 1 — 580 ± 30 л., пифос № 2 — 1030 ± 50 л. Объем 580 ± 30 л., поделенный на 40, дает диапазон объемов $13,75 - 15,25$ л., средняя величина $14,5$ л. Объем 1030 ± 50 л., поделенный на 60, дает диапазон $16,33 - 18$ л., средняя величина $17,16$ л. Полученные величины сопоставимы со стандартными объемами двух типов херсонесских амфор конца IV — первой половины III в. до н. э. по данным С. Ю. Монахова²⁰: тип I-B (средний объем $13,5$ л., диапазон фактических емкостей отдельных амфор $11,9 - 14,8$ л.); тип I-B (средний объем $17,9$ л., диапазон $16,3 - 19,7$ л.).

Итак, скорее всего, метки на венчиках наших пифосов обозначают их объем, выраженный в определенном количестве херсонесских амфор разных стандартов. Надо заметить, что цифровые метки на венчиках пифосов (чаще в обломках), идентичные или близкие нашим (т. е. 40 и 60), встречаются достаточно часто. Очевидно, такие объемы пифосов были стандартны. Сороакомфорный долий (т. е. пифос) упоминает как характерный вид тары Катон Старший (*De agri cultura*, 105, 1).

На пифосе № 2 имеется также надпись в одно слово на стенке под венчиком, выдавленная по влажной глине стилом: 'Нράς (рис. 4). Первые две буквы даны в лигатуре, что часто встречается в надписях (особенно граффити) Херсонеса эллинистического времени. По палеографическим особенностям надпись может быть датирована концом IV — началом III в. до н. э. Скорее всего это полностью написанное имя, стоящее в именительном падеже. Имя это сравнительно редкое, встречающееся, главным образом, в греческих надписях Малой Азии и островов Эгейского моря²¹. В Херсонесе встречено в форме 'Нράες (в астиномных клеймах и на надгробии III в. до н. э.)²². В Северном Причерноморье засвидетельствовано также на Боспоре²³. Правда, нельзя полностью исключать, что здесь мы видим сокращение имени 'Нρασδ²⁴, 'Нραστ²⁵ или 'Нράστη²⁶, однако указанные имена встречаются значительно реже, чем имя 'Нράς.

Имена в именительном падеже встречаются в амфорных клеймах различных греческих центров, в том числе Гераклеи Понтийской, метрополии Херсонеса²⁷, а также и самого Херсонеса²⁸. В тех случаях, когда в одном клейме стоят два имени, одно в родительном, другое в именительном падежах, исследователи обычно интерпретируют первое как имя агоронома, второе — как имя владельца мастерской²⁹. Клейма, в которых стоит одно имя, обычно считают фабрикантскими³⁰, причем там используется как именительный, так и родительный падеж. Нашу надпись, выполненную в мастерской по влажной глине, можно по назначению сопоставить с фабрикантскими клеймами, т. е. это, скорее всего, имя владельца керамической мастерской. На пифосах встречаются и настоящие клейма, но крайне редко³¹. Известны также штампы на венчиках пифосов из Севастополя, включающие отдельные буквы или орнаменты³². Это, по мнению публикатора, инициалы имен гончаров, владельцев мастерских и их эмблемы³³. Чаще на пифосах можно встретить граффити, прочерченные по обожженной глине, представляющие собой имена, как правило, в сокращенной форме³⁴. Имена эти принадлежат, вероятно, в основном владельцам пифосов, в отличие от имен фабрикантов, оттиснутых или выдавленных по сырой глине. Э. И. Соломоник отмечает, что надписи на керамике, выполненные по сырой глине, встречаются редко³⁵.

Надо заметить, что на херсонесских астиномных клеймах IV—III вв. до н. э. встречаются неоднократно сочетания букв Н, НА, которые трактуются как сокращения имен фабрикантов³⁶. Конечно, скорее всего, это сокращения имен, производных от Геракла, но все же можно предположить, что в каких-то случаях здесь имеется в виду и имя 'Нράς ('Нρά, в частности, может быть истолковано как genitivus этого имени). Во всяком случае, вряд ли мастерской делали только пифосы.

Согласно византийскому трактату «Геопоники», пифосы в X в. изготавливались по индивидуальному заказу. В этой связи надписи по сырой глине на пифосах VIII—X вв. трактуются как знаки заказчиков, а не ремесленников³⁷. Свидетельство «Геопоник» следует, по-видимому, понимать как рекомендацию рачительному хозяину, но вряд ли оно может полностью исключить возможность производства пифосов на рынок в X в. Тем более производство пифосов на рынок вероятно для эллинистической эпохи, когда значение товарного производства было больше, чем в раннем средневековье.

Публикуемые пифосы использовались на протяжении долгого времени. В течение этого времени пифос № 1 серьезно пострадал и был отремонтирован. В нижней части пифоса стенка была разбита на несколько десятков фрагментов, вероятно, при падении туда тяжелого предмета, причем в стенке образовалась также сквозная пробоина. Пифос был отремонтирован при помощи свинцовых скреп (рис. 5), образующих две сети внутри и снаружи сосуда, соединенные стерженьками, пропущенными через отверстия, просверленные в каждом осколке. Такой ремонт можно было произвести, только извлекши пифос из земли. Свинцовых скреп использовано более 40, длина отдельных скреп 100—120 мм, ширина 12—17 мм, толщина 7—10 мм. Скрепы образуют П-образные, крестообразные, лучевидные, треугольные структуры. Скрепы представляют собой плоские полоски свинца. Судя по тому, что каждой структуре скрепы сплавлены в единое целое и наблюдаются также многочисленные подтеки свинца, отливка скреп была произведена на месте, по формам, прижатым к внешней и

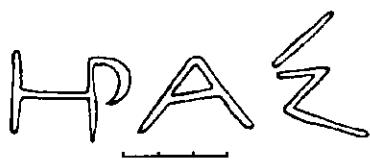

Рис. 4. Граффити на стенке пифоса № 2.

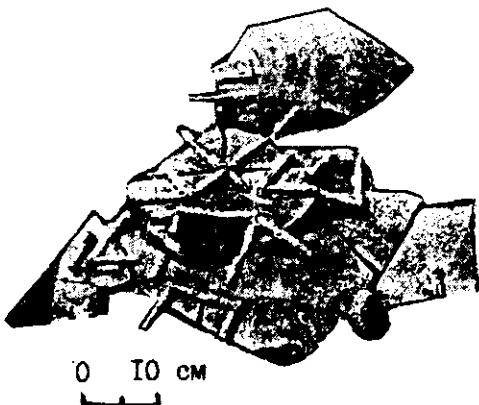

Рис. 5. Свинцовые скрепы на наружной части дна пифоса № 1.

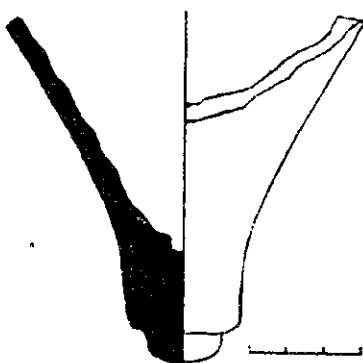

Рис. 6. Ножка косской амфоры из заполнения пифоса № 1.

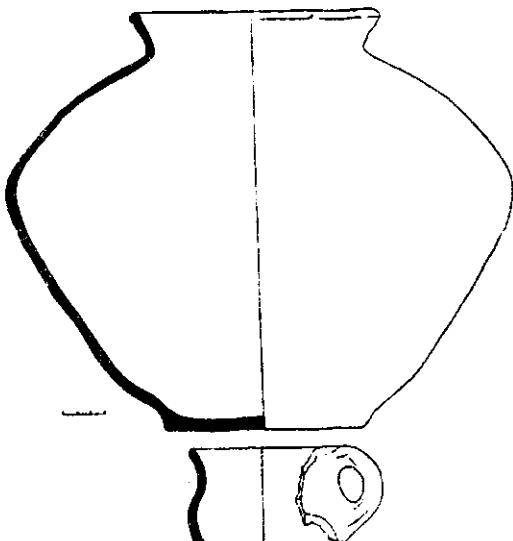

Рис. 7. Лепная скифская керамика из заполнения пифоса № 1.

внутренней сторонам пифоса. Сквозная пробоина была заделана пломбой, состоящей из двух широких частей аморфных очертаний, соединенных коротким стержнем. Ее размеры $70 \times 60 \times 45$ мм. То обстоятельство, что была проведена весьма трудоемкая работа по ремонту пифоса, вместо того, чтобы купить новый, лишний раз подтверждает, что они были дорогостоящими сосудами³⁸, свинец же, напротив, был в античном мире очень дешев³⁹. Пифосы, ремонтированные свинцовыми скрепами, довольно часто встречаются при раскопках⁴⁰, однако мне не удалось обнаружить другого примера использования такой сложной системы скреп. Можно предполагать, что сходный способ был применен при ремонте одного из пифосов в Олинфе, где использованы 42 скрепы, но рисунок в публикации отсутствует⁴¹. Как правило, скрепы на пифосах, как и на других сосудах, при ремонте устанавливались последовательно вдоль трещины. На упоминавшемся изображении пифоса Диогена мы видим поперек трещины на стенке скрепу в виде пирона, наподобие тех, которые использовались при скреплении камней в кладке. Известны примеры использования свинцовых пломб для заделывания пробоин в стенах сосудов⁴².

В ряде случаев удается определить, что хранилось в том или ином пифосе, на основании остатков продуктов, обнаруженных на дне⁴³. В нашем случае никаких органических остатков в пифосах не обнаружено. Ясно лишь, что в пифосе № 1 после ремонта не могла храниться жидкость, так что он, скорее всего, служил для хранения зерна.

В заполнении пифосов было обнаружено большое количество битой керамики, в основном лепной, скифского происхождения. Этот материал позволяет определить время, когда использование пифосов было прекращено и в них напоследок были сброшены отбросы. Особенно важны материалы из пифоса № 1, где обнаружены археологически ценные лепные скифские сосуды, а также ручка и ножка косской амфоры (рис. 6) датируются III—II вв. до н. э.⁴⁴. Однако, судя по тому, что форма ее приближается к формам ножек I в. до н. э.⁴⁵, датировать ее следует, скорее, второй половиной II в. до н. э. Этой дате не противоречит горшок с широким туловом и верхняя часть горшка с ручкой (рис. 7)⁴⁶. Вероятно, пифосы были засыпаны вскоре после захвата греческой усадьбы скифами, во второй половине II в. до н. э. Таким образом, они использовались на протяжении примерно 150 лет.

Примечания

¹ Об обстоятельствах находки пифосов см.: Дащевская О. Д. Отчет Доизулавской экспедиции ИА РАН и ЕКМ за 1992 г. // Архив ИА РАН.— С. 4—9; Дащевская О. Д. Работы в Чеморском районе Крыма // Археологические исследования в Крыму 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 88.

² Дащевская О. Д. Отчет...— С. 9; Дащевская О. Д. Античная башня на городище Беляус // КСИА— 1969.— С. 116.

³ Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.— С. 44.— Рис. 30; Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. // ИАК.— 13.— 1906.— С. 74, 75.— Рис. 46. Изображенный на фотографии в статье Б. В. Фармаковского пифос вообще очень похож по строению на наш пифос № 2. (См. также примечание 8). Практически такой же пифос, как беляусский № 2 (по глине — херсонесского производства, во фрагментированном состоянии (нижняя часть сохранилась *in situ*) был обнаружен во дворе эллинистического дома на участке АГД в Ольвии в 1998 году.

⁴ Хафнер Г. Выдающиеся портреты античности.— М., 1984.— С. 126.

⁵ Дащевская О. Д. Отчет о работе Донузлавской экспедиции ИА АН СССР и ЕКМ за 1977 г. // Архив ИА РАН.— С. 9, 10.

⁶ Cato. De agri cultura 1,4; 3,2; 10,4; 11,1; 13,2; 23,1; 39,1,2; 69; 105,1; 107; 112,3; Varro. Rust. III, 2,8; Colum. XII, 18,5—7; Plin. Nat. hist. VIII, 16; XIV, 134,135; XXXV, 159.

⁷ IG, XII, 5, № 572.

⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 93.— Рис. 49, 50; Щеглов А. Н. Исследование сельской округи Калос Лимена // СА.— 1967.— № 3.— С. 254.— Рис. 9, 2; 17; Николаенко Г. М. Метки на античных пифосах // Херсонес Таврический. Ремесло и культура.— К., 1974.— С. 28, 29; Яценко И. В. Амфоры и пифосы из здания III в. до н. э. на городище Чайка в Евпатории // Памятники бронзового и железного веков в окрестностях Евпатории.— М., 1993.— С. 73—76.— Рис. 2, 4, 5. Один из пифосов, опубликованных И. В. Яценко (указ. соч.— Рис. 2, 4), похож по форме на беляусский пифос № 2, также имеет поясок на плечах. Однако очертания венчика более простые, он не имеет скоса внутрь. На ножке отсутствует ямка.

⁹ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 17, 18, 33—38, 78, 79, 114—117; Якобсон А. Л. Средневековые пифосы Северного Причерноморья // СА.— 1966.— № 2.— С. 189—202.

¹⁰ R-E, Bd. 5, Sp. 1284—1286; Daremberg et Saglio.— T. 2.— Part. 1, P. 332—333; Граков Б. Н. Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI—IV веков до н. э. // ИГАИМК.— 1935.— Вып. 108.— С. 15!; Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 57; Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— С. 129, 155; Леви Е. И., Карасев А. Н. Дома античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры.— М.—Л., 1955.— С. 237; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым...— С. 108; Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 229.

¹¹ Reinach S. Traité d'epigraphie grecque.— Paris, 1885.— P. 216—217; Выгодский М. Я. Арифметика и алгебра в древнем мире.— М., 1967.— С. 241—245, 258.

¹² Сапрыйкин С. Ю. Граффити и метки на сосудах из херсонесских усадеб // КСИА.— 1983.— 174.— С. 66.— Рис. 2; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым...— С. 93; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— К., 1984.— С. 29.— № 18, С. 29, 30.— № 20, С. 36.— № 55, 56, С. 37.— № 57—60, 62—66, С. 38.— № 67, 68, С. 49.— № 142, 143, С. 67.— № 271—277, С. 68.— № 278—282, С. 69.— № 284—290, С. 70.— № 291, С. 91.— № 465, С. 94.— № 478—485; Николаенко Г. М. О гераклейском пифосе из «Старого Херсонеса» // КСИА.— 1978.— 156.— С. 78; Николаенко Г. М. Метки на античных пифосах...— С. 26, 27; Яценко И. В. Указ. соч.— С. 74; Walters H. B. History of ancient pottery.— Л., 1905.— Vol. I.— Р. 153.

¹³ Русеева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АИУ 1968 г.— К., 1971.— Вып. 3.— С. 181, 182; В фондах ольвийского заповедника хранятся неопубликованные фрагменты венчиков пифосов с цифровыми метками: O-61, 3516; O/46, 507; O-93 НГС, 296; O-92, НГС 901; O-81 АГД 43; Ол.-91-156; Инв. № 188, 189, 233.

¹⁴ Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.— М., 1976.— С. 27, 28.

¹⁵ Lang M. Numerical Notation on Greek Vases // Hesperia.— 1956.— XXV.— 1.— P. 4.— «Археология», № 1, 1999 р.

№ 4.— Р. 7.— № 20; Cicikova M. Les timbres sur pithoi de Seutopolis // BCH.— 1958.— LXXXII.— II.— Р. 478—480.

¹⁶ Robinson D. M. The Hellenic house // Excavations at Olynthus.— Baltimore, 1938.— Part. VIII.— Р. 314, 315.

¹⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым...— С. 93; Николаенко Г. М. Метки на античных пифосах.— С. 28, 29; Яценко И. В. Указ. соч.— С. 75.

¹⁸ Lang M. A new inscription from Thasos: specifications for a measure // BCH.— 1952.— Т. 76.— Part. 1.— Р. 19, 20; Брашинский И. Б. Методика изучения стандартов древнегреческой тары // CA.— 1976.— № 3.— С. 91, 92.

¹⁹ Вычисление емкости пифоса производится численным интегрированием на ЭВМ по координатам кривой боковой поверхности сосуда. Приношу благодарность за помощь в этом вопросе Д. Б. Диатроптову. Ср.: Николаенко Г. М. Метки...— С. 28, 29; Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э.— Саратов, 1989.— С. 36, 37.

²⁰ Монахов С. Ю. Указ. соч.— С. 142.— Табл. 1.

²¹ Pape W. Worterbuch der griechischen Eigennamen.— Braunschweig, 1870.— S. 470; Bechtel F. Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit.— Halle, 1917.— S. 192; R-E, Bd. VIII, Sp. 528; IGSK, Bd. 24,2, S. 387; IGSK, Bd. 35,1, № 571,4; A Lexicon of Greek personal names.— Oxford, 1987.— s. v. Ἡρᾶς.

²² Махов И. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов // ИГУАК.— 1912.— № 48.— С. 168.— № 38, 39; Даниленко В. Н. Происография Херсонеса IV—II вв. до н. э. // АДСВ.— 1966.— Вып. 4.— С. 151.— № 118; Борисова В. В. Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор // НЭ.— 1974.— Т. XI.— С. 114.— № 45—47; Михлин Б. Ю. К изучению херсонесских керамических клейм // ВДИ.— 1979.— № 2.— Табл. I.— С. 148; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— № 168.— С. 175.

²³ КБН, № 102, 606.

²⁴ Zgusta L. Kleinasiatische Personennamen.— Prag, 1964.— S. 88.

²⁵ Pape W. Op. cit.— S. 470.

²⁶ Pape W. Ibid.

²⁷ Граков Б. Н. Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор // Труды ГИМ.— М., 1926.— Вып. 1.— С. 191—193; Брашинский И. Б. Керамические клейма Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1965.— Т. V.— С. 14, 26; Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— 1974.— Т. XI.— С. 12—14; Суров Е. Г. Керамические клейма из раскопок 1960 г. в северо-западной части херсонесского городища // АДСВ.— 1963.— Вып. 2.— С. 4—7.— № 9, 11, 14, 18.

²⁸ Ахмеров Р. Б. О клеймах керамических мастеров эллинистического Херсонеса // ВДИ.— 1951.— № 3.— С. 83, 84.— № 86, 92.

²⁹ Василенко Б. А. Указ. соч.— С. 13; Брашинский И. Б. Керамические клейма...— С. 14.

³⁰ Брашинский И. Б. Указ. соч.— С. 26.

³¹ ЗООИД.— 1844.— Т. 1.— С. 631.— Табл. XV, 6; Taxtay A. K. Античные клейменные пифосы из Херсонеса // КСИИМК.— V.— 1940.— С. 54, 55; Зеест И. Б. Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем // ВДИ.— 1951.— № 2.— С. 112; Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах...— С. 62; Василенко Б. А. Давньогрецькі керамічні клейма з Одеси // Археологія.— Вип. 14.— 1972.— С. 89.— Рис. 2, 1; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым...— С. 93, 94; Николаенко Г. М. О гераклейском пифосе...— С. 78.— Рис. 1, 2.

³² Cicikova M. Op. cit.— P. 468—476.

³³ Ibid.— P. 476, 477.

³⁴ Ibid.— P. 480, 481; Lang M. Graffiti and dipinti // The Athenian Agora.— Vol. XXI.— Princeton, 1976.— P. 27; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса.— С. 29.— № 19, C. 31.— № 31, C. 41.— № 88, C. 67.— № 271, 272, 274, C. 68.— № 280, C. 69.— № 285, 287, 289, C. 93, 94.— № 475; Емец И. А., Петерс Б. Г. Граффити из поселения у с. Михайловка // РА.— 1994.— № 2.— С. 175.— Рис. 5, 10, 11, 12.

³⁵ Соломоник Э. И. О методике изучения и принципах публикации античных граффити // ВДИ.— 1985.— № 3.— С. 82, 88.

³⁶ Ахмеров Р. Б. Указ. соч.— С. 80.— № 15, 16; Михлин Б. Ю. Указ. соч.— Табл. I.— С. 147—149; Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического.— Саратов, 1994.— С. 49, 54, 120, 121.— Табл. СП.

³⁷ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 36—38, 79; Якобсон А. Л. Средневековые пифосы...— С. 201, 202.

³⁸ Robinson D. M. The hellenic house.— P. 314.— Fig. 31. Стоимость пифосов в данном случае составляет 31 драхму 1 обол, 37 драхм 1 обол, 43 драхмы 1 обол, 53 драхмы 4 обола.

³⁹ Daremberg et Saglio.— T. IV.— Part. I.— P. 513.

⁴⁰ Русанова А. С. Разведки и раскопки поселений....— С. 181, 182; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.— С. 135; Стржелецкий С. Ф. Виноделие в Херсонесе Таврическом античной эпохи // ХСБ.— Вып. V.— 1959.— С. 146; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Херсонес. Кварталы XV и XVI // МИА.— 34.— 1953.— С. 78; Гайдукевич В. Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА.— 85.— 1958.— С. 86; Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА.— 1978.— 156.— С. 58; Блаватский В. Д. Раскопки Пантикея в 1945 г. // КСИИМК.— 1947.— XVII.— С. 106; Блаватский В. Д. Земледелие...— С. 129, 130.

⁴¹ Robinson D. M. Op. cit.— P. 316.

⁴² Петерс Б. Г. О некоторых металлических изделиях из античного поселения у с. Михайловки // КСИА.— 1975.— 143.— С. 89. Пломба небольшого размера использована при ремонте амфоры.

⁴³ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым...— С. 94.

⁴⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— М., 1960.— С. 105.— Табл. XXIV, 52в; Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология.— М., 1993.— 3.— С. 44, тип 4.34.— Рис. 47; Empereur J.-Y., Hesnard A. Les amphores hellenistiques // Ceramiques hellenistiques et romaines.— II.— Paris, 1987.— Pl. 4, 19.

⁴⁵ Empereur J.-Y., Hesnard A. Op. cit.— Pl. 4, 20, 21; Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 44, тип 5.6.— Рис. 48.

⁴⁶ Дащевская О. Д. Поздние скифы в Крыму // САИ.— Вып. Д 1-7.— С. 66.— Табл. 10.— № 21, С. 67.— Табл. 11.— № 6.

Одержано 24.02.98

РЕЦЕНЗІЙ

Скорий С. А. СТЕБЛЕВ:
СКИФСКИЙ МОГИЛЬНИК В
ПОРОСЬЕ.— К., 1997.— 173 с.

Є. В. Черненко

Добре відомо, що основний фонд джерел з поховань старожитностей скіфської доби у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі складають матеріали, що походять з розкопок кінця XIX — початку ХХ ст.¹ Розкопки скіфських курганів проводилися тут і в наступні часи, але вони обмежувалися дослідженнями окремих поховань або курганів. Між тим, здається цілком зрозумілим, що для об'єктивної оцінки історичної ситуації в регіоні, крім поселень, городищ та окремих (навіть досить інформативних) поховань, велике значення мають повністю досліджені некрополі з цілком сформованими похованальними комплексами.

Саме таким і є невеликий курганий могильник, розташований на правому березі р. Рось поблизу с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Його було досліджено 1983 р. експедицією Інституту археології під керівництвом В. І. Клочка та І. І. Артеменка.

Дані про цей могильник з'являлися в окремих коротких статтях. Вони викликали значний інтерес у фахівців. Саме тому монографічне дослідження матеріалів розкопок поблизу Стеблєва, підготовлене С. А. Скорим, вдається більш ніж своєчасним.

Структура роботи взагалі не викликає заперечень. Вона досить логічна. Єдине, що можна закинути автору, так те, що, мабуть, не варто було виносити опис курганів у додатки і відривати його від матеріалів аналізу поховань звичай.

З вичерпною повнотою характеризуються похованальні звичаї. Широке використання порівняльного матеріалу з комплексів Великої Скіфії дозволило переконливо обґрунтувати думку, що значна частина рис, які характеризують похованальні звичаї, мають аналогії у скіфському степовому середовищі С. А. Скорий вважає, що у Лісостепу вони з'явилися пізніше, ніж у Степу. Це, перш за все, досить складні шатрові конструкції над могилами, використання бронзових казанів та ін.

Можна погодитись з трактуванням С. А. Скорим «кургану» 6 Стеблівського могильника як культової споруди, де не було поховань, а були досить складні конструкції (С. 22, 23).

Дуже ретельно (що взагалі характерно для його праць) С. А. Скорий аналізує речовий комплекс курганів. Автор демонструє добре знання скіфської матеріальної культури, вільно оперує значним обсягом матеріалів, що походять із степових та лісостепових комплексів. Правомірність використання аналогій не викликає сумнівів.

Аналіз похованальних споруд, звичаї та інвентаря дав С. А. Скорому змогу підійти до найбільшій зустрічі частини дослідження — визначення хронології пам'яток в цілому та її складових частин, соціальної та етнічній характеристики могильника. Можна цілком погодитись з датуванням могильника у межах першої половини V — першої половини IV ст. до н. е. Слушною відається і його думка, що поножі з кургану 3 Стеблівського могильника (перша половина V ст. до н. е.) є найдавнішими серед виявлених у курганах Скіфії. Винятком є лише поножі з кургану, розкопаного півтора сторіччя тому між селами Ромейківка та Петраківка, якій датується більш раннім часом².

Не викликає особливих заперечень і думка автора про належність осіб, що були поховані в курганах Стеблівського могильника, до скіфського сттосу. Безпсречно, він правий у соціальній оцінці поховань некрополя, що належали до верхівки одного з родів — скіфської військово-кочової знаті (С. 60—64).

Мабуть, найбільш цікавими є сторінки книги, де викладено думки автора з кардинальної проблеми історії Скіфії — взаємовідносинах її степової та лісостепової частин у V—IV ст. до н. е. (С. 67—75). Можна погодитись із запропонованою і досить вдало аргументованою ним схемою розвитку зв'язків населення Степу і Лісостепу, своєрідністю цих процесів на правому і лівому берегах Дніпра. Цілком слушним є висновок С. А. Скорого про те, що «південна частина Правобережного Лісостепу увійшла до складу північнопричорноморської Скіфії і, звідде за все, стала відігравати роль одного з периферійних її районів. Ця подія мала важливі наслідки для її населення не лише у політичному та економічному аспектах. Вона сприяла широкому розповсюдження у різних сферах життя місцевого населення елементів скіфської культури, запозиченню останнім окремих рис поховань звичаїв населення Степу, що призвело до значного нівлювання культур Степу і Лісостепу» (С. 75).

Монографія добре ілюстрована. Численні (60) рисунки дають повну уяву про похованальні споруди та інвентар.

© Є. В. ЧЕРНЕНКО, 1999

Але, як і в будь-якій праці, у книзі є певні недоліки. Хоча вони і не стосуються головних висновків автора, деякі мають принципове значення.

Не можна погодитись з трактуванням кам'яної плити з кургану 7 як надмогильної стели (С. 54). Мабуть, сам автор не цілком певен цього. І саме тому використовує кілька назв для неї — «антропоморфна плита», «примітивна скульптура», «стела», «антропоморфна стела», «силуетна скульптура», «антропоморф».

Викликає заперечення думка автора стосовно одного з найбільш цікавих курганів могильника — 13. Виходячи з визначення С. І. Круц поховання як жіночого, автор включає його до групи поховань жінок зі збросю. Але у ньому немає абсолютно ніяких речей, притаманних інвентарю жіночих поховань. Є два списи, три дротики, зализні деталі вузді, унікальні для Скіфії наконечники списів (довжина 13,4 та 13,6 см). Цю обставину С. А. Скорий наводить на користь трактування поховання як жіночого (С. 31). Для жінки за замовленням і були нібито виготовлені полегшені списи. У такому випадку залишається незрозумілою та обставина, що наконечники дротиків мали стандартні розміри — 35 та 37 см.

Можливо, поховання у кургані 13 було парним. Розміри могили з певними «незручностями» дозволяють покласти туди двох померлих, але тоді чому зброя двох небіжчиків лежала поруч. У будь-якому випадку варто було б знову повернутися до антропологічного обстеження залишків черепа.

Ще одне, на перший погляд несуттєве, але в дійсності важливе зауваження. У кургані 3 підток списа або дротика було заклинено бронзовим наконечником стріли. Цей прийом трапляється у кількох курганах Скіфії. Нагадаю лише кілька з них. Це поховання 3 Кічкаського могильника, курган 16 поблизу Маріуполя, курган 12 групи 22 шахти поблизу м. Орджонікідзе, курган поблизу с. Омельник на Кіровоградщині (розкопки Н. М. Бокій 1968 р.³). Усі ці кургани впевнено датуються V ст. до н. е., що дає значні підстави вважати використання цього технічного прийому закріплення підтока на держаку датуючою ознакою.

Наведені зауваження ніякою мірою не можуть вплинути на високу оцінку такої своєчасної і потрібної праці. Безумовно, вона є помітним явищем у скіфології. На жаль, книгу видано дуже обмеженим тиражем коштом автора.

Примітки

¹ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скіфської епохи Дніпровського Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 6—10.

² Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии.— К., 1848.— С. 73.— Табл. XVI.

³ Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані.— Т. 1.— Дніпропетровськ, 1929.— С. 58; Черненко Є. В. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова // Археологія.— 1970.— Т. XXIII.— С. 179.— Рис. 1, II; Тереножキン А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— Рис. 51, 7.

Одержано 21.03.98

**Wolagiewicz R. LUBOWIDZ. EIN BIRITUELLES GRÄBERFELD
DER WIELBARK-KULTUR AUS DER ZEIT VOM ENDE DES.—
1.Jhs.v.Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs.n.Chr.— Krakow, 1995 та
Jaskanis Ja. CECELE. EIN GRÄBERFELD DER WIELBARK-
KULTUR IN OSTPOLEN.— Krakow, 1996.**

О. В. Петраускас

З 1995 р. в Польщі започатковане нове видання «Monumenta archeologica Barbarica» (MAB), метою якого є публікація матеріалів добре дослідженіх пам'яток пізнього передримського та римського часів. Ініціатива видання належить Комісії з дослідження археологічних джерел Польської Академії

наук. Воно передбачає публікацію найважливіших пам'яток вказаного часу «мовою конгресів» аби полегшити використання інформації фахівцями з інших країн. Книги, що вже вийшли, надруковані німецькою мовою.

До першого тому увійшли результати досліджень класичної пам'ятки передримського та ранньоримського часу — могильника вельбарської культури поблизу Любовіджа (Lubowidz). Другий том вміщує матеріали могильника в Цецелі (Cecelle). Вдале поєднання виходу двох класичних пам'яток вельбарської культури, які маркують дві принципові фази культурного розвитку цієї спільноти призвели до загального їх розгляду в одній рецензії. Зазначимо, що на час завершення цієї рецензії вийшли третій та четвертий томи МАВ з матеріалами Прущ-Гданського (Pruszc Gdanski-10) та Каменчика (Kamienczyk).

Повне видання результатів розкопок могильників Любовідж та Цецеле важко переоцінити. Вони надають матеріали не тільки для вирішення «приватних» проблем хронології римського періоду, розвитку похованальної обрядності варварських племен Центральної Європи, але й досить відчутно впливають на висвітлення складніших питань. Серед них — найважливіші проблеми, які безпосередньо стосуються археології римського часу України — походження черняхівської культури, її етно-соціальний устрій, внутрішня періодизація пам'яток тощо. Тема співвідношення черняхівської та вельбарської культур з публікацією цих матеріалів отримує нові дані для її аналізу та історичної інтерпретації.

Обидві монографії побудовані за класичними європейськими зразками презентації археологічного джерела. Найповніші описи комплексів доповнюють якісні креслення, малюнки та фотографії. Принципово розширяють інформацію про похованальні звичаї дані антропологічного аналізу кісток та палеоботанічних решток з поховань, виконані для могильника в Цецелі. Монографію Р. Волангієвича дуже вдало доповніє експериментально-технічний аналіз орнаментації металевих виробів з Любовіджа. Аналітичні частини досліджень обмежені співвідношенням отриманого матеріалу з загальноприйнятими морфологічними типологіями і не переобтяжені широкими культурно-історичними узагальненнями. Додамо, що, на наш погляд, однією з умов появи подібного типу видань стала наявність у Польщі (Центральний Європі) добре розроблених загальноприйнятних класифікацій та типологій головних елементів речового комплексу. Так, для типологічних визначень речей з могильників використані розробки А. Альмгрена, Т. Костжевського (фібули), Р. Мадито-Легітко (пряжки), К. Раддатаца (поясні набори), М. Темпельман-Мачинської (намисто), З. Томас (гребені), Р. Волангієвича (кераміка).

Монографія про Цецеле складається з чотирьох частин: вступу, де визначається місце пам'ятки в системі римських старожитностей Центральної Європи, опису поховань, аналізу археологічного комплексу та каталогу ілюстрацій. Подібним чином побудоване і дослідження Р. Волангієвича, хоча воно й постуپається обсягом в аналітичних частинах, оскільки видавці вважали за необхідне зберегти авторський текст монографії передчасно померлого дослідника.

У передмові до публікації матеріалів з Цецеле Я. Ясканіс зазначає, що Північно-Східна Польща — досить погано вивчений регіон стосовно пам'яток римського часу. Інтенсивні дослідження цих територій з середини 50-х років відкрили новий матеріал середньоримського часу Східної Мазовії та Поділля, зокрема нові похованальні форми, які, за визначенням К. Годловського, отримали назву — східно-поморо-мазовецькі. Отже, на думку автора, відкриття могильника Цецеле надало нові дані про: культурні зміни, які припадають на ранній та пізній римський час у Східній Мазовії та Поділлі; появу нового культурного типу вельбарської культури, яка була визначена під робочою назвою «східно-поморо-мазовецька»; характерні ознаки цієї культури та пізню фазу її розвитку — цецельську.

Отже, розглянемо коротко головні розділи монографій. Могильник в Любовіджі розташований на схилі дюноподібного підвищення в заплаві невеликого струмка, який поєднує два озера. Могильник біритуальний, на час дослідження не мав якихось повсіх звичаїв ознак. У розміщенні поховань можна відмітити, що існує їх північне та південне угруповання. Перше має тільки трупопокладення, переважно з північною орієнтацією, та найпізнішими похованнями могильника. Друге складається з трупопокладень з північною орієнтацією (які чисельно переважають), трупопокладень з нечастою меридіональною орієнтацією та могил з трупоспаленням (найпівденніша частина могильника). Отже, хронологічно могильник розвивався з півдня на північ, хоча «чистих» часових ділянок на могильнику майже немає. Населення продовжує ховати померлих з часу заснування ділянки і до останніх фаз існування цвинтаря.

Топографічне положення Цецеле, за визначенням Я. Ясканіса, досить типове для часу і території вельбарської культури, хоча привертає увагу те, що могильник розміщено досить далеко від русла сучасної річки. Кургани та ґрунтovі поховання займали в цілому площину 90—95x60—70 м. По краях зони ґрунтових поховань розташовані кургани. За межі курганів ґрунтovі поховання не виходили. Найбільше сккупчення спалень спостерігається в центральній частині. У цьому місці були сконцентровані і найдавніші поховання могильника. Близче до зовнішнього краю могильника концентруються пізні поховання. Розвиток могильника відбувався від центру в західному та північному напрямках, хоча в центральній частині здійснення поховань не перевидалося. Ґрунтovі поховання в межах могильника утворюють іноді досить щільні скупчення, особливо в його центральній частині.

Провідним типом для Цецеле є ґрунтovе поховання, хоча на могильнику досліджено і вісім курганів.

Курганні поховання здійснювалися у різні фази існування могильника, хоч і розташовані по його краях. Датування курганних поховань проведено переважно за стратиграфією перекриття насипами датованих ґрунтових поховань.

На ґрунтovому могильнику виявлено 579 поховань, серед яких 61 (10,53%) тілопокладення та 518 (89,46%) трупоспалені. Серед останніх є впускні, які знайдено в курганах (всього три). Дослідже-

но два незвичних поховання, які містили тільки кістки тварин. Трупопокладення знайдені під курганами, кількість яких разом з ґрутовими інгумаціями становить 65 поховань (11,14%). Дослідник вважає, що початкова кількість поховань складала 650—700 об'єктів.

Любовідж презентує 241 (82%) тілопокладення, 54 (18%) трупоспалення та 13 об'єктів, призначення яких визначати важко.

Тілопокладення на могильниках були здійснені у витягнутих, переважно прямокутних ямах. Поховання дорослих в Цецелі сягали глибини 1,2 м, дитячі — не глибше 0,5 м. Слід зазначити, що в Любовіджі в багатьох випадках дуже погано збереглися кістки небіжчиків, що ускладнює визначення пози похованого.

У Цецелі тілопокладення здійснювалися переважно випростаними на спині, зі складеними на грудях руками. Виняток становить пох. 26, де небіжчика покладено на живот (як в Бруліно-Косці, п. 22). Характерною ознакою дитячих поховань є розведені в сторони ноги. В похованні № 318 два дитячі скелети лежали один на одного лицем до одного. Нижній кістяк мав сліди обпалення.

У Любовіджі також переважають випростані поховання на спині. Руки витягнуті вздовж тіла. Однак відомі поодинокі випадки, коли ноги повернуто колінами ліворуч або праворуч.

Серед 60 поховань для Цецелі визначено наступну орієнтацію: північний-захід — південний-схід (40%), північний-захід (35%), північ-захід (13,3%). Тільки чотири поховання було орієнтовано із заходу на схід. Різниця в орієнтації не залежала від віку, статі або кількості поховань і часу здійснення поховання. Таким чином, переважну кількість поховань орієнтовано на північ з відхиленнями на схід або захід (93%). Виняток становить орієнтація поховань ям уздовж лінії схід — захід. Я. Ясканіс вважає цю орієнтацію чужорідною не тільки для Цецелі, а й загалом для культури західно-балтських курганів, вельбарської та черняхівської культур. Зазначимо, що всі ці поховання не мали інвентаря.

У Любовіджі досить виразно переважають поховання з орієнтацією в північному секторі (блізько 96%). У восьми випадках похованні ями орієнтовані зі сходу на захід, з них датовані поховання належать до початкових фаз існування могильника ступенів А/3, В/1. Два поховання, на думку Р. Волангевича, мали виключно рідкісну орієнтацію — головою на південь (№ 65, 205, фаза В/2). Зазначимо, що в цих випадках рештки кісток людини в похованнях не збереглися. Визначення орієнтації зроблено тільки на підставі знаходження інвентаря в південній частині ями.

Типовим для інвентаря поховань з тілопокладеннями як в Цецелі, так і в Любовіджі були фібули, пряжки, голки, гребені, намиста, посуд, браслети і т. п. Для Цецелі автором детально розглядається положення кожної з цих груп речей відносно похованого (с. 92, 93). Найбільш типовим є розміщення речей біля голови, ліктів правої руки та колін. Схожим чином розміщувався інвентар і в похованнях з Любовіджа.

В Любовіджі переважають поховання залишків спалення в звичайних ямах (70%). Більшість з них дуже бідна на супроводжуючий інвентар і тому залишається не датованими. Три випадки трактувано як поховання із скрученням кісток («Knochenhaufchen») (6%). У 13 випадках залишки спалення знайдено в урні (24%). Досить часто поховання означених вище типів мали виразне заповнення у вигляді вугілля, попелу, перепаленої землі. В окремих похованнях було використано каміння, яким, зокрема, було обкладено деякі урни.

Головною формою трупоспалень на могильнику в Цецелі є також безурнові поховання. Розміщення залишків кремації в урні зафіксовано лише в шести випадках, що становить трохи більше 1% поховань. Урни в них знаходилися на дні, на середині глибини ями або серед каміння. Я. Ясканіс детально розглянув положення урн, кількість осіб, похованіх в них, та положення інвентаря (с. 93, 94). Автор диференціював цю групу поховань за кількістю кальцинованих кісток в них: велика та дуже мала.

Ямні трупоспалення поділяються за наявністю або відсутністю залишків вугілля. Ґрутові поховання мали звичайну колоподібну форму в плані (розміри в середньому 0,5—0,8 м) та сферичну в розрізі. Є певні винятки за формую та розрізом.

Аналіз деревного вугілля для 181 комплекса засвідчує, що 53% з них містили залишки берези. Хвойні породи становлять близько 30%. Переважання берези пояснюється місцевими умовами, хвойні породи додавалися для підвищення температури горіння.

Поховання без решток вогнища різняться за кількістю кісток та ступенем обпаленості речей. Кістки займають різне положення в заповненні ям, найчастіше на дні або біля дна. Загалом, кісток у цих похованнях мало і вони дуже дрібні (роздроблені). Положення речей в похованнях також не має певних закономірностей.

Дуже цікаві результати антропологічного визначення кісток від трупоспалень. Згідно з цими даними на могильнику досить велика кількість подвійних поховань. Розташовані вони переважно в центральній частині могильника. Хронологічно парні поховання переважають на ранній стадії (C/1-2) і зменшуються на пізній (C/3-D). Кількість подвійних поховань дозволяє збільшити популяцію Цецелі до 620 осіб. Наводиться їх розподіл згідно з фазами існування могильника.

У монографії Я. Ясканіса детально розглянуто допоміжні конструкції у похованнях. Так, деякі з них були кам'яними у вигляді вимостки, захисного устрою (кам'яна обкладка) або окремих прошарків каміння (с. 88 і далі). Всього застосування каміння зафіксовано у 54 випадках (9,5%), з них 41 спалення. Всі поховання належать до різних хронологічних фаз могильника. Досить цікавий і незвичний випадок використання жорен у похованнях 467 та 480 (с. 89).

Використання каміння, на думку Я. Ясканіса, не характерно для могильників вельбарської культури в цьому регіоні (Бруліно-Косці, Сарнаки). Виняток становить Брест-Тришин (9%). Найбільші аналогії ці риси знаходяться серед пам'яток т. з. типу Ростолти. Поява цього типу пам'яток пов'язана з розширенням вельбарської культури на південний схід у Мазовію та Поділля. Це припадає на фазу

С/1 і є синхронним із часом зникнення підкурганних поховань вельбарської культури типу Віс'ори-Одри-Гржбиця. Можливо, що кургані поховання типу Ростолти мають місцеве мазовецьке походження, якщо прийняти до уваги їх похованальні конструкції ранньоримського часу і пізніше фаз В/2-С/1 з Північної Мазовії.

Цецеle разом із Сківи Малими, як вважає Я. Ясканіс, належать до найпівденніших пам'яток цього типу. Вони займають обмежену площу по Середньому Буту, Верхньому і Середньому Нареву та його притоку Бебржі. У попередній час про цей регіон мова йшла як про північно-східне пограниччя пшеворської культури. Хронологічно ці пам'ятки існують з С/1 до D. Серед ознак курганів цієї групи — «свяtkовий» вигляд, складність конструкцій та інвентаря. Це відрізняє їх від синхронних грунтових поховань.

Характеристику похованального інвентаря наведено досить детально для Цецеle. Так, приблизно половина грунтових поховань в Цецеle була з пошкодженим інвентарем або мала фрагменти кераміки. Досить рідко траплялися також маленькі обпалені фрагменти металевих предметів, скла або кістки. Поховання ж без інвентаря (164) знаходилися у різних частинах могильника.

Фібули знайдено у 103 похованнях, це 40% від інвентарних поховань. Цікаво, що фібули типу А.VI.2 виявлено тільки в жіночих похованнях. Пряжки знайдено в 43 похованнях (26%) незалежно від віку чи статі померлого. Намиста зафіковано у 85 похованнях (20%) або 19% відносно всіх поховань. Цей відсоток відповідає середній кількості для могильників римського часу. Найчастіше вони траплялися в дитячих похованнях (55—60%). Намиста не є характерною ознакою для чоловічих поховань. Приладдя для ременів знайдено в 7 похованнях (1,7%), хоча поясні пряжки — у 26% поховань. Дротяні кільця із закрученими кінцями виявлено в трьох похованнях.

Пряслиця зафіковано в 45 похованнях (11%), переважно жіночих, враховуючи колективні, відсоток яких сягає 91. Гребінці розподіляються рівномірно між різностатевими похованнями. Певний зв'язок гребенів простежується із похованнями дорослих.

Посуд знайдено у 56%, зокрема у 30% — це єдина форма інвентаря. Гончарна кераміка походить з шести поховань і пов'язана з дорослими жінками. Уламки скляних посудин зафіковано в чотирьох похованнях.

Особливу групу похованального інвентаря складають кістки тварин. Їх знайдено загалом у 6% поховань. Переважно кістки супроводжували поховання жінок (57%). Серед тварин здебільшого коза/вівця (40%) та велика рогата худоба (18%). Також є залишки коня, свині, птиці. У похованнях 42 та 317 знайдено виключно кістки тварин.

Таким чином, в Цецеle, як ознаки переважно жіночих поховань, можна розглядати — намиста, пряслиця, голки, терковики та фібули типу А.VI.2.

У цілому похованальний інвентар є досить звичайним для могильників вельбарської культури фази Цецеle, хоча поховання 8, 124, 356 reprезентують більш ранній горизонт і пов'язані з зарубинецькою культурою.

На жаль, публікація Любовіджа не супроводжується детальною статистикою особливостей розподілу похованального інвентаря, але стан друку джерела надає всі можливості для самостійного аналізу цієї особливості пам'ятки.

Датування могильників. Любовідж існує з фази А/3 до В/2-С/1, в абсолютних датах це приблизно з кінця I ст. до н. е. до початку III ст. н. е. До фази А/3 віднесено три поховання. Більшість їх датується фазами В/1 та В/2. Заключну фазу могильника С/1а представляє лише одне поховання № 73. Могильник у Любовіджі презентує найдавнішу фазу вельбарської культури, тому природно, що його матеріали повинні висвітлювати питання походження цього культурного формування. Але три найраніші поховання з Любовіджа (фаза А/3), одне тілопокладення і два трупоспалення, на наш погляд, досить важко визначити в культурному відношенні. На думку Р. Волангієвича, вони reprезентують взаємоз'язок з автохтонним населенням (с. 45) але, крім хронологічного континуітету поховань на могильнику, автор не наводить більш розгорнотої аргументації. Дуже цікаво, що і в Цецеle найраніші поховання 8, 124, 356 відносяться до фази А/3 (і там і там датовані за фібулами). Але, крім фібул, поховання в Цецеle містили кераміку, яка, на думку Я. Ясканіса, найближчі аналогії має в зарубинецькій культурі Полісся. Але поховання в Любовіджі не мають перерви в часі, як зазначалося вище, на відміну від Цецеle де тільки з фази С/1а бере початок вельбарський могильник. Стосовно трьох «зарубинецьких» поховань з Цецеle можна лише відмітити, що обряд, фібули і, особливо, кераміка досить суттєво різняться від класичних пам'яток зарубинецької культури Східної Європи. Можливо, аналогії цьому явища слід шукати серед «західних» уgrupовань зарубинецьких віллів.

Таким чином, підводячи підсумок, треба відмітити, що видання цих матеріалів попередньо надають можливість зробити деякі спостереження. Вельбарська культура не така монолітна як вона сприймається у східноєвропейській літературі. Вона має досить ступеві відмінності як в хронологічних етапах розвитку, так і серед різних її територіальних уgrupовань. Пам'ятка в Цецеle та віділена в Східній Мазовії пам'ятки типу Ростолти лише підтверджують це.

Найважливішим лишається питання співвідношення вельбарської та черняхівської культур. На сучасному етапі розвитку археології в цій площині вирішуються суттєві історичні питання — готська проблема, гото-антські відносини і т. і. Археологічні матеріали дозволяють вирішувати цю проблему на рівні деталізації історичних подій.

Зазначене вище спостереження стає важливим оскільки ідентифікація північно-західних елементів у межах черняхівської спільноти у майбутньому надасть можливість з'ясувати конкретне географічне походження цих груп переселенців. На сучасному стані досліджені мова йде про розрізнення пшеворських та вельбарських елементів у межах черняхівської культури.

Стосовно співвідношення похованальних звичаїв вельбарської та черняхівської культури можна зазначити декілька спільних та відмінних рис. Так, наявність підкурганних та грунтових поховань в

межах одного могильника не є характерною рисою для черняхівської культури. Виходячи із свідчень Я. Ясканіса, курганно-грунтовий тип могильників — одна з характерних рис мазовецьких пам'яток вельбарської культури. Переважна більшість черняхівських могильників не має курганів насипів. Відомі лише поодинокі виладки такого типу могильників на території культури — Башмачка, Войськове та Кантемирівка. Тут поруч з грунтовими похованнями досліджено окрім курганів поховання. На жаль, пам'ятки не розкопані достатніми площами. Так в Кантемирівці підкурганні поховання представлені виключно тілопокладеннями, в надпорізьких пам'ятках — кремаціями.

Наявність біритуалізму в межах одного могильника зближує черняхівську та вельбарську культури. Хоча до цього кола входять ще ряд культур Східної та Центральної Європи римського часу (пшеворська, культура західних балтів). Біритуалізм є однією з культурно-визначальних рис для черняхівської культури. Формування подібної похованальної системи для вельбарської культури, виходячи з матеріалів Любовіджа, відбувається на рубежі ер. Тенденція подальшого розвитку похованальної системи цієї культури загалом спрямована на переважання обряду трупоспалення в пізньоримський час, що і засвідчує могильник в Цецелі. Також помітна певна особливість могильників вельбарського населення, пов'язана із пересуванням на південний схід на межі рannього та пізнього римського етапів, у них тепер переважають поховання із спаленням: Любовідж (відсоток спалень — 15%), Цецел (89%), Брест-Тришин (100%), Любомль (100%). Особливо це стосується вельбарських могильників на східному кордоні напередоні їх переміщення на Україну. Могильники вельбарського типу, які вже заходять до Білорусі та Волині (Брест-Тришин, Любомль та ін.), «стріфа В» за Р. Волангівичем та «зона 2» за Ф. Бірбрауєром, представлені переважно (а в більшості випадків виключно) похованнями із спаленнями. Тобто північні переселенці напередодні формування черняхівської культури переважно спаляють своїх померлих, дотримуючись поховань норм, прийнятих на прабатьківщині.

Найбільш ранні поховання черняхівських могильників представлені як спаленнями, так і тілопокладеннями (Косаново, Чернелів Руський, Ружичанка, Завадівка та ін.) тобто біритуальні. На жаль, про хронологічні тенденції розвитку похованальної системи черняхівської культури на сьогодні майже нічого не відомо.

Щодо конкретних типів поховань, то можна відмітити, що для трупопокладень це принципово різний відсоток поховань з північною та західною орієнтаціями. В Любовіджі та Цецелі переважає орієнтація в північному секторі, західна — не є характерною, але обидві головні «черняхівські» орієнтації представлені. Також слід додати, що, на думку деяких дослідників, західна орієнтація — це явище пізнє в черняхівській культурі (Е. О. Симонович, М. Мачинська). Хоча в черняхівській культурі поховання із західною орієнтацією майже обов'язковий тип поховання на могильниках і для деяких з них переважний (могильники Північного Причорномор'я, Журавка Ольшанська, Дідівщина, Канів та ін.). Типи поховань споруд, поза похованого набагато різноманітніші в черняхівській культурі. В Любовіджі, а особливо в Цецелі, все виглядає спрощено і значно бідніше. У вельбарських похованнях провідним в інвентарі є елементи костяму та особистих прикрас померлого. Керамічний посуд відіграє другорядну роль. Його менше і він досить рідко складає такін сервізні набори. Протилежна картина спостерігається на черняхівських могильниках. Стосовно етнографічного костяму слід зазначити, що частина найбільш ранніх поховань на черняхівських могильниках має риси, характерні для вельбарського жіночого вбрання.

Стосовно поховань із трупоспаленнями можна відзначити, що всі їх типи, які презентують Любовідж і Цецел, мають свої аналогії серед черняхівських (мова йде про морфологічну структуру поховань). Але типологічний спектр спалень черняхівської культури, крім цих поховань, надає ще ряд принципово відмінних типів, які зовсім невідомі у вельбарській культурі. Наприклад, урнові представлені більшою кількістю різновидів (горшки вставлені один в один, урни перекріті шарами битого посуду). На вельбарських могильниках нема такого явища як «культурний шар», який є досить характерною рисою черняхівської культури і який засвідчує використання іншої ритуальної моделі спалення. За морфологічними ознаками черняхівські спалення схожі з могильниками та похованнями типу Добродзень та Козаровичі.

Отже, завершуючи відгук на публікацію двох важливих могильників вельбарської культури, яка чудово виконана нашими польськими колегами, можна лише зазначити, що із виданням цих матеріалів проблема співвідношення вельбарської та черняхівської культур набуває нових можливостей для свого вирішення.

Одержано 04.03.98

ХРОНІКА

ГАЛИЧУ 1100 РОКІВ

18—20 вересня 1998 р. Україна святкувала 1100-річчя давнього Галича — у XII—XIII ст. столиці Галицько-Волинської держави. У святкуванні брали участь Президент України Л. Кучма, віце-прем'єр В. Смолій, міністр культури та мистецтв України Д. Остапенко, представники інтелігенції багатьох міст України та української діаспори, громадськість, учени багатьох країн Європи та Америки. Під час відкриття на центральній площі сучасного м. Галича пам'ятника одному з найвизначніших діячів Галицько-Волинської держави — князю Данилу Романовичу Галицькому з промовою виступив Л. Кучма.

18—19 вересня відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена цій ювілейній даті, на тему: «Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України». Конференцію відкрив віце-прем'єр В. Смолій. З привітаннями до учасників звернувся також голова Івано-Франківської обласної держадміністрації М. Вишневанюк.

На пленарних засіданнях було заслухано одинадцять доповідей: П. Толочка «Давній Галич і давній Київ», Я. Ісаєвича «1100-річчя Галича і державотворчі процеси в Україні», Л. Рудницького «Образ Галича в українській еміграційній літературі», В. Барана «Археологічні дослідження Галича і Галицької землі», В. Кононенка «Символіка давнього Галича», С. Мудрого «Галицька митрополія і роль церкви в історії краю», І. Могитича «Архітектура давнього Галича», М. Фіголя «Мистецтво стародавнього Галича» та ін.

Працювало п'ять секцій: «Археологія Галича і Галицької землі» з двома підсекціями — «Первісна археологія» та «Середньовічна археологія»; секція «Галич і Галицька земля в світлі історичних досліджень»; секція «Культурна спадщина давнього Галича» з трьома підсекціями: «Архітектура», «Образотворче мистецтво», «Літературні та мовні процеси давньогалицького періоду»; секція «Галицька митрополія і роль церкви в історії краю»; секція «Галич і Галицька земля в історичному краєзнавстві».

Відбувся Круглий стіл «Культурні цінності Галичини: втрати, шляхи повернення».

На секціях прослухано понад 150 доповідей і повідомлень, у яких давній Галич виступає як столиця Галицько-Волинського князівства, що в час монголо-татарської навали прийняла від розореного Києва знамено державності і притримала його до середини XIV ст.

Галич XII—XIII ст. — це велике середньовічне місто, яке складалося з декількох топографічно виділених районів з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, різноманітних ремісничих майстерень, торговими майданами, дружинними гридницями, багатими боярськими дворами; загалом — великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр західної частини України-Русі.

Перша писемна згадка про давній Галич відноситься до 898 р. і належить угорському літописцю — анонімному нотарію короля Бели, який свідчить, що вождь угрів Алмош на шляху до Паннонії зупинявся в Галичі. Ця згадка підтверджена й археологічними дослідженнями.

На городищі в с. Крилосі, де знаходились княжі резиденції та кафедральний Успенський собор, відкрито житла IX—Х ст. В околицях села у 1908 р. випадково знайдено скарб кінця VI—VII ст., опублікований Я. Пастернаком. Наявність в його складі коштовної позолоченої чаші, срібних і бронзових браслетів та інших цінних речей дозволяє пропустити існування вже в цей час слов'янського поселення, яке було зародком майбутнього княжого міста.

Столицею Галицького князівства Галич стає з 1141 р., коли князь Володимирко Володарович переїздить сюди з Перемишля. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинське та Галицьке князівства, а його нащадки правили Галичиною до середини XIV ст. Найвищого розквіту Галич і Галицька земля досягли за князювання Ярослава Осмомисла та Данила Романовича, прозваного Галицьким. При Ярославі Осмомислі було побудовано найвеличніший храм Галича — Успенський собор, в якому його було поховано.

Пам'яткою кам'яної архітектури кінця XII ст. давнього Галича є добре збережена церква Пантелеймона в с. Шевченкове над Дністром. У Галичі складався Галицько-Волинський літопис XIII ст.,

писалися літературні твори книжником Тимофієм. За свідченням літопису, у місті жили і творили «хитрий» різбяр по каменю Авдій та співець Митус.

Занепад Галича почався у 1241 р. після монголо-татарського погрому, а в середині XIV ст. в результаті польсько-литовського завоювання місто остаточно втратило своє колишнє значення. Сьогодні пам'ять про давню велич міста — столиці Галицько-Волинської держави зберігають писемні пам'ятки, рештки потужних укріплень, архітектурних споруд, його історична топографія.

До 1100-річного ювілею Галича повністю реконструйовано церкву Св. Пантелеймона, за проектом І. Могитича; музефіковано літописну Галичину Могилу в ур. Качків та «Княжу криницю» на західних схилах Золотого Току; в реконструюванні Митрополичих палаців у с. Крилосі підготовлено нову експозицію археологічних та етнографічних матеріалів, а в Івано-Франківському краєзнавчому музеї відкрито виставку «1100-річчя Галича».

Учасників конференції ознайомлено з новими відкриттями Галицької археологічної експедиції, яка під керівництвом В. Барана, Б. Томенчука, Ю. Лукомського провадить дослідження давнього Галича.

Інститутом археології Національної академії наук України та Національним заповідником «Давній Галич» видано ювілейний збірник «Галич і Галицька земля» (Львів—Галич, 1998). До цієї дати вийшло декілька монографій, зокрема книги М. Фіголя «Мистецтво стародавнього Галича» (Київ, 1997) та В. Грабовського «Нарис історії Галича» (Галич, 1997), перевидано монографію Я. Пастернака «Старий Галич» (Івано-Франківськ, 1998), підготовлено до друку матеріали конференції.

В. Д. Баран

НАУКОВИЙ СЕМІНАР З ПИТАНЬ ГРАВЕТУ УКРАЇНИ

17—18 лютого 1999 р. в Інституті археології НАН України на базі відділу археології кам'яного віку пройшов науковий семінар з питань гравету й епігравету України. Семінар розглядався як підготовчий етап вітчизняних фахівців з даної проблематики до міжнародної конференції в Яссах (Румунія) «Транскарпатські зв'язки пізнього палеоліту», що мала відбутися під егідою UISPP восени 1999 р. У запрошеннях, розісланих археологам ряду міст України й Молдови, пропонувалося акцентувати увагу у доповідях на етнічному аспекті проблеми.

Участь у семінарі, окрім співробітників відділу археології кам'яного віку, археологічного музею ІА НАНУ, взяли фахівці кафедри археології Київського університету імені Тараса Шевченка, музеїв та інших наукових установ Харкова, Донецька, Луганська, Львова.

У перший день засідань було заслушано доповіді Л. Л. Залізняка, О. О. Кротової, В. І. Ткаченка, О. О. Яневича, Д. Ю. Нужного, О. Ф. Горелика.

Л. Л. Залізняк (Київ) у доповіді «Етнокультурні процеси у кам'яну добу та проблема епігравету» розглянув термінологічну проблему (гравет, східний гравет, епігравет, мікргравет). Зазначивши, що власне гравет — це більш західне явище, а для території України доцільніше говорити лише про епігравет (який за змістом є, фактично, мікрграветом), він висловив критичні зауваження і щодо терміну «східний гравет». Було запропоновано розгорнуте визначення епігравету, охарактеризовано набір крем'яного інвентаря, акцентовано увагу на мікролітичному його компоненті, який, на думку доповідача, є основним етнічним показником. Висвітливши проблему виникнення етнічних спільнот, Л. Л. Залізняк запропонував ввести для епохи пізнього палеоліту поняття «етнічний блок».

На різномайданчиковій думці в питанні термінології гравету звернула увагу у доповіді «Граветоїдний технологічний комплекс Північного Причорномор'я» О. О. Кротова (Київ). Доповідачка розглянула проблему гравету Європи в історіографічному аспекті, звернувшись особливу увагу на питання походження граветської технологічної традиції. На її думку, стосовно індустрії Східної Європи, доцільніше говорити не про гравет чи епігравет, а про «граветоїдність».

Проблеми генези гравету та його взаємодії з оріньяком торкнувся у доповіді «Гравет: шлях розвитку чи етнокультурне явище?» В. І. Ткаченко (Київ). Було зроблено спробу розглянути питання технологічних процесів у пізньому палеоліті в етнокультурному аспекті.

О. О. Яневич (Київ) у доповіді «Буран-кайська культура гравету Криму» зазначив, що в Криму серед статистично опрацьованих пізньопалеолітических комплексів виділяється три групи пам'яток: типу Буран-кая III, типу Гrot Скелястий і типу Вищене II. З огляду на те, що ні в Криму, ні в Північному Причорномор'ї пам'ятки типу Буран-кая III не мають аналогій, їх, на думку доповідача, можна виділити в окрему археологічну культуру і розглядати як найдавніший граветський технологічний комплекс північно-причорноморського регіону, в якому досить відчутними є оріньяксі впливи.

Одним з головних аспектів доповіді Д. Ю. Нужного (Київ) «Епігравет Овруцького кряжу» була характеристика, відкритого ним на Овруччині, нового епіграветського комплексу Шоломки. На зіставлених матеріалів цієї Й. Довгинецької пізньопалеолітичних стоянок зроблено висновок про їх одночасність і культурну однорідність. Охарактеризувавши епігравет як спрощений гравет, доповідач висвітив своє бачення проблеми диференціації знарядя на господарські і етновизначальні. На його думку, етнічне навантаження несеуть такі знаряддя як скребачки, різці; мікроліти ж дають не так етнічну, як хронологічну інформацію.

О. Ф. Горелик (Луганськ) у доповіді «Північ—південь. Формування епіграветських індустрій Дніпро-Донецького межиріччя» основну увагу приділив характеру взаємин рогалицької групи пізньопалеолітичних пам'яток (південні) з пам'ятками північної, переглядичної зони, аналізу елементів відмінностей і подібності між ними, а також наявним в рогалицькій групі пам'яток елементам мистецтва.

В обговоренні доповідей першого дня засідань брали участь Л. Л. Залізняк, Д. Я. Телегін, М. І. Гладких, С. В. Смирнов, Д. Ю. Нужний, О. О. Кротова, О. Ф. Горелік.

На другий день засідань було заслухано доповіді О. В. Колесника, І. А. Сніжко та Ю. Г. Коваля.

Основу доповіді О. В. Колесника (Донецьк) «Знаряддя з пілтескою в палеоліті Євразії» становило питання зародження технології виготовлення ножів костенківського типу. Було зроблено припущення про можливий зв'язок між ними й «виробами з пілтескою», яким притаманна середньопалеолітична техніка обробки.

Доповідь І. А. Сніжко (Харків) була присвячена аналізу остеологічного матеріалу зі стоянок Амвросіївка, Анетівка II та Кам'яна Балка II. Доповідачка запропонувала цікаву методику визначення за станом фауністичних решток періодичності й тривалості заселення цих пізньопалеолітичних пам'яток, сезонів полювання на основний вид мисливської здобичі в степовій місцевості — бізонах коня. Зроблено висновок про наявність двох етапів у процесі розчленування туш впольованої дичини.

Повідомлення Ю. Г. Коваля (Донецьк) «Знахідка свідерського наконечника на місцезнаходженні Новоклинівка II у Приазов'ї» торкнулося проблеми міграції первісних мисливців у пізньопалеолітичний час.

В обговоренні взяли участь Д. Ю. Нужний, Л. Л. Залізняк, Ю. В. Кухарчук, В. М. Степанчук, О. С. Ситник, О. О. Яневич.

У заключному слові зав. відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ С. В. Смирнов відзначив як позитивне явище те, що у більшості заслуханих доповідей інтерпретація археологічного матеріалу спирається на певні методологічні засади. Було наголошено на необхідності створення грунтовної теоретичної бази конкретно-наукових розробок з первісної археології, більш активного засвоєння археологами етнографічних знань та коректного їх застосування в археологічних реконструкціях. Висловивши подяку учасникам семінару, особливо іногороднім, які прибули для участі в ньому власним коштом, С. В. Смирнов зазначив, що науковий семінар з питань гравету досяг своєї мети: відбувся корисний обмін думками з ряду практичних і теоретичних питань важливої проблеми. Загальне схвалення отримала пропозиція подати зачитані доповіді до друку в журналі «Археологія».

Учасникам семінару були представліні для огляду палеолітичні колекції з камеральної лабораторії відділу археології кам'яного віку.

Ю. В. Кухарчук

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ВІСОЦЬКОГО

19 грудня 1998 р. на 76-му році пішов із життя відомий український археолог, фахівець у галузі історії культури Київської Русі, доктор історичних наук Сергій Олександрович Вісоцький.

Народився С. О. Вісоцький 15 липня 1923 р. у м. Полтаві в сім'ї службовців. Після смерті матері, Юліани Хомівни Василенко, жив до восьми років у Києві в тіткі Марії Хомівни Винницької (Василенко), а потім у Харкові — у батька Олександра Володимировича Вісоцького, інженера за фахом. У Харкові вчився у 58-ї середній школі. Під час навчання у 8 класі, займаючись лижним спортом, Сергій ушкодив хребет, що пізніше переросло у серйозну хворобу. До 1948 р. він перебував на постільному режимі.

У 1950 р. закінчив 117-ту школу робітничої молоді і вступив у 1951 р. на історико-філософський факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив у 1956 р. з відзнакою. Під час навчання проявив себе як здібний і талановитий студент, залюблений в історичне минуле України і зокрема Києва.

У серпні 1956 р. С. О. Вісоцький зарахований старшим науковим співробітником в Державний історико-архітектурний заповідник «Софійський музей» у Києві. З 1961 по 1963 р.— учений секретар, а з 1964 по 1967 р.— завідувач сектором комплектування фондів і експозиції музею. За час роботи в музеї його наукові інтереси були пов'язані, насамперед, з вивченням давньокиївських графіті — написів та малюнків XI—XIV ст., що збереглися на стінах Софійського собору та інших стародавніх архітектурних пам'яток Києва. Саме працюючи в Софійському музеї, вчений написав першу монографію «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» (К., 1966), яка привернула увагу наукової громадськості, оскільки в ній були опубліковані важливі графіті, пов'язані за змістом не тільки з літописними повідомленнями, а й матеріалами, що репрезентували київську писемну школу і свідчили про київську говірку в XI—XII ст., та її зв'язок із сучасною українською мовою.

З серпня 1967 р. С. О. Вісоцький працював в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника відділу слов'яно-руської археології. Вчений продовжував успішно вивчати давньоруську епіграфіку, результатом чого було створення ним «Корпусу епіграфічних пам'яток Києва», до якого увійшли графіті із Софійського собору, церкви Михайла Видубицького монастиря, руїн Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Золотих воріт, Кирилівської церкви та ін. Матеріали корпусу було видруковано у трьох монографіях: «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Вып. 1.» (К., 1966, написи № 1—98); «Средневековые надписи Софии Киевской (по материалаам граффити XI—XVII вв.)» (К., 1976, написи № 99—292); «Киевские граффити XI—XVII вв.» (К., 1985, написи № 293—416).

Дослідження С. О. Висоцьким давньоївських графіті провадилися на стикові різних дисциплін — археології, історії та мовознавства — і тому вимагали від автора широкої ерудиції. Київські графіті мають велике значення для вивчення походження і поширення давньоруської писемності. Неабиякє значення в цьому має знахідка серед графіті Софійського собору абетки неповного складу, яка не є вже грецьким алфавітом, але ще й не кирилиця, що вказує на еволюційний розвиток кирилівської писемності. Дуже важливим є і висновок ученого про безперервність київської писемної традиції від часів Київської Русі XI—XIII ст. до козацької України XVII ст.

Результатом досліджень С. О. Висоцьким києворуської епіграфіки стали кандидатська дисертація на тему «Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст.», яку він захищив у 1967 р., та докторська на тему «Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI—XVII ст.)», захищена в Інституті археології АН УРСР в 1978 р.

До наукових інтересів С. О. Висоцького, крім києворуської епіграфіки, належало ще й вивчення давнього фрескового живопису Софійського собору, зокрема світського. І в цій галузі Сергій Олександрович досяг значних успіхів, особливо в атрибуції загадкових композицій у вежах собору, які вчений аргументував у своїй монографії на цю тему «Светские фрески Софийского собора в Киеве» (К., 1989) і пов'язав із зображенням княгині Ольги на прийомі у Константина Багрянородного в Царгороді.

Археологічні дослідження С. О. Висоцького пов'язані з вивченням архітектури Золотих воріт та Софійського собору. В 1970—1973 рр., працюючи в Київській постійно діючій експедиції Інституту археології, він провів ретельне архітектурно-археологічне дослідження Золотих воріт, матеріали якого було використано для відбудови пам'ятки. Варто зазначити, що саме С. О. Висоцький — ініціатор і натхненник відбудови пам'ятки з метою її збереження.

С. О. Висоцький, крім згаданих монографій, написав і видрукував понад 120 наукових статей, а також науково-популярні книги: «Генуезька фортеця в Судаку» (К., 1972); «Про що розповіли давні стіни» (К., 1976); «Золотые ворота в Киеве» (К., 1982); «Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі» (К., 1991). Він же написав важливі розділи з культури Київської Русі в колективних монографіях «Історія Української РСР», «Історія Києва», «Археологія Української РСР» тощо.

Наукову діяльність С. О. Висоцького було відзначено кількома нагородами: премією НАН України з історії в 1979 р. за монографію «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» та «Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.», Грамотою Президії Верховної Ради УРСР в 1982 р. за збереження і відбудову Золотих воріт, Державною премією УРСР в 1983 р. за досягнення у науковій роботі.

З 1982 по 1985 р. С. О. Висоцький очолював Сектор археології Києва Інституту археології АН УРСР. З 1985 р. він — провідний науковий співробітник-консультант Інституту. Упродовж багатьох років учений займався питаннями охорони пам'яток археології, був головою первинної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Інституту археології, членом Вченої ради Інституту та Спеціалізованої ради з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології НАН України.

Перебуваючи на пенсії (з 1992 р.), С. О. Висоцький не припинив своєї наукової діяльності, продовжував дослідження в галузі культури Київської Русі, зокрема історії києворуської писемності. Вже тяжко хворий він правив верстку своєї унікальної монографії «Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності)», яка вийшла друком в день його смерті.

Світла пам'ять про Сергія Олександровича — самовідданого вченого, вірного науці, добру, чуйну і високопроявлену людину — назавжди залишиться в серцях його колег, друзів, учнів і всіх, хто його знав.

ПАМ'ЯТІ ІРИНИ ПЕТРІВНІ РУСАНОВІЙ

22 жовтня 1998 р. раптово пішла з життя відома дослідниця слов'янських старожитностей, співробітник Інституту археології Російської АН Ірина Петрівна Русанова. Її діяльність тісно пов'язана з Україною. І. П. Русановою зроблено великий внесок у вивчення празько-корчацьких пам'яток. Класичними стали розкопки низки поселень Житомирщини (Корчак, Тетерівка та ін.) і Буковини (Кодин I, II). Упродовж 1980-х рр. І. П. Русанова разом з Б. А. Тимошуком вивчала групу давньоруських пам'яток на Збручі, що демонструють тривале збереження язичницьких традицій.

Наукові розробки дослідниці широко відомі вченим-славістам. На особливу увагу заслуговують монографії «Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом» (1973), «Славянские древности VI—VII вв.» (1976), «Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут» (1984).

І. П. Русанова назавжди залишиться в серцях українських колег як визначна дослідниця слов'янських старожитностей, добра і чуйна людина.

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ІВАНОВИЧА БІДЗІЛІ

9 січня 1999 р. на 63-му році життя після тривалої виснажливої хвороби пішов від нас Василь Іванович Бідзіля, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

В. І. Бідзіля народився 23 березня 1936 р. в с. Сасове Виноградівського р-ну Закарпатської обл. у великій селянській родині. Після закінчення семирічної школи в рідному селі навчався в педагогічному училищі в м. Хуст. 1955 р. 19-річним хлопцем він приїхав до Києва, де вступив спочатку на історичний факультет Київського державного педагогічного Інституту ім. Максима Горького, а роком пізніше перевівся на другий курс стаціонару історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Здібний студент добре себе зарекомендував працьовитістю та ініціативністю, навчався тільки на «відмінно» та «добре». Як і всі студенти брав участь в сільськогосподарських роботах, 1956 р. працював на цілині.

В. І. Бідзіля рано почав цікавитися археологією. Цьому сприяв гурток при кафедрі археології, керований членом-кореспондентом АН УРСР Л. М. Славіним. Перший польовий сезон 1957 р. він працював креслярем на розкопках давньоруського міста Воїнь на Сулі в експедиції професора В. Й. Довженка. У 1958 р. брав участь у дослідженні давньоруського міста Любеч в експедиції академіка АН СРСР Б. О. Рибакова, в 1959 р. — у розкопках черняхівського поселення поблизу с. Черепин на Черкащині в експедиції М. Ю. Брайчевського. Знайомство з науковою проблематикою, археологічною «кухнею», з видатними людьми цієї професії остаточно визначили подальший життєвий шлях допитливого юнака. В. І. Бідзілі пощастило, що науковим керівником його курсових та дипломної робіт був Б. О. Рибаков. Тематика цих досліджень лягла в основу перших наукових доповідей на студентських університетських та республіканських конференціях. Його доповіді («Розкопки стародавнього Любеча», «Слов'яно-руська кераміка Середнього Подніпров'я в VIII — X ст.») були відзначені премією та почесною грамотою.

1960 р., після закінчення університету, Василь Іванович одержав призначення на роботу в Інститут археології АН УРСР, з яким і було пов'язане все його життя до останньої хвилини.

Спілкування з В. Й. Довженком, Б. О. Рибаковим та М. Ю. Брайчевським зумовили напрям наукової спеціалізації В. І. Бідзілі в галузі слов'яно-руської археології. Це позначилося і на його експедиційній діяльності: 1960 р. він разом з Є. В. Махно досліджує Компаніївський могильник. Упродовж 1960—1961 рр. проводить широке дослідження, виявленого вперше, спеціалізованого центру чорної металургії VI—VII ст. поблизу м. Гайворон, у 1962—1964 рр. розкопує поселення та металургійний центр зарубинецької культури в Лютежі.

Перші наукові статті та публікації В. І. Бідзілі присвячені вивченню металургійних центрів Гайворону на Кіровоградщині, Лютежу на Київщині, Галич-Ловачки в Закарпатті. Ці дослідження в подальшому заклали фундамент вивчення початкових етапів історії чорної металургії на сході Європи в цілому. Разом з цим, його цікавила проблема перебування кельтів на території сучасного Закарпаття та Прикарпаття. Дослідження цієї проблеми мають наукову цінність і по сьогоднішній день.

Вже наприкінці 1961 р. Василя Івановича було обрано на посаду младшого наукового співробітника відділу слов'яно-руської археології Інституту археології АН УРСР. Для того, хто підіймається цими шаблями академічної науки, таке швидке зростання молодого науковця буде досить красномовним.

1963 р. В. І. Бідзіля одружився з В. О. Ремовою. Від цього шлюбу народилося два сини — Андрій (1966 р.) та Олексій (1970 р.).

У 1965—1966 р. Василь Іванович обіймав посаду вченого секретаря Інституту. У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену латенській культурі Закарпаття. Вийшла в світ його монографія «Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери» (1971 р.). Упродовж 1967—1968 рр. брав найактивнішу участь в організації відділу археологічних досліджень на новобудовах України. У Каховській експедиції О. М. Лескова проводить дослідження курганного могильника доби бронзи та скіфського часу поблизу с. Любимівка (1968 р.). 1968 р. Василя Івановича було переведено, а 1970 р. за конкурсом затверджено на посаді старшого наукового співробітника сектора археологічних досліджень на новобудовах України. З 1971 р. він виконував обов'язки, а з 1972 р. був обраний за конкурсом на посаду керівника Запорізької постійно діючої новобудовної експедиції (на правах відділу) — однієї з найбільших в Україні. Експедиція провадила дослідження в зоні спорудження Північно-Рогачицької зрошувальної системи. Завдяки надзвичайним організаторським талантам В. І. Бідзілі за шість років керування експедицією було здійснено величезний обсяг розкопок курганних могильників у межиріччі Дніпра та Молочної з постійним удосконаленням методики досліджень і однаковою увагою до пам'яток усіх без винятку археологічних культур.

Етапним для Запорізької експедиції та й самого Василя Івановича стало до-

слідження нині вже всесвітньовідомого кургану вищої скіфської знаті Гайманової Могили. У процесі дворічних розкопок цієї визначної пам'ятки накопичувався безцінний досвід розкопок великих скіфських курганів. На розкопках Гайманової Могили працювали Б. М. Мозолевський та М. М. Чередниченко — майбутні дослідники видатних скіфських курганів. Далі були Гайманове курганне поле, Великобілозерські, Орлянські, Дніпрорудненські та Заповітненські кургани, Висока і Плоска, Носаківські та Казенна Могили. Найскладніші за природними та технічними умовами розкопки Казенної Могили, які через наявність пливища так і не було доведено до кінця, ще чекають свого літописця.

Наприкінці 1974 р. В. І. Бідзіля полишив посаду начальника Запорізької експедиції і перейшов до відділу ранньослов'янської археології. 1977 р. він створює лабораторію методів природничих наук в археології (відділу фізико-хімічних методів в археології, з 1988 р. — сектор науково—природничих методів досліджень в археології). Лабораторія стала базовою у вивчені давньої історії чорної металургії на сході Європи, започаткувала у стінах Інституту дослідження з палеоботаніки та палеозоології, технології керамічного виробництва тощо. Цей період відзначений новими польовими дослідженнями, серед яких треба відзначити відкриття металургійних центрів поблизу Умані, с. Синиця на Уманщині, Житомира та виходом двох колективних монографій: «Давня металургія Українських Карпат» (Ужгород, 1977) та «Істория черной металлургии (III в. до н.э.—III в. н.э.)» (Київ, 1982).

На хвилі перебудови В. І. Бідзіля здійснив ще один рішучий поворот своєї дослідницької долі, організувавши при Інституті археології «Науково-виробничий кооператив «Археолог». Цим передбачалась максимальна реалізація можливостей господарів фінансування археологічних досліджень задля досягнення наукового та економічного ефекту. Шість років (1989—1994) він віддав керівництву кооперативом, зосередившись на охоронних дослідженнях пам'яток України. Було проведено великомасштабні (широкими площами) роботи на Київському Подолі та в давньому Вишгороді, розкопки курганів у південних областях держави. На жаль, реалізація цієї високопродуктивної для свого часу ідеї (а мріялось про це ще з 1976 р.) спізнилася, мабуть, років на десять. Кооператив, який так і не встиг міцно стати на ноги, спіткала доля більшості у зв'язку з загальною економічною ситуацією в країні.

З 1994 р. В. І. Бідзіля обіймав посаду старшого наукового співробітника сектора скіфо-сарматської археології, де займався підготовкою до друку накопичених за десятки польових сезонів експедиційних матеріалів. Головним завданням для нього, безумовно, була підготовка до видання досліджень Гайманової Могили та курганів Гайманового поля. На жаль, тривала виснажлива хвороба не дозволила довести цю справу до кінця.

Його творчий доробок — 73 друкованіх наукових праць. Його ім'я є серед авторів першого видання «Археології Української РСР» (розділ «Латенська культура», (Київ, 1975), відзначене Державною премією УРСР 1977 р., восьмитомної «Істории Украинской ССР» (розділ «Население территории УССР во II в. до н.э.—III в. н.э.» (Київ, 1977), відзначене Державною премією УРСР 1980 р., 11-го тому 20-томної «Археологии СССР» («Славяне и их соседи» — розділи «Памятники латенской культуры на территории Закарпатья и к востоку от Карпат», «Лужицкая культура»)). На жаль, цілий ряд досліджень з історії окремих германських народів залишився в рукописах.

В. І. Бідзіля упродовж багатьох років очолював виставковий комітет Інституту. За його ініціативою було проведено виставки нових археологічних знахідок у Києві, Запоріжжі, Дніпропетровську.

За видатні відкриття в галузі скіфської археології (дослідження Гайманової Могили) був відзначений премією ЦК КПУ та Ради Міністрів Української РСР.

Світла пам'ять про Василя Івановича Бідзілю назавжди залишиться у серцях його колег і друзів.

НАШІ АВТОРИ

БАРАН Володимир Данилович — член-кореспондент НАН України, зав. відділом ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

БЕССНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

БОЛГОВ Микола Миколайович — кандидат історичних наук, зав. кафедрою загальної історії Білгородського державного університету. Фахівець у галузі античної історії та археології Північного Причорномор'я.

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — головний спеціаліст Республіканського комітету з охорони та використання пам'яток історії та культури АР Крим. Спеціалізується у галузі археології ранньозалізного та античного часів.

ГРИГОР'ЄВ Володимир Павлович — старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської облдержадміністрації. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

ДІАТРОПТОВ Павло Данилович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного історичного музею (м. Москва). Фахівець у галузі античної археології.

ЖИТНИКОВ Віктор Георгійович — кандидат історичних наук, викладач Ростовського-на-Дону державного педагогічного інституту. Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛИБЕНКО Олександр Володимирович — викладач кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, заст. директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної архітектури.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Археологічного музею Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

НEDOPAKO Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, зав. відділом фізико-природничих методів в археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі стародавньої чорної металургії та металообробки.

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології кам'яного віку.

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, зав. кафедрою музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв. Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РИДЗЕВСЬКИЙ Яцек — доктор, директор Археологічного музею в м. Krakow (Польща). Фахівець у галузі археології доби пізньої бронзи — раннього залізного віку Центральної Європи.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі сарматської археології.

СКИБА Любов Єгорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

СПІЦІНА Лариса Анатоліївна — аспірантка Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології енеоліту — ранньої бронзи.

ХОХОРОВСЬКИЙ Ян — доктор гуманітарних наук, директор Інституту археології Ягеллонського університету (м. Krakiv, Польща). Фахівець у галузі археології доби бронзи, передскіфського та скіфського часу Центральної Європи, а також сучасної арктичної археології.

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

ЧЕРНЕНКО Євген Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные государства Северного Причерноморья
АДСВ	— Античная древность и средние века
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
АИК	— Археологические исследования в Крыму
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БС	— Боспорский сборник
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
ДВК	— Древности Восточного Крыма
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ИИМК	— Институт истории материальной культуры
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК АН УССР	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА КФ ІА НАНУ	— Научный архив Крымского филиала Института археологии НАН Украины
НА КФ ИЗРУ	— Научный архив Крымского филиала Института земельных ресурсов Украины “Укрземпроект”
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПАП	— Проблемы археологии Поднепровья
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПИК	— Проблемы истории Крыма
ПЭЭ	— Причерноморье в эпоху эллинизма
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Хеб.	— Херсонесский сборник
ВСН	— Bulletin de correspondense hellenique
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
ZPE	— Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

СОДЕРЖАНИЕ

Десять лет журналу «Археология»	3
Статьи	
НУЖНЫЙ Д. Ю. Микролитическое метательное оружие финально-пaleолитических охотников Горного Крыма	5
ЗУБАРЬ В. М. Об атрибуции памятников сельской территории античных государств Северного Причерноморья	25
СКИБА Л. Е. О культурной принадлежности погребений Корчеватовского могильника	34
КОЛЫБЕНКО А. В. О происхождении Переяславля Русского	47
Публикации археологических материалов	
СПИЦИНА Л. А. Поселения репинской культуры на востоке Украины	60
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Комплекс позднезланистических амфор из Ольвии	64
ГАВРИЛОВ А. В. Античное поселение Новопокровка-I в Юго-Восточном Крыму	76
СКОРЫЙ С. А., ХОХОРОВСКИ Я., ГРИГОРЬЕВ В. П., РЫДЗЕВСКИ Я. Центральная могила Большого Рыжановского кургана	94
СИМОНЕНКО А. В. Сарматское погребение с тамгами на территории Ольвийского государства	106
Дискуссии	
ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Вопросы реконструкции социального строя катакомбного общества	119
ЖИТНИКОВ В. Г., ЦИМИДАНОВ В. В. Погребения срубной общности с булавами	131
ОЛЬГОВСКИЙ С. Я. Литые монеты и литейное ремесло в Нижнем Побужье	142
БЕССОНОВА С. С. Украинская Лесостепь скифского времени. Историко-географическая ситуация	148
К истории древнего производства	
От редакции	161
НЕДОПАКО Д. П. Обработка железа на Матронинском городище	161
Новые открытия и находки	
БОЛГОВ Н. Н. Крымское Приазовье – локальная микрозона позднего Боспора (конец III – VI вв.)	173
ДИАТРОПТОВ П. Д. Пифосы городища Беляус с граффити	177
Рецензии	
ЧЕРНЕНКО Е. В. Скорый С. А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье.— К., 1997.— 173 с.	184
ПЕТРАУСКАС О. В. Wolagiewich R. Lubowidz. Ein birituelles gräberfeld der Wielbark-kultur aus der zeit vom ende des. – Krakow, 1995 и Jaskanis Ja. Cecele. Ein gräberfeld der Wielbark-kultur in Ostpolen. – Krakow, 1996	185
Хроника	
БАРАН В. Д. Галичу 1100 лет	190
КУХАРЧУК Ю. В. Научный семинар по вопросам граветта Украины	191
Памяти Сергея Александровича Высоцкого	193
Памяти Ирины Петровны Русановой	195
Памяти Василия Ивановича Бидзили	195
Наши авторы	198
Список сокращений	199

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
 - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення повинні добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2 примірниках.
11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вклеювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком під назвою «Примітки». В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).
21. Подання матеріалів можливо в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому повинен бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів, або WORD 6.0 for WINDOWS у форматі «тільки текст» (only text) або RTF; графічні матеріали подаються у форматі TIFF.
22. При поданні матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації обов'язкові.

ІДЕКС 74006

ISSN 0235—3490. Археологія. 1999. № 1. 1—200

Інститут археології НАН України